

2023

Danske Studier

Udgivet af Simon Skovgaard Boeck,
Henrik Blicher
og Kathrine Thisted Petersen
under medvirken af
Frederikke Illemann Mortensen

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 607
Omslagsdesign: Jakob Brandt-Pedersen

Printed in Denmark by
Tarm Bogtryk A/S
ISSN 0106-4525
ISBN 978-87-408-3521-2

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag, universitypress.dk

Udgivet med støtte fra Landsdommer V. Gieses Legat

Artiklerne i dette bind har været underkastet anonym fagfællebedømmelse.

Alle årgange af Danske Studier fra 1904 til 2022 er nu frit tilgængelige på www.danskestudier.dk. De seneste årgange desuden på tidsskrift.dk.

Bidrag til tidsskriftet sendes gerne elektronisk til:

lektor,
ph.d. Henrik Blicher,
Københavns Universitet,
henblich@hum.ku.dk

seniorredaktør,
ph.d. Simon Skovgaard Boeck,
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab,
ss@dsl.dk

lektor,
ph.d. Kathrine Thisted Petersen,
Aarhus Universitet,
norktp@cc.au.dk

redaktionssekretær
Frederikke Illemann Mortensen,
fim@dsl.dk

Manuskripter til årgang 2024 skal være redaktionen i hænde inden 1. oktober 2023.

Indhold

Frederik Lyngge Vognsen:

Borttagelse og semantik. Borttagelsesverber som sprogligt virkemiddel i krøniker fra 1400-tallet..... 5

Ruben Schachtenhaufen:

Utilpasset IPA..... 21

Christian Becker-Christensen og Hans Basbøll:

det her røvsyge møgvejr. Ekspressive orddannelser i dansk med særligt henblik på konventionaliseret emfatisk tryk i adjektivkomposita..... 63

Sune Sønderberg Mortensen:

Kan en politisk næse være lang?
Et etymologisk og framinganalytisk eftersyn af næsen som tjenstlig irettesættelse..... 105

Sven Hakon Rossel:

Herman Bang og det sydøstlige Europa – med særligt henblik på Østrig..... 135

Benedikt Jäger:

Prolegomena til en studie om den danske litteraturen i DDR med et sideblik til Peter Seeberg..... 177

Valdemar Nielsen Pold:

Martyr, hykler eller kritiker?
Om Christian Lollikes Erasmus Montanus (2017)..... 211

JUBILÆUMSANMELDELSE

Erik Skyum-Nielsen:

Paul V. Rubow: Saga og Pastiche. Bidrag til dansk Prosa-historie..... 233

ANMELDELSER

Henrik Jørgensen:

Ebba Hjorth (hovedredaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl (redaktører): Forfatternes dansk. Dansk Sproghistorie bind 6. 243

<i>Karen Skovgaard-Petersen:</i>	
Nan Dahlkild og Steen Bille Larsen (red.): Dansk Bibliotekshistorie 1-2	252
<i>Henrik Jørgensen:</i>	
Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe (red.): Danske reformationssalmer i kontekst	258
<i>Simon Skovgaard Boeck:</i>	
Jonas Nordin (red.): Kodex. Boken i medeltidens Sverige, Mediehistoriskt arkiv 54	266
<i>Aage Jørgensen:</i>	
Johan de Mylius: Elleskovs mysterier og andre udflugter i dansk litteratur.....	268
<i>Erik Svendsen:</i>	
Aage Henriksen: Litteraturen og hverdagens virkelighed. Forelæsninger på Københavns Universitet.....	277
Bidragydere.....	293
Universitets-Jubilæets danske Samfund.....	295

Borttagelse og semantik

Borttagelsesverber som sprogligt virkemiddel i krøniker fra 1400-tallet

Af Frederik Lyngø Vognsen

In this article, I examine the way acts of things being seized are presented in three fifteenth century Danish chronicles. I hypothesize that seizures are deployed in a linguistic capacity to quickly convey information of narrative importance. This strategy aims at situating the involved actors in the narrative world and thus presents certain understandings of how we are to assess the morality of the acts and persons in question. The chronicles utilize different words for seizures (though some overlaps occur) which shows how the different words for seizures are deeply rooted in specific cultural understandings and archetypes.

Hence, the article seeks to demonstrate that in late medieval chronicles, acts of seizures are fully integrated into the larger narratives told. The consequences are significant as a thief, then, rarely is just a thief, and even the most innocently described episode can cover for morally questionable acts. Both reservations are important for the people portrayed in the sources and our continued investigation of past society, literary and historical.

Borttagelse og semantik

Vores termer for borttagelse videregiver væsentlig information om forskellige borttagelsessituationer på en umiddelbar og lettilgængelig måde. Vi har alle begreber, der intuitivt kan situere og forklare borttagelse uden brug af omfattende definitioner eller redegørelser – ord som *tyv* eller *røver*. Den moderne læser trækker desuden fra en stor (populær)litterær, historisk og medieret tradition. Det vil sige, at vi nemt forbinder kunsttyven med en raffineret, om end måske dekadent, livsnyder (sml. *Entrapment*, 1999); tricktyven med en hurtigtænkende, men grundlæggende sympatisk skikkelse (sml. *Ocean's Eleven*, 2001); eller lommetyven med en stakkel, tvunget af nødvendighed og afsavn (sml. *Oliwer Twist*, 1837). Helt anderledes forholder det sig selvfølgelig med hjemmerøveren og tilsvarende skikkelser, der skaber mindre flatterende associationer og mentale billeder. Vores borttagelsestermer giver os altså med få ord viden om: 1) hvem skurken var, 2) hvilket gods der blev taget, 3) omstændighederne herfor og 4) hvordan/hvorvidt man bør sympatisere med offeret eller gerningsmanden. Borttagelsestermerne har med andre ord en klar iboende semantik.

Dette gælder for så vidt nutidens sprogbrug. Til grund for denne artikel ligger imidlertid hypotesen, at denne semantik har en lang historisk konstituering og tradition. Der findes ikke det samfund, nutidigt eller historisk, hvor *tyve* eller *røvere*, bare anvendes som handlings- eller erhvervsbeskrivelser. Ordene har til alle tider fungeret som karakterbeskrivelser, der derfor også naturligt indgår i fortidens fortælle tekniske univers. Det er således vigtigt at udfinde og diskutere dette for at forstå fortidens verdensforståelser og litteratur. I nærværende artikel vil jeg argumentere for denne påstand med udgangspunkt i den ældste litterære periode, vi har kildebelæg for i Danmark, nemlig middelalderen. Den middelalderlige periode er følgelig i fokus her, specifikt dens borttagelsestermer og -semantik.

Analysen drager inspiration fra Paul Grices talehandlingsteori og den sproglige kulturhistorie (Grice 1975: 45-46; Nielsen 2010: 128-29; Groebner 2002: 53; Groebner 2004: 14; Stoklund 2000: 164). Som disse tager jeg afsæt i observationer af gentagne ord eller vendinger i kilderne. Målet er en undersøgelse af, hvorvidt samme termer blev brugt til at fremme samme narrativer eller ej. Et eksempel på en sådan undersøgelse, med periodemæssig og tematisk relevans for nærværende artikel, er Thomas Heebøll-Holms diskussion af ordet *pirata* i Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum*. Saxos samtidige europæiske krønikeskrivere fremstiller entydigt piraterne som skurkeskikkelser; som voldsparate, gudsfjenske individer, men i Saxos betydningsunivers bruges *pirata* rent deskriptivt, i betydningen »kriger på havet«. Eventuelle negative eller positive konnotationer tilskrives kontekstuel (Heebøll-Holm 2012: 226ff.).

Til forskel fra ovennævnte artikel er denne undersøgelse mere åben: Frem for specifikke, forhåndsudvalgte borttagelsestermer fremdrages alle borttagelseshandlinger, som krønikerne anvender, dvs. alle fremstillinger, hvor genstande eller jord skiftede ejer uden klar ret eller hjemmel.

Det primære kildemateriale: Krønikerne

Middelalderens skriftlighedsideal var ikke originalitet, men derimod afskrift og litterær tradition, *imitatio* (Hermann 2007: 392). Derfor kan man formode, at gennemgående tendenser i periodens litterære kilder skyldes en bevidst sprogtradition med forfattere, der både forholdt sig til, hvordan de skrev, og hvordan dette spillede sammen med den øvrige litteratur,

de havde kendskab til. Af samme grund er krøniker og årbøger et oplagt udgangspunkt for at diskutere borttagelsestermer og -semantik.

Det primære kildemateriale i denne undersøgelse er altså krøniker. Specifikt er der tale om tre senmiddelalderlige, dansksprogede krøniker og én årbog. Disse kilder præsenteres løbende nedenfor, analyseres isoleret, men sammenfattes løbende. Formålet med dette er at kvalificere, at de forhold, vi allerede anerkender for nutidens borttagelsestermer, nemlig at de har væsentlig og udbredt semantisk ladning, også gør sig gældende i middelalderens betydningsunivers. Dette er også årsagen til, at jeg benytter et udvalg af krøniker fremfor blot én. Dette giver mulighed for at diskutere, hvorvidt der er tale om partikulære eller gennemgående tendenser. Hernæst er målet at demonstrere empirisk, hvilke betydninger og hvilken semantik man tilskrev gængse borttagelsestermer i den middelalderlige periode.

Vi kan betragte krønikerne som en mellemting mellem rene konstruerede, litterære værker og troværdige rapporter om virkelige forhold. Krønikerne er klart litterære konstruktioner – de er vist nok periodens stærkeste litterære tradition – men modsat størstedelen af periodens fiktionstekster var de forpligtede på spørgsmål af større samfundsmæssig foranstaltning. De er ikke »ren fiktion«, men derimod, som Heebøll-Holm har bemærket, »the closest thing what we got to a ‘public’ opinion« (Heebøll-Holm 2013: 21). Fremstillingen af borttagelse i krønikerne giver derfor et sprogligt udgangspunkt, som både havde rod i hverdagen – *reportagen* – og i kunstnerisk fiktion. Dette udgangspunkt er givende for nærværende artikels diskussion.

Ryd Kloster Årbog og Årbogen 1074-1255. Sejr til gudfrygtige helte

Den første krønike, vi skal se på, er Ryd Kloster Årbog. Det er en latinsproget krønike fra omkring år 1300 (Olsen 1989: 7-9), måske 1289 (Poulsen 2013: 112). Her skal vi imidlertid overvejende betragte to senere oversættelser af krøniken fra det 15. århundrede (udgivet i *Danmarks middelalderlige annaler* (Herefter DMA), hvor de kaldes tekst 3 og 4).¹ Oversættelsessituationen har krævet en fortolkning og forhandling af det latinske indhold, hvorved teksternes fremstilling og ordvalg om bortta-

---

1 Tekst 4 er sandsynligvis fra ca. 1480 (Poulsen 2013: 122).

gelse tilføjes et yderligere tekstuel lag, der kan bruges som kontrolinstans i analysen. Deres ophav gør dem altså oplagte som udgangspunkt for nærværende undersøgelse. Der findes flere oversættelser af krøniken, men her behandles kun 1400-talsoversættelserne, da det øvrige kildemateriale i artiklen kommer fra samme århundrede. Herved begrænses undersøgelsens periode til 1400-tallet. En undersøgelse med større kronologisk dækning burde tage flere væsentlige forbehold for sproglige ændringer over tid, end jeg her tager. I analysen inddrages desuden Årbogen 1074-1255 fra Lund supplerende (DMA: 16-20). Årsagen er et par påfaldende sammenfald i ordvalgene mellem denne og tekst 3. Årbogen 1074-1255 er en dansk tekst fra omkring år 1400, der formodes at have et latinsk forlæg. Det er altså også en oversættelse fra samme periode. Den fylder kun 4 sider i moderne optryk og er hertil, fordi det er en *annal*, karakteristisk kortfattet. Indholdet er følgelig for tyndt til en selvstændig behandling.

Den eneste form for borttagelse, der beskrives i både Ryd Kloster Årbog og Årbogen 1074-1255, er erobring af land gennem krig. Når dette udføres af danske konger, beskrives det oftest med verberne *vinde* eller *undervinde*² (fra *subjugavit* (jf. DMA: 152, l. 62) i det latinske forlæg). Hermed fremstilles erobringerne som positive handlinger og som resultatet af de danske kongers sejr i ærlig konkurrence med udenlandske fyrster. Dansk sejr udløser i teksterne en naturlig og rimelig *præmie*, nemlig skattepligt fra de besejrede, jf.: »Han vnderwan sig Thietesland at tiene sig mæt skath«³ [Han undervandt sig Tyskland til at tjene sig med skat]. Det at *vinde* land gav legitim autoritet over nye landområder og over mennesker, der kom i et tjenesteforhold. Erobring og berigelse følger et fast mønster i oversættelserne, sml. til illustration den konverterede Svend Tveskægs hærgen i Nordeuropa:

Nogher stundh ther effther striidhe han i Øreswundh meth koningh aff Norghæ, hwilken han owerwan oc senchte hanum ther; oc soo fek han Danmark, Englandh og Norghæ ok hadde them vnder sin macht.⁴

2 DMA: 211, l. 59-60; 212, l. 73-74; 213, l. 43-44, 46; 214, l. 74-75; 218, l. 9-10; 219, l. 59, 72; 221, l. 22 (Annales Ryenses tekst 3); DMA: 238, l. 42; 244, l. 78; 246, l. 69 (Annales Ryenses tekst 4); DMA: 18, l. 68; 19, l. 102 (Årbogen 1074-1255). Længere kildehenvisninger angives i fodnoterne af hensyn til tekstens læsbarhed

3 DMA: 211, l. 37-38; 214, l. 49 (Annales Ryenses tekst 3).

4 DMA: 247, l. 99-103 (Annales Ryenses tekst 4).

[Nogen tid derefter stred han i Øresund med kongen af Norge, hvilken han overvandt og sænkede der. Og således fik han Danmark, England og Norge, og havde dem i sin magt]

Svend Tveskæg *vandt* landene. Herved *fik* han dem *under sin magt*, hvilket vil sige, at de måtte tjene ham.⁵

I årbogen associeres verbet *vinde* således med verberne *tjene* og *give*. Hermed konstrueres en kausalitetslogik for relationen mellem sejrherre og den/de overvundne. Denne kausalitet gentages i passager med anden ordlyd, men samme semantiske indhold, når de overvundne områder beskrives med verberne *skatgøre*, *undermægtige*, *tvinge* og *gøre underdanig* til samme formål.⁶ Særligt sidstnævnte, som forekommer i tekst 4, kan nok klinge negativt, men konteksten (at Kong Skjold er den første danske konge, der satte tyskerne på plads) lader ingen tvivl om, at den tvang, der omtales, fremhæver Kong Skjold på en positiv måde.

Disse mange forskellige ord og udtryk, hvoraf *vinde* dog klart er hyppigst, er således alle variationer over samme semantiske indhold og tema. De bruges som positive beskrivelser af danske kongers krigserobringer af udenlandske fyrsters områder. Ordene beskriver alle legitime krigshandlinger, der fordrede skattepligt og underdanighed af de overvundne. Disse formuleringer er samtidig særegne for danske erobringer. Fremstillingen af borttagelse i kroniken besidder således en intern logik og tilvejebringer en særegen semantik, der retorisk hjælper læseren med at identificere tekstens protagonister og deres forhold til andre personer.

Denne retorik for de danske kongers erobringer er imidlertid ikke konsekvent. Der forekommer to undtagelser i tekst 3. Den ene er Harald Klaks erobring af Danmark under borgerkrigene i begyndelsen af 800-tallet. Han hverken *fik* eller *vandt* Danmark. Derimod blev det *fanget*: »Thær han haffde rigit igen fanget« (DMA: 218, l. 33-34 (Annales Ryenses tekst 3)). [Da han igen havde fanget/fået riget]. Ordvalget divergerer fra latinteksten: »in regnum restitutus est« (DMA: 159, l. 35 (Annales Ryenses tekst 1)). En mere korrekt oversættelse ville altså lyde, at han blev *genindsat* som konge. *Fange* er selvfølgelig en sideform til det gammeldanske verbum *fa* (få) (Kalkar

5 Se desuden Lars Bisgaards udlægning af forholdet mellem tjeneste, pligt og ydelse som en grundpille i middelalderens aristokratis samfunds- og socialforståelse (Bisgaard 1988: 27-40).

6 Jf.: *Skatgiode* (DMA: 217, l. 92. Annales Ryenses tekst 3); *Vnder myuktæ* (DMA: 220, l. 88. Annales Ryenses tekst 3); *Twingdhæ* (DMA: 237, l. 18, 24; 240, l. 35. Annales Ryenses tekst 4); *Giordhæ han Tydesklandh vnderdanygh* (DMA: 240, l. 28. Annales Ryenses tekst 4)

1881-1885: 505), hvilket også ses flere andre steder i teksten (jf., DMA: 210, l. 23-24; 216, l. 32-34 (Annales Ryenses tekst 3)). I de fleste situationer vil man på gammeldansk betragte *fange* som synonymt med *få*, men dette syntes ikke at være tilfældet her. Brøndum-Nielsen har da også bemærket, at selvom *fange* muligvis dækker over en »gammel og ægte nordisk« betydning, der er tilnærmelsesvist synonymt med ”modtage”, så ses tostavellesformen *fanga* [fange] alligevel hyppigt anvendt i betydningen *fastholde, gribe, tilfangetage* (Brøndum-Nielsen 1971: 243-247). I denne alternative betydning har verbet altså klare bibetydninger af magtanvendelse; den *fangede* underordner sig kun modvilligt. Det er denne betydning, vi finder i krøniken. Krønikeskriveren markerer således ved denne ændring i borttagelses verbet, at Harald Klaks situation er forskellig fra de andre danske kongers erobringer, og ydermere at danskerne ikke ønskede Harald Klak genindsat. Denne tolkning finder opbakning fra den narrative kontekst. Årsagen til Harald Klaks genindsættelse var nemlig ikke hans egen styrke eller eget mod. Derimod udsprang hans krigslykke fra den tyske kejser, der krævede overhøjhed over Danmark som betaling for kongeværdigheden. Hvad der på overfladen kunne ligne en intern afklaring på en borgerkrig, var derfor reelt en overgivelse af det danske rige til en udenlandsk fyrste. Det er denne versalitet og temmelig komplekse politiske situation, krønikeskriveren påpeger med det ændrede ordvalg. Rikke Agnete Olsen bemærker i sin kommenterede oversættelse af årbogen, at dens »rød[e] tråd [er], at fjenden over alle fjender kommer fra syd. Det er tyskerne« (Olsen 1989: 69. Se også: Poulsen 2013: 113ff.). Det er således ikke tilfældigt, at Harald Klaks overgivelse af riget til tyskerne falder sammen med oversættelsens ændrede omtale af hans erobring. Derimod er det en bevidst sproglig strategi, der markerer, at han ikke længere handlede som dansk konge, men derimod som tysk undersåt.

At dette ændrede ordvalg ikke bare er en tilfældighed eller en kuriositet bekræftes ved skildringen af Harald Klaks efterfølger, Horik I. Også her afviger ordvalget fra latintekstens formulering: »Ericus. Iste mox ut regnum accepit [...]« (DMA: 159, l. 40 (Annales Ryenses tekst 1)). [Erik (Horik I). Kort efter at han havde modtaget riget, da...]. Horik I blev ikke støttet af tyskerne, men efter sin kroning fornægtede han sin dåb:

Thær om brat han haffde fanget rigtig, tha lodh han licke kirken, oc alle the kirkær i Frans och Friislandh oc Engeland ok et landh hedær Lotho<rin>gia, oc Titeskland thom lodh han brenne och nederbryde, oc alle biscooper oc klærcke thom lodh han fange oc stocke (DMA: 219, l. 37-41 (Annales Ryenses tekst 3)).

[Så snart han havde fået/fanget riget lod han kirken lukke, og alle kirkerne i Franken og Friesland og England, og et land der hedder Lothringen og Tyskland, dem lod han brænde og nedbryde, og alle biskopper og klærke dem lod han fange og sætte i stokken]

Denne ukristelige opførsel udskrev Horik I fra rækken af legitime danske konger. Derfor *vandt* han ikke riget, men *fangede* det i stedet. Hermed bruges beskrivelsen, at danske konger *vandt* land, ikke kun som positiv markering af kongelige erobringer i årbogen. Gennem dets fravær bruges det også til at udpege, hvilke af monarkernes handlinger der ikke kunne betragtes som legitime.

Verbet *fange* anvendes også et tredje sted i krøniken, men ikke i forbindelse med en dansk konge. Derimod beskriver det Saladins erobring af Jerusalem 1187: »Jerusalem vort fangen af Soldan« (DMA: 229, l. 68 (Annales Ryenses tekst 3)) [Jerusalem blev fanget af Saladin]. I denne passage er det jo helt tydeligt, at *fange* ikke bør forstås i den gængse betydning *modtage*, men derimod klart må anses for en illegitim voldshandling: som en *tilfangetagelse*. Denne brug ses også i Årbogen 1074-1255, igen om Jerusalem, men for år 1239: »Jerusalem vaar fangen aff hedinge mendt« (DMA: 20, l. 20 (Årbog 1074-1255)) [Jerusalem blev fanget af hedningemænd]. Man kan tænke sig til, at verbet disse steder betegner illegitime forhold, men dette tydeliggøres faktisk også i årbogens passage om den kristne generobring af Jerusalem i 1220. Her blev byen selvfølgelig vundet: »Christnemend vundne Ierusalem add hedinge« (DMA: 19, l. 1 (Årbog 1074-1255)) [Kristne mænd vandt Jerusalem fra hedningene]. I de korte passager om Jerusalem fremstår kontrasten mellem verberne *fange* og *vinde* altså direkte.

Brugen af verbet *fange* tjener altså i krønikeoversættelserne klare fortælletekniske funktioner ved retorisk at udpege illegitime – antagonistiske – erobringer i tydelig opposition til de semantisk positivt ladede verber forbundet med *at vinde* land. Og i alle sammenhænge betegner ordene territoriale erobringer gennem krig.

Rimkrøniken. Borttagelse og nationale forestillinger

Rimkrøniken er en dansksproget krønike skrevet på rim (heraf navnet *Rimkrøniken*), sandsynligvis mellem 1470 og 1477 (Brix 1936: 154; Brøndum-Nielsen 1930: 39; Friis 1945: 190; Hermann 2007: 393). Den

tidligste trykte udgave af krøniken udkom i 1495 – det var den første bog trykt på dansk i Danmark – i København af Gotfred af Ghemen.⁷ Før reformationen blev den genoptrykt i 1501, 1504, 1508, 1533 og 1534.⁸ Som Pernille Hermann har argumenteret for, synes denne historik at vidne om, »at den bevarede sin popularitet og relevans i den første tredjedel af 1500-tallet, det vil rundt regnet sige indtil reformationen« (Hermann 2007: 395). Dette kan være korrekt, men man må have for øje, at oplagene var forholdsvis små. I slutningen af 1400-tallet producerede de største trykkerier i Europa op til 1500 eksemplarer per oplag, hvorimod den danske trykkerivirksomhed kun maksimalt nåede omkring 100 eksemplarer (Nielsen 1986: 16).⁹ Efter den middelalderlige periode blev krøniken imidlertid genoptrykt kontinuerligt frem til 1613, så man må nok tilslutte sig Hermanns vurdering af, at den nød nogen popularitet. Dette gør den blot mere interessant for nærværende undersøgelse: Der er på sin vis tale om et *populært* litterært værk. Selvom den selvfølgelig er baseret på krøniker, annaler og årbøger (Brøndum-Nielsen 1930: 70-80), er det interessant, hvordan dette danske og rimende kongeepos har fremstillet borttagelse.

Rimkrøniken bruger som Ryd Kloster Årbog formuleringen *at vinde land ganske hyppigt for borttaget*. Med hele 19 forekomster er dette ordvalg fremherskende.¹⁰ Disse erobringer associeres hertil med samme sejrherre-kausaltet som set ovenfor, dvs. at sejren uddybes med udtryk som *vinde, give, tjene*.¹¹ Således er brugen ganske lig Ryd Klosters Årbogs. Det bruges desuden rent narrativt på samme måde, altså til at udpege pro-

---

7 For mere om Gotfred af Ghemen se: Hellinga & Hellinga 1968: 7-38.

8 Rimkrøniken, xi-xiii. For Rimkrønikens editionshistorik se også: Nielsen 1986: 11-14; Christensen 2007: 15- 24.

9 For en diskussion af oplagens størrelse i latinske og folkesproglige tekster afhængigt af genrer se: Bekker-Nielsen, Børch & Sørensen 1986: 161ff.

10 *Den Danske Rimkrønike. Ghementrykket 1495 med variantapparat*, bd. 1 (herfra kaldet Rimkrøniken), anført ved sidetal:verselinje, (hvor forordet ikke er medtalt): 12:245, 27:773, 32:937, 33:961, 33:968, 35:1013, 1015, 1018, 55:1667, 1672-1673, 1675, 65:1970, 80:2483, 84:2631-2636, 96:2959, 97:2995-2996, 104:3220-3222, 107:3293, 113:3497, 128:3972, 131:4077, 132:4116, 147:4615 .

11 Rimkrøniken: 10:173, 10:189, 13:303, 14:333, 17:426, 18:439, (24:657), 39:1149, 56: 1689, (62:1874), 65:1991, 66:2016, 79:2451-2452, 85:2637, 86:2663, 92:2841, 92:2853, 93:2885-2887, 93:2891-2892, 100:3097-3098, 108:333 114:3517, 125:3879, 139: 4351, 160:5079.

tagonisterne, nemlig danske konger.¹² Dog modstilles disse formuleringer ikke med *fange*, som i Rydårbogen. *Fange* forekommer fire gange i Rimkrøniken, men alle i den neutrale og mere gængse betydning *at modtage*.¹³ I stedet finder vi mange aktører, der begår *rov*.¹⁴ Udpegelsen af handlinger som *røveri* eller *rov* og personer som *røvere* er i sagens natur negativ. Dette etableres også direkte i krønikens eget tekstunivers, nemlig i introduktionen til Haldan hin Stærke:

Hwær høffdyng bør at haffue tijl sedh
wræth oc roff ath legghæ nedh (Rimkrøniken: 52:1578-179).

[Hver høvding bør have til sædvane
at nedkæmpe uret og rov]

Kongen (høvdingen) defineres ved sin rolle som dén, der nedkæmper uret og røveri. Hermed formidles direkte den kontrastering mellem *røve* og *vinde* som også ordvalget antyder. Det er her utvetydigt, at *røveren* forstås som *kongens* antitese: Den første er fortællingens skurk og den anden dens helt. Krøniken demonstrerer således en bevidst brug af borttagelsestermen til at informere læseren om fortællingens aktører. Der er imidlertid et yder-

---

12 Bemærk dog en undtagelse i beretningen om Sigvard Ømundsson, hvor også svenskerne *vinder* land: *Thi wundhe meg swenskæ skone fraa//thydeskæ the fynghæ iutlandh saa* (Rimkrøniken: 62:1891-1892) [thi vandt svenskerne skåne fra mig//tyskerne de fangede (fik) derimod Jylland]. Dette er unægtelig et problem for min analyse, men jeg mener alligevel at argumentet – med hele 19 forekomster specifikke for danske konger – kan tåle denne ene modsigelse. Særligt fordi forekomsten af *vinde* her synes stilistisk, nemlig fordi det skal matche tyskerne, der *fangede* Jylland (sml. *wundhelfynghæ*). Tekstens litterære kvalitet havde unægtelig været mindre ved en gentagelse af *fange*. I valget mellem at fremstille enten svenskere eller tyskere som skurke er det klart i den danske krøniketradition, at tysken må være værst. Bemærk dog, at verbet *fange* i øvrigt ikke ses som en negativ erobringsmarkør i Rimkrøniken. Man kan dog nok på dette tekststed formode samme kontekstbestemte værdiladning, som findes i Rydårbogen: I sammenstillingen af svenskerne, der *vandt*, og tyskerne, der *fangede*, fremstår tyskerne mindst heroisk. Man kan overveje, hvorfor de ikke *røvede* og *plyndrede*. Mit svar – om end det overvejende er spekulativt – er, at der også var grænser for, hvor meget en dansk konge kunne lade sit land lemlæste. Et voldsomt tab af både Skåne og Jylland var simpelthen ubærligt, hvorfor ét blev tabt i ærlig kamp (*vundet*) og ét blev *fanget*. Det er trods alt Kong Sigvard selv, der er fortælleren af sin historie.

13 Rimkrøniken: 21:574, 108:3336, 136:4246. Se noten ovenfor.

14 Rimkrøniken: 37:1084, 52:1578-53:1585, 60:1828, 74:2288 (jeg anser tekststedet her for direkte tale, altså at troldkællingerne udtrykker et ønske om at røve), 82:2535, 82:2547-2548, 107:3313, 117:3619, 126:3902.

ligere lag i krøniken, da alle røverne enten er russere, tyskere, svenskere eller nordmænd.¹⁵ *Røveren* som antagonist sammensmeltes herved med det udenlandske. Heltene er selvsagt danske. Man kunne vel betegne dette som en national-didaktisk strategi; ikke national i den moderne betydning (Heß 2018: 43-44), men derimod som en retorik, der skal belære læseren om kongeriget Danmark som en entitet, der er forskellig fra andre kristne kongeriger. Bjørn Poulsen har bemærket samme tendens i de senmiddelalderlige oversættelser af Rydårbogen, blot i fremstillingen af fyrster og folk:

Und auch unter der deutschsprechenden Bevölkerung existierten allerlei Stereotypen von der vermeintlich niedriger stehenden Kultur des Nachbarn. Wie anderenorts in Europa auch wurden zu jener Zeit derartige proto-patriotische Gefühle durchaus zu politischen Zwecken instrumentalisiert und bildeten entsprechend einen eigenständigen Machtfaktor im politischen Diskurs (Poulsen 2013: 116).

At krønikerne havde national-didaktiske mål er altså ikke nyt, men i Rimkrøniken fremstilles denne didaktik gennem specifikke verbaliseringer af borttagelse. Hermed sammenkobles 1) krønikens udpegelse af skurke og helte med 2) en specifik fremstilling af, hvordan de tog ting, og 3) en nationalhistorisk eller kongeideologisk agenda. Teresa Amado har på baggrund af tre portugisiske krøniker argumenteret for, at visse begivenheder i krønikerne »are used by the writer as rhetorical topoi serving a purpose of persuasion« (Amado 2008: 41). I lyset af borttagelsessemantikens national-didaktiske funktion i Rimkrøniken synes begivenheden *borttagelse* at være en sådan retorisk topos. En topos der både blev brugt til at situere legitime og illegitime aktører, og som hang sammen med en tidlig nationalfortælling. Det var altså en polemisk topos: *De andres* illegitimitet gøres illustrativ for *vores* legitimitet. Polemik af denne type findes også i andre europæiske krøniker. Eksempelvis finder man ofte en modstilling af russere og mongoler i russiske krøniker (Komendová 2006: 107-110). I engelske og frankiske fremstillinger af vikingerne bruges også samme udenlandspolemik. Endelig ses det også i mange højmiddelalderlige krønikers etablering af en kristen fællesidentitet, der blev modstillet *fremmede* hedningene (ten Harkel 2008: 113-128; Kaljundi 2008: 113-128).

---

15 Nordmændene omtales i krøniken som kæmper, dog sandsynligvis i betydningen *krigere*. Omtalen af krigere som *kæmper(e)* ses også i de middeldanske oversættelser af Ryd Kloster Årbog (Vognsen & Jørgensen 2019: 99-100).

Effekten af denne polemik overfor udenforstående fremmede var dobbeltvirkende. Det vil sige at *de andre* fungerede som litterært (mod)spejl for fortællingens helte (her: samtidens danske konger og derfor det danske folk). Man bør derfor også være forsigtig med at tillægge nævneværdigt udsigelsespotentiale i denne type passager. Den deskriptive værdi er ret beset begrænset til kun at have relevans for den ene af de parter, der nævnes: Omtales én som *røver*, har dette udsagn kun lidt med personen at gøre. Det tjener derimod en supplerende funktion for at give en bedre forståelse af protagonisten. Det er netop dette der er på spil i introduktionen af Haldan hin Stærke (ovenfor): Røveren er hans antitese, så vi bedre kan forstå, hvilken type mand han var.

Rimkrønikens undtagelser fra nationaldidaktikken

Til trods for borttagelsens national-didaktiske mål er opdelingen mellem danske konger, der *vandt*, og udenlandske fyrster, der *røvede*, ikke absolut. Som ved Ryd Kloster Årbog er der også i denne krønike danske konger, der skiller sig ud. Der er i Rimkrøniken fem passager, hvor danske konger ikke *vinder* ejendom. Fælles for disse er, at kongerne her gennemfører handlinger, der rimeligt kan karakteriseres som røveri eller tyveri. Disse ord udebliver imidlertid i krønikens fremstilling, hvilket gør tekststederne særdeles interessante. Den første er Kong Lothar, der slog sin storebror Humble ihjel for selv at blive konge. Da han havde opnået kongeværdigheden, måtte danskerne lide herfor:

Welbordne men slo iegh i hiell
ffor vthen ræth och vthen skyell
Somme tog iegh theres gotz och fraa
och somme tha lod ieg hugæ oc slaa (Rimkrøniken: 8:127-130).

[Velbårne mænd slog jeg ihjel,
uden ret og selvom de var uden skyld.
Nogle tog jeg gods fra,
og nogle lod jeg hugge og slå]

En forsvarlig fortolkning af hans handling lyder, at han tævede, røvede og myrdede stormændene. Vi finder i Rimkrøniken ét tilsvarende tekststed samt to kongelige kirkerøverier (Rimkrøniken: 92:2841, 125:3881,

138:4332). Disse i alt fire beskrivelser anvender alle verbet *tage*. Derfor ser det ud til, at netop *tage* bruges til at fremstille problematisk borttagelse udført af danske konger. Dette bekræftes i den femte og sidste forekomst, nemlig skildringen af Jærmer Sivertsøns ungdomsrejse til Tyskland. Efter en række dramatiske begivenheder listede han i skjul af nattens mørke frem til den tyske kejsers kiste og fyldte sin sæk med sølv og guld, før han rejste videre:

Medhen wor ieg borthw wthi thet mørk
ieg leethæ saa fast i konghens [den tyske konge] ørk
Ieg togh ther vdh baade sølff oc gwldh
saa længe tijl ieg hade sæcken fwldh (Rimkrøniken: 64:1958-1960).

[Imens forsvandt jeg i mørket,
jeg ledte ihærdigt i kongens kiste.
Derfra tog jeg både sølv og guld,
indtil min sæk var fuld]

Retshistorikeren Poul Johannes Jørgensen har i sin toneangivende artikel fra 1940 præsenteret de fysiske karakteristika, der kendetegnede tyveriet i en middelalderlig optik. For det første skulle det foregå om natten. For det andet skulle man være alene, og for det tredje – og det var det vigtigste – skulle tyveriet gennemføres i hemmelighed (Jørgensen 1940: 160-162). Jærmer Sivertsøn opfylder alle kriterierne, hvorfor man utvivlsomt kan udlægge handlingen som et tyveri i middelalderens forståelse. At han alligevel ikke kaldes tyv, og at hans handlinger ikke betegnes ved verbet *stjæle*, understreger følgelig, at Rimkrøniken anlægger en strategisk-retorisk brug af verbet *tage* til at beskrive problematiske borttagelseshandlinger udført af danske konger.¹⁶

Borttagelse i Rimkrøniken. At tage, at vinde og at røve

Ligesom Ryd Klosters Årbog bruger Rimkrøniken altså forskellige fremstillinger af borttagelse som virkemiddel til at udpege tekstens an-

---

16 Lynne Echegarays har i sin analyse af Pedro de Luna i 1400-talskrøniken *Crónica de don Álvaro de Luna* påpeget tilsvarende retoriske strategier til at fremstille kontroversielle forhold (Echegaray 2006: 81-90. Se også: Jezierski 2008: 105).

tagonister og protagonister. Konkret bruges dikotomien mellem legitime erobringer, beskrevet ved formuleringen *vinde*, og grammatiske variationer af *røve*. Dette sammenkædes yderligere med en tidlig national-didaktisk dagsorden. Således er alle protagonister danske konger, mens antagonisterne er udenlandske aktører. Denne national-didaktik efterlod krønikeskriveren med et problem i fremstillingen af danske konger, når disse berigede sig på tvivlsom, hvis ikke direkte æreløs, manér. Disse problematiske handlinger kunne selvfølgelig ikke fremstilles som legitime handlinger uden at underminere legitimiteten ved andre konger. I Ryd Klosters Årbog blev sådanne konger fremstillet som antagonister, men dette valg ville i Rimkrøniken modarbejde den klare national-didaktiske linje. Monarkerne omtales således ikke som tyve og røvere; selv ikke når deres handlinger berettiger disse prædikater. De to skikkelser repræsenterede modsatrettede fortællinger, der ikke kunne sammensmeltes og derfor heller ikke kunne kendetegnes ved samme borttagelsesterminologi. Dette tydeliggøres klart i krønikens egen fremstilling af *røverne* som *kongernes* antitese. I stedet fremstilles disse problematiske kongehandlinger med det neutrale verbum *tage*, simpelthen for at undgå de negativt ladede udtryk. Brugen af verbet *tage* tjener herved dén specifikke retoriske funktion at afkriminalisere eller afproblematisere handlinger, der ellers ville kaste et negativt lys over de danske konger, og følgelig over nationalfortællingen.

Konklusion

Jeg har i denne artikel analyseret hvordan borttagelse bliver fremstillet og brugt i Ryd Kloster Årbog, Årbogen 1074-1255 og Rimkrøniken. Analysen er baseret på hypotesen, at borttagelsestermerne i krønikerne med fuldt overlæg bruges til at situere fortællingernes aktører; altså at borttagelse fungerede som fortælleteknisk virkemiddel i middelalderen. Herom kan der ikke herske tvivl. På det konkrete ordniveau foretager krønikerne forskellige valg, men ikke desto mindre kan man i den enkelte krønike finde konsekvent brug af dikotomiske begrebspar for borttagelse, der adskiller fortællingens protagonister og antagonister.

Oversættelserne af Ryd Kloster Årbog opererer således med en særegen semantik til at beskrive danske kongers territoriale erobringer. Udenlandske besiddelser *vindes* af danske konger, der som sejrherre havde krav på *tjeneste* og *skat*. Taberne, på den anden side, fremstilles

som æresmæssigt forpligtede til *at give*, hvorved de danske konger også havde ret til *at tvinge* dem til at betale skat. *Vinde*, *tvinge*, *tjene* og *skatte* indgår altså i samme forståelsesramme og bruges i krøniken til at berette om legitime erobringer begået af tekstens protagonister. I alle tilfælde er der tale om danske konger. Kongerne Harald Klak og Horik I adskiller sig fra dette, fordi de i den ene oversættelse (tekst 3) *fanger* land. Formuleringerne ses også i muslimske erobringer af Jerusalem i Årbogen 1074-1255, hvor *vinde* desuden bruges om den kristne (gen)erobring af byen i 1220. Hermed udgør *vinde/fange* et dikotomisk begrebspar, der adskiller fortællingens legitime og illegitime erobringer.

I Rimkrøniken genfindes semantikken og sejrherre-kausalteten forbundet med dét at *vinde* land. Også her bruges formuleringerne til at udpege protagonister, og også her er disse danske konger. Dette modstilles imidlertid ikke med *fange*, som i Rydårbogen, men derimod med *røve*, hvilket forekommer i beskrivelsen af tyskere, svenskere, nordmænd og russere. Dikotomien *vinde/røve* udpeger således beretningens protagonister og antagonister, der primært er defineret ud fra hvorvidt de var hjemmehørende i det danske rige eller ej. Hermed er det plausibelt, at fremstillingen af borttagelse i krønikerne er velovervejet og specifikt udvalgt til at situere teksternes helte/skurke indenfor en national-didaktisk narrativ ramme.

Den antagonistiske modstilling af røvere og danske konger understreges i de passager i Rimkrøniken, hvor danske konger udfører handlinger, der var svære at legitimere, nemlig kirkeran, voldeligt røveri og tyveri. I disse passager *vindes* godset ikke. Derimod *tages* det. Her udfylder verbet *tage* den retoriske funktion, at det skal afproblematisere æreløse eller skamfulde handlinger, der er uforenelige men danske kongers opførsel.

Litteratur

Trykte kilder

DMA = *Danmarks middelalderlige annaler*, v. Erik Kroman. København 1980.
Rimkrøniken = *Den Danske Rimkrønike. Ghementrykket 1495 med variantapparat*, bd. 1, v. Helge Toldberg. København 1961.

Sekundærlitteratur

Amado, Teresa: Fiction as Rhetoric: A Study of Fernão de Lopes' *Crônica De D. João*, i: Erik Kooper (red.): *The Medieval Chronicle V*, s. 35-46. New York 2008.

- Bekker-Nielsen, Hans; Børch, Marianne & Sørensen, Bengt Algot: Discussion. A summary, i: Hans Bekker-Nielsen, Marianne Børch & Bengt Algot Sørensen (red.): *From Script to Book. A Symposium*, s. 161-167. Odense 1986.
- Bisgaard, Lars: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåder i dansk senmiddelalder*. Århus 1988.
- Brix, Hans: *Analyser og problemer. Undersøgelser i den ældre danske litteratur III*. København 1936.
- Brøndum-Nielsen, Johannes: *Om Rimkrønikens sprogform og tilblivelse. Festskrift udgivet i af Københavns Universitet i anledning af hans Majestæt kong Christian X's 60 aars fødselsdag*. København 1930.
- Brøndum-Nielsen, Johannes: *Gammeldansk grammatik i sproghistorisk fremstilling VI. Verber I: De stærke verber*. København 1971.
- Christensen, Karsten: En bogarkæologisk note om Ålborgfragmentet af Den Danske Rimkrønike, i: Henrik Blicher, Merete K. Jørgensen & Marita Akhøj Nielsen (red.): *Tænkosedler. 20 fortællinger af fædrelandets litteraturhistorie*, s. 15-24. København 2007.
- Echegaray, Lynne: *The Missing Family Silencing in the Crónica de don Álvaro de Luna*, i: Erik Kooper (red.): *The Medieval Chronicle IV*, s. 81-90. Amsterdam/New York 2006.
- Friis, Oluf: *Den danske litteraturs historie I. Fra oldtiden indtil renæssancen (ca. 1615)*. København 1945.
- Grice, Paul Herbert: *Logic and conversation*, i: Peter Cole og Jerry L. Morgan (red.): *Syntax and Semantics, Volume 3: Speech Acts*, s. 41-58. New York 1975.
- Groebner, Valentin: *Liquid Assets, Dangerous Gifts. Presents and Politics at the End of the Middle Ages*. Philadelphia 2002.
- Groebner, Valentin: *Defaced. The Visual Culture of Violence in the Late Middle Ages*. New York 2004.
- ten Harkel, Letty: *The Vikings and the Natives: Ethnic Identity in England and Normandy c. 1000 AD*, i: Erik Kooper (red.): *The Medieval Chronicle IV*, s. 177-190. Amsterdam/New York 2006.
- Heebøll-Holm, Thomas Kristian: *Between Pagan Pirates and Glorious Sea-Warriors: The Portrayal of the Viking Pirate in Danish Twelfth-Century Latin Histography*, i: *Viking and Medieval Scandinavia vol. 8*, s. 141-170. 2012.
- Heebøll-Holm, Thomas Kristian: *Ports, Piracy and Maritime War. Piracy in the English Channel and the Atlantic. c. 1280-c.1330*. Leiden/Boston 2013.
- Hellinga, Lotte & Hellinga, Wytze: *Gotfred af Ghemens færd ca. 1486-1510. En typologisk undersøgelse*, i: *Fund og Forskning 15*, s. 7-38. 1968.
- Hermann, Pernille: *Politiske og æstetiske aspekter i Rimkrøniken*, i: *Historisk Tidsskrift 107:2*, s. 389-411. 2007.
- Heß, Cordelia: *Medieval Cults and Modern Inventions: Dorothy of Montau, the Teutonic Order and »Katholiken für Hitler«*, i: Carsten Selch Jensen, Tracey R. Sands, Nils Holger Petersen, Kurt Villads Jensen & Tuomas M. S. Lehtonen (red.): *Saints and Sainthood around the Baltic Sea. Identity, Literacy, and Communication in the Middle Ages*, s. 35-51. Kalamazoo 2018.

- Jexlev, Thelma: Herredstingene i middelalderen. En vigtig lokal faktor og en endnu vigtigere lokalhistorisk kilde, i: Tommy P. Christensen (red.): Slægter, skjolde, og steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990, s. 171-181. Odense 1990.
- Jørgensen, Poul Johannes: Begreberne Tyveri og Ran i de danske landskabslove, i: Erik Reitzel-Nielsen (red.): Festskrift til professor, dr. juris Vinding Kruse paa trearsdagen den 30. juli 1940, s. 157-203. København 1940.
- Kalkar, Otto: Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700) I. København 1881-1885.
- Kaljundi, Linda: Waiting for the Barbarians: Reconstruction of Otherness in the Saxon Missionary and Crusading Chronicles 11th-13th Centuries, i: Erik Kooper (red.): The Medieval Chronicle V, s. 113-128. Amsterdam/New York 2008.
- Komendová, Jitka: Reisen der russischen Fürsten in die Horde: der Kulturdialog in den Chroniken, i: Erik Kooper (red.): The Medieval Chronicle IV, s. 105-112. Amsterdam/New York 2006.
- Nielsen, Niels Møller: Argumenter i kontekst. Introduktion til pragmatisk argumentationsanalyse. Frederiksberg 2010.
- Nielsen, Torben: The first printed book in Danish and the first library in Denmark, i: Hans Bekker-Nielsen, Marianne Børch & Bengt Algot Sørensen (red.): From Script to Book. A Symposium, s. 9-18. Odense 1986.
- Olsen, Rikke Agnete: Ryd Klosters Årbog. I kulturhistorisk belysning. Højbjerg 1989.
- Poulsen, Bjørn: Was trennte Schleswig von Holstein im späten Mittelalter? Von frühen Nationalbewusstsein und Fürstentreue, i: Steen Bo Frandsen, Martin Krieger & Frank Lubowitz (red): 1200 Jahre Deutsch-Dänische Grenze: Tagungsband, s. 111-123. Neumünster 2013.
- Stoklund, Bjarne: Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600. Kerteminde 2000.
- Vognsen, Frederik Lynge & Jørgensen, Henrik: Relativsætninger i middeldansk i tekstlingvistisk belysning, i: Simon Skovgaard Boeck & Seán D. Vrieland (red.): A Copenhagen Miscellany. Studies in East Norse Philology, s. 93-108. Odense 2019.

Utilpasset IPA

Af Ruben Schachtenhaufen

This article discusses the implementation of the international phonetic alphabet IPA in Danish phonetic tradition. In Danish tradition, it is common to present IPA as extremely complex, a system that relies heavily on diacritics and very subtle phonetic nuances. For these reasons, it is customary to apply certain modifications to the IPA, such as redefining the phonetic value of some symbols and adding non-standard symbols.

The article compares the use of IPA in Danish tradition with official IPA principles and the implementation of IPA in other languages. It is argued that traditional Danish standards have not been adjusted to reflect significant changes in IPA principles introduced during the latter half of the 20th century. As a consequence, the way IPA is commonly represented in modern Danish textbooks is quite different from how IPA defines itself.

Based on the official principles of IPA and the use of IPA in other languages, the article presents a new standard for implementing IPA for Danish. It is demonstrated that by adhering to modern principles of IPA, it is possible to create a standard for phonetic notation that is more practical and intuitive than the traditional Danish modifications of IPA, without compromising on phonetic precision and international compatibility.

Indledning

Der findes næppe to beskrivelser af dansk fonetik og fonologi der er helt enige om en lydskriftstandard. De fleste forfattere har deres personlige vinkel på hvad der er væsentligt og undværligt i en beskrivelse af dansk udtale. Men overordnet kan man dele lydskriftsystemerne op i to familier: Dania-familien og IPA-familien. Begge lydskriftsystemer stammer fra slutningen af 1800-tallet og har således lange traditioner knyttet til sig. Dania er traditionelt blevet brugt på danskfaget og af dialektforskere, navneforskere og sproghistorikere, som betragter eller betragtede Dania som mere lettilgængeligt end IPA. Det fremhæves gerne at Dania er tilrettelagt særligt til at beskrive dansk og angiveligt ligger nærmere de bogstav-lyd-relationer vi kender fra dansk ortografi. Omvendt fremstilles IPA som mere besværligt fordi man skal benytte en masse ekstra tegn, og som mindre intuitivt fordi det stemmer dårligere overens med det danske alfabet. Sådan fremstilles forholdet mellem IPA og Dania fx i Steffen Hegers Dania-baserede lærebog *Sprog og Lyd*:

Man kan undertiden møde den opfattelse at det dog måtte være mere hensigtsmæssigt at bruge den internationale lydskrift. At

dette er en sandhed med modifikation skulle følgende to lydskriftnotationer af ordet kontant, den første i IPA's lydskrift, den anden i Danias, kunne overbevise læseren om: [ghɔ+n'dʰæn'dʰsh], [kån'tan't]. Nok har jeg bestræbt mig for at IPA's internationale lydskrift skulle tage sig så lidt flatterende ud som muligt gennem valg af eksempel og notationsprincipper, men det rækker ikke ved det faktum at Danias Lydskrift er ulige meget lettere at lære for en dansker end IPA's lydskrift er det, og der er ingen udsigt til at den internationale lydskrift skulle kunne udkonkurrere nationale systemer som Danias Lydskrift (Heger 1981: 10).

Hegers fremstilling af IPA er temmelig dubiøs, men karakteristisk for hvordan IPA fremstilles i dansk tradition. Hegers forudsigelse har imidlertid vist sig ikke at holde stik. IPA har nogle klare fordele i forhold til Dania, især mht. implementering i digitale medier, hvilket selvsagt er meget vigtigere i dag end for blot få årtier siden. IPA er nemlig understøttet af den internationale unicode-standard som benyttes i alle moderne it-systemer, mens Dania beror på tegn der ikke findes på en almindelig pc. Den globalisering der er foregået siden 1981, har ligeledes fortrængt det nationale Dania til fordel for det internationale IPA. IPA-lydskrift har herhjemme bevæget sig fra at blive benyttet af en lille gruppe fonetikere til at blive brugt i langt bredere sammenhænge. IPA bliver brugt i almen sprogformidling og har nu, i tilpasset form, fortrængt Dania fra danskfaget på Københavns Universitet, det er blevet pensum i uddannelsen i klassisk sang på Det Kongelige Danske Musikkonservatorium, og det findes i populære opslagsværker som *Den Danske Ordbog* og i populære internationale beskrivelser af dansk udtale, fx på *Wikipedia* og *Wiktionary*. Omvendt har Dania bevæget sig fra at være det mest udbredte folkelige system til at være et system der nu kun bruges i snævre faggrupper. Der er, ironisk nok, ingen udsigt til at Dania skulle kunne vinde terræn igen.

Ud over digitalisering og det internationale aspekt har IPA endnu en stor fordel i forhold til Dania: Det er et levende system der er blevet opdateret løbende i takt med faglige indsigter fra generationer af fonetikere og fonologers udforskning af alverdens sprog og sprogsystemer. IPA er et ganske andet system i dag end det første IPA-skema fra 1900.

The International Phonetic Association udgav i 1912 deres lydskrift-principper, som nu almindeligvis bare benævnes IPA, i et lille hæfte, *The Principles of the International Phonetic Association*. I 1912 var lydskrift-

tegnene meget løst defineret; de var baseret på forekomster i bestemte sprog frem for strikte fonetiske definitioner – fx svarede [i e a o u] til vokalerne i italiensk. Der var stor frihed til at bruge de symboler som man nu syntes var passende for det enkelte sprog, og alfabetet var i det hele taget meget mindre. I løbet af århundredet blev principperne klarere og mere veldefinerede. IPA-skemaet er blevet opdateret over ti gange, og navnlig kom der med *Handbook of the International Phonetic Association* i 1999 en større opdatering af IPA's principper.

Men den løbende opdatering af IPA medfører også udfordringer. Med årene er nogle tegn blevet fjernet fra IPA, mens andre er blevet tilføjet eller omdefinert, og principperne for hvordan man skal bruge IPA er blevet grundigt revideret. Hvis man vil bevare den internationale sammenlignelighed og inkludere de nyeste faglige indsigter, må man jævnligt revidere sin lydskriftstandard for at holde den up to date med både officielle konventioner og internationale trends.

Den danske IPA-tradition stammer helt tilbage fra første halvdel af 1900-tallet og er altså baseret på en ret tidlig udgave af IPA. Den første danske IPA-baserede lærebog var *Almen Fonetik* (Fischer-Jørgensen 1948, herefter EFJ), men den standard der benyttes heri, havde allerede i 1948 en del år bag sig. EFJ's notation er relativt enkel, i overensstemmelse med datidens principper, dvs. der benyttes simple tegn, og fonetiske detaljer og variation beskrives i prosa snarere end at blive udtrykt med diakritiske tegn og andre specialtegn.

Selvom IPA er blevet revideret adskillige gange siden 1948, har den danske IPA-tradition ikke fulgt med revisionerne, men snarere bevæget sig i sin egen retning; der er tilføjet flere diakritiske tegn og fonetiske nuancer til den danske tradition siden EFJ, men man har ikke justeret standarden i takt med de officielle ændringer i IPA-skemaet og IPA's principper.

IPA-lydskrift fremstilles i dansk tradition typisk som bestående af IPA-skemaet eller den delmængde af IPA-skemaets lydskriftsymboler som man har brug for i dansk lydskrift. Men moderne IPA er mere end bare en oversigt over symboler. Det er også et sæt principper og anbefalinger til hvordan man skal anvende systemet for at sikre både en international standard og en standard der er praktisk at håndtere inden for det enkelte sprog. Disse principper er i det store hele ignoreret i dansk tradition. Hvis man ser nærmere på den danske IPA-tradition, er der en del uoverens-

stemmelser mellem hvordan IPA fremstilles der, og hvordan IPA officielt er defineret.

For sprogstuderende falder uoverensstemmelser mellem den danske IPA-praksis og international IPA-praksis hurtigt i øjnene. Det er rimeligt at undre sig over at der står [tjad haj] *tjat, hej* i *Den Danske Ordbog*, når man på engelsk skriver /tʃæt haɪ/ *chat, high*. Hvorfor bruges der forskellige klammer om lydskriften, og hvorfor bruger man så forskellige tegn for tilnærmelsesvis de samme lyde? Det kan undre at [p b] i dansk sammenhæng står for aspireret vs. uaspireret plosiv, mens det i IPA-skemaet står for ustemt vs. stemt plosiv, og at [a] i dansk sammenhæng står for et *katte-a*, mens det i andre sprog typisk står for et *kappe-a*. Af kvaliteter ved IPA fremhæves gerne det internationale og fonetiske objektive aspekt, men uoverensstemmelser som disse indikerer noget andet, og det kræver en stærk overbevisning at få studerende til at acceptere det objektive og internationale i IPA på baggrund af sådanne eksempler.

I dansk IPA-tradition erkender man disse afvigelser, der omtales som tilpasninger eller normaliseringer af IPA eller lignende, og argumentet for at indføre tilpasningerne er sådan set nobelt nok, nemlig at gøre lydskriften lettere at anvende. Men tilpasningerne resulterer ofte i en lydskrift der ligger tættere på Dania og fjernere fra IPA. Hvis man antager at *skat* i præcis IPA skal noteres [sǰæd̥], og målet udelukkende er forenkling, hvorfor så ikke forenkles det til det ret præcise [skæt] frem for, som i den nuværende IPA-praksis, det upræcise men Dania-lignende [sgad]?

Der kan bestemt være mange gode grunde til lade sig inspirere af IPA og lave sine egne præferentielle tilpasninger af systemet. Man må gå ud fra at de individuelle modifikationer er gennemtænkte af de enkelte forfattere og redaktioner. Argumenterne er dog sjældent eksplicite, og derfor er det svært som udenforstående at gennemskue hvilke tanker der ligger bag de specifikke valg. Men lydskrift er et vigtigt og effektivt værktøj i sprogfag. Det er afgørende at sprogfolk og sprogstuderende har adgang til det bedst mulige lydskriftværktøj. Derfor kan man savne en mere offentlig diskussion af dansk lydskriftpraksis og hensigtsmæssigheden i de traditionelle tilpasninger af IPA.

Uanset om de tilpassede IPA'er faktisk virker efter hensigten eller ej, er der på flere universitetsuddannelser i skrivende stund krav om at de studerende skal lære IPA jf. fagenes studieordninger, fx på fagene Lingvistik på Københavns Universitet og Aarhus Universitet og Audiologopædi på Syddansk Universitet. Derfor er der behov for beskrivelser af dansk fone-

tik som er baseret på de nyeste officielle IPA-principper og uden alle de traditionelle tilpasninger. Derfra kan man så diskutere om der er behov for at lave justeringer til specifikke formål.

Titlen *Utilpasset IPA* har således en intenderet dobbeltbetydning: Hvad er traditionel, tilpasset IPA egentlig en tilpasning af? Hvordan ville en IPA-baseret beskrivelse af dansk se ud hvis man var loyal over for IPA og ikke brugte disse tilpasninger? Og måske er det snarere den danske IPA-tradition der er lidt utilpasset, fordi den ikke lever op til omverdenens forventninger.

Notationer

I denne artikel diskuteres forskellige danske notationsstandarder. Brugen af // og [ ] refererer her til notationen i den nævnte standard, og der ligger ikke anden teoretisk ladning i det end det. Eksempler på Dania-lydskrift vises i [ ] for at tydeliggøre at der er tale om lydskrift. Enkelte steder benyttes | |, som indikerer en mere abstrakt brug af symbolerne, fx med henvisning til en historisk udtaleform. Når der omtales fonetiske lyde og symboler i deres rene IPA-definition og frigjort fra konkret sprog, noteres de i [ ], og når der refereres til bred IPA-notation i andre sprog, benyttes //, jf. principperne i IPA som gennemgås nedenfor.

IPA-tilpasninger

Som repræsentation for dansk IPA-baseret lydskriftstradition i denne artikel refereres til fire værker som repræsenterer brugen af IPA til forskellige formål og publikummer. Det drejer sig om følgende værker:

HB: Basbøll (2005), *The Phonology of Danish* – en omfattende fonologisk analyse af dansk der forudsætter et godt kendskab til almen fonetik og fonologi.

DDO: *Den Danske Ordbog* – en almen online ordbog med over 100.000 daglige brugere.

NG: Grønnum (2005), *Fonetik og Fonologi* – en grundbog i almen og dansk fonetik og fonologi henvendt til lingvistikstuderende.

UDT: Petersen et al. (2021), *Udtalt* – en lærebog i dansk fonetik henvendt bredt til videregående uddannelser.

Især Basbølls og Grønnums værker er normsættende for hvordan IPA præsenteres og anvendes i dansk lydskriftstradition. Det er disses standarder der refereres til, direkte eller indirekte, i stort set alle præsentationer

af dansk udtale og lydskrift fra de seneste årtier. Lydskriften i DDO og UDT kan rimeligvis beskrives som forenklinger af lydskriften hos HB og NG.

For alle fire værker gælder det at de refererer til nogenlunde samme meget detaljerede IPA-standard som benævnes nøjagtig IPA (DDO), fin IPA (NG), non-normalized IPA (HB) eller blot IPA (UDT). Alle værker er i store træk enige om denne standard, som er karakteriseret ved at inkludere en stor mængde diakritiske tegn. DDO's oversigt over nøjagtig IPA rummer fx disse lyde: [ǰ Ǳ ɛ ɛ: ǘ ǘ: Ǟ Ǟ: Ƿ Ƿ Ǹ Ǹ ǹ ǹ: ə f ǰ h i: ǰ j ǰ^h l m n ŋ ǰ ǰ: ǰ^h ǰ ǰ ǰ s ɛ ʃ ǰ^h θ u: v w ǰ ǰ y: e: a ø ø: œ œ: ǰ ǰ ǰ: ǰ ǰ: ǰ ǰ]. Der er bemærkelsesværdig stor enighed om detaljeniveauet. Det er netop disse detaljer, noteret på netop den måde, der går igen, mens andre detaljer såsom variation i s-lyde aldrig inkluderes. Dette afspejler at der er tale om en tradition for netop denne måde at notere lydene på.

Alle værker definerer dernæst en eller flere tilpassede udgaver af denne lydskrift, og det er disse systemer værkerne anvender i praksis. DDO omtaler sin lydskriftstandard som en »forenklet form af [...] IPA«, NG omtaler sin lydskrift som »IPA [...] med enkelte modifikationer« (s. 32), HB omtaler sin lydskrift som *normalized* (s. 25-26), og UDT omtaler sin lydskrift som »*dansk-tilpasset IPA* eller *dansk IPA*, nogle gange forkortet *DIPA*« (s. 22). Tilpasningerne består konkret i at forenkle lydskriften ved at fjerne diakritiske tegn, fx ved at bruge [b d g ð ʌ] i stedet for [ǰ ǰ ǰ ǰ ǰ ʌ], og indimellem ved at udskifte tegnene med andre, fx ved at bruge [p t k ɛ æ] i stedet for [ǰ^h ǰ^h ǰ^h ǰ^h e ɛ]. Tilpasningerne følger i vid udstrækning samme tradition i de forskellige værker, men der er også små forskelle i hvor mange tegn der ændres, og hvilke lyde der skelnes. UDT og DDO foretager generelt lidt flere forenklinger end NG og HB. Der henvises i denne artikel til de forskellige værkers notationsstandarder med følgende forkortelser:

- DDOf – DDO, forenklet IPA (primær)
- DDOn – DDO, nøjagtig IPA
- NGfo – NG, fonemskrift
- NGfi – NG, fin IPA
- NGh – NG, halvfin IPA (primær)
- NGg – NG, grov IPA
- HBs – HB, standard (primær)
- HBf – HB, phonemic
- HBnn – HB, non-normalized IPA

UDTd – UDT, dansk-tilpasset IPA (primær)
UDTi – UDT, IPA

Desuden bruges følgende forkortelser i artiklen:

HotIPA – *Handbook of the International Phonetic Association* (IPA 1999)

IoIPA – *Illustrations of IPA*, illustrationer af implementeringen af IPA på konkrete sprog i et særligt format som IPA anbefaler. Nogle af disse er inkluderet i HotIPA, og andre er publiceret separat i tidskriftet *Journal of the International Phonetic Association*.

Artiklens opbygning

I det følgende gennemgås først de væsentligste træk i IPA's officielle principper og almen IPA-praksis som er relevante for argumentationen i det øvrige. Derefter analyseres de elementer af dansk IPA-tradition som kan bringes i bedre overensstemmelse med IPA's officielle principper og almen IPA-praksis. Sidste del opsummerer og præsenterer et bud på en ny IPA-praksis for dansk.

IPA's principper

IPA's principper findes i HotIPA og er eksemplificeret i IoIPA. Selvom betegnelsen *International Phonetic Alphabet* nominelt henviser til et fonetisk alfabet, har IPA med årene og i takt med akkumulerede faglige indsigter udviklet sig til at være både et fonetisk og fonologisk alfabet. Det er et system til at notere sprogligt relevante lyde, og man har indset at det ikke kan lade sig gøre uden et vist mål af fonologisk analyse. Fonologiske koncepter som distinktive lyde og træk og forskellen på [ ]-skrift og /-/skrift spiller en mere central rolle end de oprindeligt gjorde.

Der tages her udgangspunkt i den seneste officielle opdatering af IPA-principperne jf. HotIPA fra 1999. Herunder fremhæves nogle af de IPA-principper der er relevante for denne artikels pointer:

- A When two sounds occurring in a given language are employed for distinguishing one word from another, they should wherever possible be presented by two distinct symbols **without diacrit-**

- ics.** Ordinary roman letters should be used as far as is practicable, but recourse must be had to other symbols when the roman alphabet is inadequate.
- B When two sounds are very similar and not known to be employed in any language for distinguishing meanings of utterances, they should, as a rule, be represented by the same symbol. Separate symbols or diacritics may, however, be used to distinguish such sounds **when necessary**.
- C It is not possible to dispense entirely of diacritics. The International Phonetic Association recommends **their use be limited as far as possible** to the following cases:
- C.a For denoting length, stress and pitch.
  - C.b For representing minute shades of sounds.
  - C.c When the introduction of a single diacritic obviates the necessity for designing a number of new symbols (as, for instance the representation of nasalized vowels).
- D The use of symbols in representing the sounds of a particular language is usually guided by the principles of **phonological contrast** [...].

(International Phonetic Association 1999: 159-160, mine fremhævelser)

For at opsummere: Når man repræsenterer et bestemt sprog, fx dansk, med IPA, skal man ifølge IPA's egne principper kun skelne de lyde der er distinktive, og diakritiske tegn ud over suprasegmentale træk skal som udgangspunkt undgås, medmindre de altså er distinktive. Principperne uddybes nærmere i HotIPA kap. 4 og 5. Her fremgår det at IPA's mål i første omgang er at levere »a separate symbol for each distinctive sound; that is, for each sound which, being used instead of another, in the same language, can change the meaning of the word« (International Phonetic Association 1999: 27). Et sekundært mål er at levere værktøjer til at notere ikke-distinktive nuancer når man har brug for det. I praksis løses dette ved at indføre to lydskriftmodusser, bred og snæver notation (broad og narrow), som typografisk skelnes ved brug af // om bred notation og [ ] om snæver notation. I den brede notation begrænser man sig til distinktive lyde, som så vidt muligt noteres med umodificerede IPA-grundtegn, dvs. uden diakritiske tegn. Det er tilladt at kombinere to bogstaver til et fonem,

fx engelsk /tʃ/. Man kan også vise at to lyde udgør et fonem med bindebuen /tʃ/, men det er ikke krævet; det er underordnet for IPA-notation om man fonologisk fortolker sekvenser af to lyde som to fonemer eller et komplekst fonem. En principiel forskel på bred og snæver notation er at den brede notation rummer et endeligt sæt af lyde afhængigt af hvad der er distinktivt i det givne sprog, mens den snævre notation kan inkludere alle tegn i IPA-skemaet og det enorme antal variationer man kan lave over disse ved inklusion af diakritiske tegn.

Tegnene i IPA står hver især for en specifik kombination af distinktive træk. Fx står [s] for en lyd der er ustemt, alveolær og frikativ. Sådant en lyd kan dannes på forskellige måder, og det er ikke umiddelbart specificeret for [s] om den dannes med tungespidsen, tungebladet, lidt fremme eller tilbage på alveolarranden, hvor snævre passagen skal være, graden af muskelspænding i tungen og andre fine nuancer. Den slags nuancer skal ikke inkluderes i den brede notation, men kan inkluderes i snæver notation i kontekster hvor det er relevant.

IPA's definition af en distinktiv lyd er ikke helt identisk med den traditionelle definition af fonemer som »sprogets mindste betydningsadskillende enheder« (NG: 44). Distinktive lyde er i IPA de lyde der med minimalpar kan demonstreres at være betydningsadskillende. Idet der i dansk findes minimalpar som [hæ:ʊ hæ:ɐ] *have, hager*, er [ʊ] og [ɐ] distinktive i dansk og skal skelnes i bred notation, /ʊ ɐ/. I traditionel fonologisk analyse inkluderes også distributionelle forhold hvor fx [ʊ] og [ɐ] kan ses som allofoner af samme fonem, /r/, idet de er komplementært distribueret, og her kan *have, hager* mere abstrakt tolkes som /ha:və ha:gəɾ/. Distributionelle forhold inkluderes kun i meget begrænset omfang i IPA-beskrivelser, som dermed giver en lidt mere overfladisk fonemanalyse hvor fonemnotationen ligger tættere på de lyde der faktisk udtales. En IPA-bruger der vil vide noget om dansk, skal først og fremmest vide på hvilken måde *have* og *hager* udtales forskelligt, og selvom det er interessant for en fonolog at [ʊ ɐ] historisk er opstået af en sammensmeltning af hhv. [və] og [ɛr], er det for en sprogstuderende sekundært og noget man først kan forholde sig til når man har fod på de umiddelbare distinktive lyde.

IPA giver ikke håndjern på mht. hvad man skal lægge i termerne bred vs. snæver eller fonematisk vs. fonetisk notation. Af hensyn til divergensen mellem IPA's definition af distinktive lyde og mere dybdegående analyser af danske fonemer bruges i denne artikel termen bred IPA for notationer der kun inkluderer distinktive lyde efter IPA's definition. Dette

er også for at undgå en diskussion om hvad man skal forstå ved et fonem eller fonemskrift. Det relevante i denne artikel er hvordan man i praksis skal anvende // og [ ] i IPA.

I IoIPA er forholdet mellem bred og snæver notation meget direkte. Forholdene der beskrives i snæver notation, er typisk ret subtile, såsom graden af aspiration i plosiver, hvorvidt koronale lyde er apikale eller laminale, og almene variationsforhold. Subtile distributionelle forhold, såsom at /l/ kan afstemmes til [ɫ] efter /p k/, kan også inkluderes. Generelt er de beskrevne forhold oftest af en karakter der kan beskrives med diakritiske tegn uden at ændre fonemernes grundtegn. Indimellem nævnes det at et givet fænomen kan give anledning til en mere abstrakt analyse, men forhold som kendes i beskrivelser af dansk fonologi, såsom at /g/ systematisk realiseres som så forskelligartede lyde som [g̟ w j Ø] (NG: 323), men aldrig [g], er fraværende i IoIPA.

I HotIPA (s. 28-29) skelnes to typer snæver transskription: impressionistisk og allofonisk. Den impressionistiske transskription består i at man transskriberer et sprog hvis fonematiske struktur ikke er kendt, eller når man transskriberer patologisk sprog, spontantale eller lignende forud for en analyse. Man transskriberer her de lyde man kan høre, så snævert som det nu er relevant til det aktuelle formål.

Den allofoniske (eller systematiske) transskription anvendes når man kender et sprogs fonematiske struktur og bruger denne som udgangspunkt til at beskrive ekstra, ikke-distinktive detaljer, dvs. beskrivelser af forholdet mellem fonemer og allofoner. HotIPA beskriver her at man kan være, og typisk er, selektiv mht. hvilke detaljer man inkluderer i den snævre transskription. Hvis man fx skriver en tekst om konsonanters realisering, kan man inkludere snævre detaljer om de pågældende konsonanter, men lade vokalerne være umodificerede. Man behøver altså ikke være lige snæver i notationen af alle elementer.

Når man etablerer en standard for bred notation af et sprog eller en sproglig variant, kan der ofte være flere rimelige måder at notere et forhold på. Ifølge HotIPA (s. 30) er der her større frihed i symbolvalget. Hvis et sprog fx har et vokalfonem mellem [e] og [ɛ], kan man frit vælge om det repræsenteres med /e/ eller /ɛ/ i den brede notation (blot distinktive lyde noteres forskelligt). Valget af notation kan også være baseret på forskellig vægtning af fonetiske forskelle. Eksemplet der gives, er engelsk *bead* vs. *bid*, hvor vokalerne adskiller sig fra hinanden både

mht. varighed og vokalkvalitet. I så fald kan man vælge at fokusere på varigheden, /i:/ vs. /i/, eller kvaliteten, /i/ vs. /ɪ/. Begge dele er acceptable analyser i bred IPA.

Det anbefales således at udtale primært noteres i bred IPA, mens brugen af snæver IPA skal begrænses, enten til impressionistiske formål eller til de nuancer der er relevante i konteksten i forbindelse med allofonisk transskription. En IPA-standard for et sprog består således af et sæt symboler noteret i / /, fonemer om man vil, og et sæt konventioner for de snævre, subtile nuancer noteret i [ ], som underforstås i brede notationer. Det er den praksis der følges i IoIPA og i mange andre sammenhænge; sprogets lyde og transskriptioner af ord og tekster præsenteres i bred IPA, og forhold der underforstås i bred IPA, beskrives med snæver IPA. Det er også den praksis der typisk følges i populære engelsksprogede introduktioner til fonetik, fonologi og lingvistik, fx Ladefoged & Johnson (2014), Collins et al. (2019) og O’Grady et al. (2017), og i populære opslagsværker som *Cambridge Dictionary*, *Wikipedia* og *Wiktionary*.

IPA-praksis

Ud over officielle principper er det værd at være opmærksom på hvordan IPA anvendes i praksis. Her kan man skelne mellem praksis der overholder IPA’s principper, og praksis der bryder med dem.

IPA har en grad af fleksibilitet og giver i mange tilfælde mulighed for at notere samme fonetiske eller fonologiske fænomen på flere forskellige måder. Lange lyde kan noteres enten med dobbelttegn eller med længdetegn, fx [aa bb] = [a: b:], og mange diakritiske tegn ændrer værdien af det modificerede symbol så det bliver identisk med et andet, fx [z̥] = [s]. Der kan være forskellige grunde til at vælge den ene notationsform frem for den anden. Man kan fx argumentere for at [z̥] bedre viser et /z/ der er blevet ustemt i en kontekst i et sprog der skelner /z s/. Og hvis et sprogs /s/ og /z/ ledsages af andre subtile forskelle end blot stemthed, kan det i nogle tilfælde være praktisk at kunne skelne mellem [z̥] og [s].

Selvom der i mange tilfælde er principiel frihed inden for IPA’s rammer, er der med årene opstået forskellige normer blandt IPA-brugere. Fx er det klart den mest udbredte norm at notere lange vokaler med længdetegn, fx /a:/, men lange konsonanter med dobbeltkonsonant, /bb/. Man kunne fint vælge at skrive /aa/, men det vil stikke ud fra almindelig praksis og vække undren da ikke alle er klar over denne mulighed fordi den er så sjældent brugt.

Ud over de officielle principper findes der blandt verdens fonetikere forskellige uofficielle konventioner. Det kan være løsninger på problemer som ikke har nogen oplagt eller entydig løsning inden for IPA's principper, eller det kan være rester af ældre udgaver af IPA som har fået lov at leve videre i almindelig IPA-praksis. Det har fx en vis udbredelse at bruge hævede symboler som [ʰ s̺] til at notere svækkede udgaver af lyde. Tegnet [s̺] blev officielt fjernet fra IPA i 1989, men mange fonetikere bruger det stadig. Men ud over visse hævede symboler, fx [h̺ w̺ n̺ l̺], som har en defineret funktion i IPA, har det ikke en entydig, veldefineret fonetisk egenskab knyttet til sig at hæve et symbol på denne måde.

IPA-praksis er til denne artikels formål undersøgt for 146 sprog, heraf 29 sprog der findes i HotIPA og 117 sprog der pr. 8/3/2022 findes frit tilgængeligt på cambridge.org.¹ En samlet liste over inkluderede sprog findes sidst i artiklen. Dette er vel at mærke den praksis der benyttes i artikler der er officielt godkendt af IPA. I mange tilfælde afspejler den også den praksis der benyttes i lærebøger og anden akademisk litteratur om de pågældende sprog, men naturligvis kan man finde lærebøger og artikler om og på andre sprog hvor man, ligesom på dansk, har sine egne lokale tilpasninger af IPA. Når der i artiklen refereres til IPA-praksis, menes der først og fremmest den praksis der benyttes i de illustrationer af IPA der er offentliggjort efter 1999.

Tilpasset vs. officiel IPA

I det følgende slås ned på de punkter i dansk lydskrifttradition som ikke er i overensstemmelse med de principper der er gennemgået i det foregående. Det drejer sig mere specifikt om disse punkter:

- Bred og snæver notation
- Notation af plosiver og affrikater
- Notation af de åbne og halvåbne vokaler
- Notation af diftonger
- Mindre forhold: knirkestemme, blødt *d*, schwa-assimilation, |r| og |v|

---

¹ <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-the-international-phonetic-association/illustrations-of-the-ipa-free-content>

Det første punkt, brugen af bred og snæver notation, er afgørende for resten af punkterne. Det er navnlig anvendelsen af bred IPA, og følgelig symbolinventaret heri, der savnes i dansk fonetiklitteratur.

Notationen af øvrige forhold, dvs. brugen af konsonantsymbolerne [m n ŋ f s h l], vokalsymbolerne [i e ε y ø æ u o ɔ ə ɐ ɪ ʊ] og de suprasegmentale træk [' :], betragtes som uproblematisk.

Bred vs. snæver transskription

De to beskrivelsesniveauer bred og snæver notation har været en del af IPA siden de første officielle principper (International Phonetic Association 1912) og er kun blevet mere konkrete og centrale i *HotIPA*. Men et beskrivelsesniveau svarende til bred IPA benyttes stort set ikke i den danske lydskrifttradition. I Dania findes det slet ikke. Dania er så at sige et fladt system, dvs. der er en helt fast detaljeringsgrad og ingen metode til at gøre Dania mere detaljeret eller mere abstrakt efter behov. Ligesom Dania benyttes IPA i dansk tradition primært som et strengt fonetisk alfabet, og selvom der henvises til en mere detaljeret lydskrift, benyttes det i praksis med en fast detaljeringsgrad. Det noteres kun i klammerne [ ], mens // er forbeholdt mere abstrakt fonologisk analyse.

De forskellige danske værkers forskel på finere eller grovere, tilpassede eller ikke-tilpassede notationer søger at gøre lidt det samme som bred IPA, nemlig at forenkle lydskriften og gøre den mere praktisk at arbejde med, men det er vel at mærke ikke det samme som en forskel på bred og snæver IPA; tilpasningerne er sådan set bare en-til-en-udskiftninger af meget detaljerede symboler med enklere symboler, såsom udskiftning af [q̄s] med [t].

Notationer der traditionelt føres i [ ], blander koncepter fra både bred og snæver IPA. Selve brugen af [ ] indikerer snæver notation, men i denne notationsform præsenteres det grundlæggende inventar af lyde man skal forstå og beherske for at kunne lydskrive dansk, fx NGh:

Konsonanter:	[p ^h t ^s k ^h ʔ ɸ ǰ ǧ f v w j ʝ ð s e h m n ŋ l ʃ ʒ ʁ]
Fuldvokaler:	[i e ε æ a α y ø æ œ u o ɔ ʌ ɒ]
Svage vokaler:	[ə ɐ ɪ ʊ]
Suprasegmenter:	[ʔ ' : , ˌ]

De forskellige standarders inventarer er i det store hele fremkommet via kommutation (fx NG: 36-37, UDT: 57), og de er karakteriseret ved at man

ikke skal tage lydskrifttegnene helt for deres pålydende IPA-værdi. Fx skal DDOf/UDTd [p t k b d g] ikke læses som deres IPA-kontrast ustemt/stemt, men i stedet som aspireret/uaspireret. DDOf inkluderer ikke schwa-assimilation, hvilket også resulterer i notationer som måske ikke er tænkt som abstraktioner, men i hvert fald ofte heller ikke repræsenterer naturlige moderne udtaler. DDOf's skelnen mellem [tj] og [dɕ] i *tjans* vs. *match* (se nedenfor) virker motiveret af fonematiske eller ortografiske forhold snarere end fonetiske. De traditionelle [ ]-notationer er i vid udstrækning værkernes primære beskrivelsesniveau. Alle disse egenskaber er træk der karakteriserer bred/fonematisk IPA.

Men [ ]-formerne bærer også ofte træk der indikerer snæver IPA. NGh og HBs inkluderer en del diakritiske tegn som kunne undgås i bred IPA, fx [ḃ ḏ ḡ]. NGh inkluderer [j̥ j̧] som klart er allofoner af /j l r/. UDTd og DDOf inkluderer lidt færre diakritiske tegn, men dog stadig nogle tegn der ikke har distinktiv funktion. Brugen af [̣] har ingen distinktiv funktion, og forskellen i vokalkvalitet i *mase/masse* og *Morten/måtten*, som alle værker skelner i [ ]-former, kan rimeligvis beskrives som allofonisk (jf. HB, NG).

Notationerne i [ ] i dansk tradition kan yderligere karakteriseres ved at der benyttes nogle ret faste detaljeringsgrader. NG skelner mellem tre grader: grov, halvfin og fin lydskrift, HB skelner mellem standard og non-normalized, DDO skelner mellem forenklet og nøjagtig, og UDT skelner mellem standarderne dansk-tilpasset IPA og IPA. Der lægges i de danske kilder op til at man anvender en bestemt detaljeringsgrad konsekvent i sin [ ]-notation, enten fin eller halvfin, normalized eller non-normalized osv., og ikke, som der lægges op til i IPA og praktiseres i IoIPA, at man bruger en bred notation i // som det primære beskrivelsesniveau og efter behov og kontekst tilvælger detaljer i snæver notation, evt. kun for de relevante dele af transskriptionen. Faste detaljeringsgrader af fonetisk notation, som grov, halvfin og fin, er der løse spor af i de tidlige IPA-principper (jf. International Phonetic Association 1912: 14), men de er afløst af // vs. [ ] i moderne IPA.

Et beskrivelsesniveau i stil med intentionen i bred IPA er ikke helt fraværende i dansk litteratur. HBf, noteret i //, svarer til bred IPA af en mere konservativ udtale. Foneminventaret i HBf, som bortset fra symbolvalg stemmer godt med den brede IPA-notation som foreslås nedenfor for konservativ stil, er følgende:

Konsonanter:	/p t k b d g f v j ð s ɛ h m n ŋ l r/
Stærke vokaler:	/i e ɛ æ a y ø œ u o ɔ ɒ/
Svage vokaler:	/ə ɐ/
Suprasegmenter:	/' : ?/

Selvom dette beskrivelsesniveau findes, fylder det meget lidt i almene fonetikbøger. UDT refererer sporadisk til dette beskrivelsesniveau. NG skelner mellem fonemskrift (i / /) og lydskrift (i [ ]). NG's fonemskrift er dog langt mere abstrakt end hvad der lægges op til i bred IPA, dvs. den kan ikke læses uden et dybt kendskab til de fonologiske regler og argumenter. Det svarer nærmere til HB's ||-former, et historisk eller morfologisk beskrivelsesniveau. Det betyder bl.a. at moderne sammenfald i udtale godt kan noteres forskelligt i NG's fonemnotation, fx /bɛ:rə ba:gər/ *bære*, *bager*, selvom der i moderne københavnsk ikke er nogen udtaleforskel sådan som det også fremgår af NGh-notationen [b̥æ:r̥]. Det kræver indgående kendskab til fonologi at forstå sammenhængen mellem den abstrakte notation i NGf /ong sprɔ:g/ *ung*, *sprog* og den mere umiddelbare NGh-notation [ɔŋʔ s̥b̥ɔɔʔ]. Notationerne /ong sprɔ:g/ giver uden kendskab til fonologiske regler kun ringe indikation af ordenes faktiske udtale, og det er overordentligt svært for en nybegynder at producere lydskrift efter disse principper, stik imod intentionen med bred IPA. Disse mere abstrakte notationer har absolut en vigtig plads i beskrivelsen af dansk fonologi, men de kan ikke bruges og er ikke intenderet som udgangspunkt for en almen indføring i dansk udtale.

Schachtenhaufen (2013) har som det primære beskrivelsesniveau en såkaldt afledt fonemnotation (noteret med / ' – apostroffen er lånt fra matematisk notation for afledte funktioner) som minder lidt om bred IPA. Benævnelsen afledt fonemnotation henviser til at den er afledt via fonemallofon-regler af NG's fonemnotation, og i den forstand er den allofonisk, og inventaret minder meget om UDTd. Men denne afledte fonemnotation benyttes som en abstraktion til at beskrive moderne udtalevariation og reduktion i spontantale ud fra, og den er i den forstand fonematisk. Konceptet er at det for nye udtalevariationer er underordnet hvad udtalen var for 100 eller 200 år siden. Hvis man vil beskrive tendensen til at /g/ udtales [ɥ] mellem vokaler, fx i ord som *snakker*, *sikker*, må man nødvendigvis tage udgangspunkt i et beskrivelsesniveau hvor *-kk-* er blevet /g/, og hvor schwa er assimileret eller forsvundet. Hvis man beskriver *snakker/snakken* som NGf /snakər snakən/, vil ingen af ordene blive ramt af en regel om at /g/ udtales [ɥ] intervokalisk. Hvis man beskriver dem som /snagər snagən/, vil begge blive ramt af reglen. Kun hvis man beskriver dem som

/snagv snagŋ/, appliceres reglen korrekt, nemlig at /g/ kan udtales [u] i *snakker*, men ikke i *snakken*. Dette viser at der er behov for et fonologisk abstraktionsniveau som er tættere på den fonetiske virkelighed end HBf. Den brede IPA-notation som foreslås til sidst i denne artikel, kan ses som en videreudvikling af denne notationsstandard.

Konklusionen på ovenstående er at der i introduktioner til dansk fonetik mangler en beskrivelse svarende til bred IPA, altså et beskrivelsesniveau hvor man holder sig til de væsentlige, distinktive lyde som giver et simpelt, introducerende lydskriftoverblik uden straks at inkludere omfattende brug af diakritiske tegn og allofoniske detaljer. På dette beskrivelsesniveau kan man, helt i tråd med IPA's principper, forenkle lydskriften. Den brede IPA er i dansk tradition erstattet med såkaldt forenklet, grov og dansk-tilpasset IPA som på hver deres måde forsøger at gøre lydskriften praktisk og overskuelig, men konceptuelt er de ikke helt det samme som bred IPA, og de hverken benævnes eller noteres som sådan. Det er særligt problematisk at man bruger klammerne [ ] om disse tilpassede former da [ ] i IPA indikerer en mere præcis notation.

Plosiver og affrikater

Plosiver

De danske plosiver er inhærent vanskelige at notere på en måde der tilfredsstiller alle hensyn. Dels kontrasterer de moderne danske plosiver i aspiration/affrikation frem for stemthed, modsat ældre dansk og beslægtede sprog, og dels er der ikke overensstemmelse mellem bogstaverne *b*, *d*, *g*, *p*, *t*, *k* og udtalen, idet *b*, *d*, *g* aldrig svarer til aspirerede plosiver, mens *p*, *t*, *k* indimellem svarer til aspirerede/affrikerede plosiver, indimellem uaspirerede/uaffrikerede plosiver.

Idet de danske plosiver er ustemte, er [p t k] den mest direkte notation af ord som [pus tɔpə kift] *bus*, *dyppe*, *gift*. IPA har ikke dedikerede tegn til aspirerede plosiver. Man er derfor nødt til at anvende diakritiske tegn og således bruge [p^h ts k^h] i ord som [p^helə tsyk k^hilə] *pille*, *tyk*, *kilde* (se længere nede om /ts/ vs. /tʰs/ vs. /tʰs/).

Det er ikke eksotisk at have en distinktion mellem aspirerede og uaspirerede plosiver. I alle de undersøgte sprog i IoIPA der har denne kontrast, noteres den med /p t k p^h t^h k^h/ (og affrikater noteres med /ts tʃ/ osv.). Ofte er der her tale om sprog som også har stemte plosiver, /b d g/, evt. stemte aspirerede /b^h d^h g^h/, men selv i sprog der kun kontrasterer aspireret og ua-

spireret, benyttes udelukkende /p t k p^h t^h k^h/, også selvom denne kontrast ortografisk svarer til *b, d, g, p, t, k*, fx saksisk, bardi og kinesisk pinyin. Dermed er den brede notation /p t k p^h t^h k^h/ den mest præcise, enkle og internationalt sammenlignelige måde at notere de danske plosiver på.

Selvom notationen /p t k p^h t^h k^h/ er fonetisk præcis og følger international praksis, har den også ulemper. Uoverensstemmelsen mellem fonemer og bogstaver i ord som /pus tɔpə kift/ *bus, dykke, gift* kan føre til fejllæsning for lydskriftnovicer, og den er derfor mindre velegnet fx i en folkelig ordbog, såsom DDO. Diakritiske tegn som [h] er heller ikke ønskværdige i bred IPA, men det kan altså være nødvendigt i sprog med distinktiv aspiration. Bl.a. for at undgå disse forhold noteres de danske plosiver traditionelt [b d g p t k] (DDOf, UDTd, NGg). I mere detaljerede standarder noteres de [b̥ d̥ ɡ̥ p^h t^s k^h] (NGh, HBs) eller [b̥^h d̥^s ɡ̥^h p̥ d̥ ɡ̥] (NGf, HBnn, DDOn, UDTi). Disse løsninger bryder alle med principperne for bred IPA ved at indføre overflødige diakritiske tegn, og selvom de løser nogle problemer ved notationen /p t k p^h t^h k^h/, introducerer de også andre problemer.

Notationen [b d g p t k] (HBf: /b d g p t k/) rækker tilbage til Dania, hvor [b d g] vs. [p t k] konsekvent bruges til at udtrykke uaspireret vs. aspireret. I ældre IPA udtrykte [b d g] vs. [p t k] ifølge EFJ en lenis-fortis-distinktion, dvs. en forskel i muskelspænding, som kunne ledsages af stemheds- og aspirationsforskelle og, som EFJ påpeger, ikke er helt dækkende for dansk da de danske plosiver ifølge EFJ alle snarere er lenis. I moderne IPA repræsenterer [b d g p t k] imidlertid specifikt en kontrast mellem stemt/ustemt, ikke lenis/fortis eller uaspireret/aspireret. Notationen [b d g p t k] er derfor ikke og har aldrig været adækvat IPA for de danske plosiver. Det er plausibelt at det benyttes af hensyn til Dania-traditionen (se diskussion).

Notationen [p t k b d g] giver ganske vist en mere intuitiv notation af fx [bus dus gul] *bus, dus, guld*, men omvendt fører den til notationer som [sbødə sdegə sɡa:bə] *spytte, stikke, skarpe*, hvor [spøtə stekə ska:pə] både er mere skriftnær og fonetisk præcis. Alt i alt har vi mange flere ord i dansk hvor *p, t, k* svarer til [p t k] (som *spytte, stikke, skarpe*), end ord hvor *b, d, g* svarer til [p t k] (*bus, dus, gul*), så selvom der ofte argumenteres med at Dania-standardens med [b d g p t k] er mere skriftnær, skaber den altså flere uoverensstemmelser mellem bogstav og lyd end den løser. Skriftbilledet er således et dårligt argument for at bruge [b d g p t k].

HB begrundet notationen /b d g p t k/ med at man helt undgår diakritiske tegn i fonemnotationen. Selvom dette også er et ideal i IPA, er det et sted hvor to principper er i konflikt: Skal man forholde sig loyalt til lydskrifttegnenes fonetiske definition, eller skal man for enhver pris undgå diakritiske tegn? IPA har valgt at aspiration vises med [h] for ikke at skulle opfinde nye grundtegn til alle aspirerede varianter af plosiverne, og det er nævnt som en acceptabel undtagelse i principperne.

Kontrasten mellem stemte og ustemte plosiver er ganske almindelig i andre sprog; den findes bl.a. i tysk, fransk, engelsk, italiensk, spansk, svensk og norsk, og der noteres den altid med /b d g p t k/. Selvom [b d g p t k] måske benyttes af pædagogiske grunde i dansk, virker det egentlig ofte forvirrende for studerende der møder IPA på forskellige sprog, at dansk [b d g] som udgangspunkt snarere svarer til andre sprogs /p t k/. Det synes at stride imod ideen med at benytte en international standard. Hvis intentionen er at indrette en lydskrift som er nem at lære, og som undgår forvirring, er det ikke indlysende at notationen [b d g p t k] er den bedste løsning.

Notationen [b̥ d̥ ɡ̊ p^h t^s k^h] (NGh, HBs) er sådan set fonetisk dækkende, idet [b̥ d̥ ɡ̊] indikerer ustemte plosiver. Men derudover har notationen de samme problemer som [b d g p t k] som beskrevet ovenfor. Hertil indføres et yderligere problem, nemlig at [b̥ d̥ ɡ̊] synes at være en unødigt indirekte og kompleks måde at notere [p t k] på. Et typisk spørgsmål fra studerende er hvorfor man skal skrive bollerne på [b̥ d̥ ɡ̊]. Her er svaret at det skyldes lydenes ustemthed, hvilket fører til det oplagte opfølgende spørgsmål: Hvorfor skriver man så ikke bare [p t k]? Her kan man dårligt svare at [b̥ d̥ ɡ̊] er mindre forvirrende da det netop er den notation der giver anledning til spørgsmålet. De ekstra diakritiske tegn strider imod idealet for en bred notation, og det går imod ortografisk baseret intuition og IPA's principper og praksis når man i dansk skriver [s̥b̥ø̥ð̥ə̥ s̥ð̥e̥ɣ̥ə̥ s̥ɑ̥:̥b̥ə̥] *spytte, stikke, skarpe*, frem for /spøtə stekə ska:pə/.

Notationen [b̥ d̥ ɡ̊ b^h d̥s̥ ɡ̊^h] findes i NGf, HBnn, DDO_n og UDTi. Notationen begrundes gerne med at de danske plosiver, sammenlignet med franske ditto, er lenis frem for fortis. Således argumenterer Grønnum:

Men den opmærksomme læser spørger nu hvorfor man så ikke bruger [p] for den danske b-lyd – når [p] netop er IPA's symbol for en ustemt, uaspireret lukkelyd dannet med læberne? Det kender jeg en god grund til: IPA's symboler [p t k] (og [b d g]) er fuldkommen

dækkende for lukkelydene i standardfransk, og fransk [p t k] lyder ikke som dansk [Ḕ ḑ ḡ]. Fransk [p t k] er ikke bare ustemte og uaspirerede, de er også fortès (kraftigt artikulerede), mens fransk [b d g] er stemte og lenes (svagt artikulerede). I henseende til fortis og lenis svarer de uaspirerede danske lukkelyde bedst til fransk lenes [b d g]. Danske lukkelydes egenskaber er dokumenteret i en stor eksperimentalfonetisk undersøgelse (Fischer-Jørgensen 1969) hvis resultater ikke sidenhen er blevet modsagt. (Grønnum 2022: 124)

Grønnum erkender altså først at notationen [b d g]/[Ḕ ḑ ḡ] vækker undren, men argumenterer med at (1) de franske lyde er fuldkommen dækkende for IPA's [p t k] (og [b d g]), (2) fransk [p t k] ikke lyder som de danske [Ḕ ḑ ḡ], (3) forskellen på fransk [p t k] og dansk [Ḕ ḑ ḡ] er fortès vs. lenes, og som rygdækning for (3) henvises til en undersøgelse fra 1969.

Grønnums forsvar for [b d g]/[Ḕ ḑ ḡ] holder til dels i forhold til 1912-principperne, men ikke i forhold til moderne IPA-principper. For det første er der intet grundlag for at postulere at fransk [p t k] er ideelle referencekonsonanter for IPA's [p t k]. For det andet er fortès/lenes ikke et træk der pr. automatik indikeres i IPA's [b d g]. Forskellen på IPA [p t k] og [b d g] er som udgangspunkt udelukkende stemthed, og [Ḕ] tilføjer ingen anden information end ustemthed. For det tredje er fortès/lenes ikke distinktive træk i dansk og skal derfor under ingen omstændigheder skelnes i bred IPA. Fischer-Jørgensens undersøgelse fra 1969 er næppe heller den oprindelige motivation til notationen [b d g], for den blev også brugt i starten af 1900-tallet, lang tid før Fischer-Jørgensens undersøgelser.

Praksissen med at lade [Ḕ ḑ ḡ] indikere ustemt lenis i snæver notation findes indimellem i IoIPA. Den benyttes gerne i sprog med /b d g p t k/ hvor /b d g/ mister stemtheden i nogle kontekster, mens /p t k/ evt. kan være aspirerede. Her kan det være praktisk at indikere det underliggende fonem og de sekundære nuancer der er knyttet til denne, fx små varighedsforskelle eller muskelspændingsforskelle, ved at lade [Ḕ ḑ ḡ] referere til /b d g/ uden stemthed. I kontekster hvor lenis-trækket er relevant, er [Ḕ ḑ ḡ] således en uofficiel IPA-praksis med en vis udbredelse.

Ifølge NG er fortis-lenis »et noget omstridt begreb i fonetikken og ikke undersøgt i ret mange sprog« (NG: 130). Det er vist ikke undersøgt instrumentelt i dansk siden Fischer-Jørgensen (1969). Dermed er det også uklart hvilken status fortis-lenis har i moderne dansk, og om danske plosiver afviger fra andre sprog i en grad der berettiger en særlig notation af plosiverne.

Der er således ikke basis for at fremstille [b̥ d̥ ɡ̥ b̥ʰ d̥s̥ ɡ̥ʰ] som en mere præcis og adækvat notation end [p t k p^h ts k^h] selvom det fremstilles sådan i alle de danske kilder; lenis er i sig selv et omstridt begreb, og det er ikke i overensstemmelse med officiel IPA at notere lenis på denne måde. I moderne IPA er der tilføjet særlige symboler til at notere stærk (̱) og svag (̰) artikulation. Hvis man vil holde sig strikt til IPA, er [p̰ t̰ k̰ p̱ ṯ s̱ ḵ] en måde hvorpå man mere direkte kan vise det der søges indikeret med [b̥ d̥ ɡ̥ b̥ʰ d̥s̥ ɡ̥ʰ].

Lenis-trækket er under alle omstændigheder ikke distinktivt i dansk, idet alle plosiver, ikke bare de uaspirerede, traditionelt karakteriseres som lenis, og trækket skal derfor under ingen omstændigheder inkluderes i bred IPA. Det vil ikke medføre nogen fordele i forhold til pædagogik eller ortografisk eller international transparens at bruge notationen /b̥ d̥ ɡ̥ b̥ʰ d̥s̥ ɡ̥ʰ/ frem for /p t k p^h ts k^h/.

Et kompromis som balancerer mellem ortografisk gennemskuelighed, fonetisk præcision og international praksis, kunne være at bruge /b d g p t k/ som skriftens *b, d, g, p, t, k*, delvist i overensstemmelse med NGf. I sådan en standard kan /b d g/ benyttes for initiale uaspirerede [p t k], men i alle andre kontekster benyttes /p t k/, fx /bus dus gul puk tip kit spøtø stekø ska:pø/ *bus, dus, guld, puk, tip, kit, spytte, stikke, skarpe*. Efter denne standard underforstås aspiration i initialt /p t k/ (og kun initialt). Dette giver en ganske intuitivt læsbar notation uden diakritiske tegn, og det giver trods alt en bedre overensstemmelse mellem notation og fonetisk realitet idet ustemte plosiver derved oftere vil blive noteret med /p t k/ end hvis man følger den traditionelle Dania-standard. Denne praksis vil også lægge sig tæt op ad praksis i mange andre europæiske sprog. I mange sprog, ikke mindst nærtliggende sprog som engelsk, tysk, fransk, svensk og norsk, er /p t k/ underforstået aspirerede i initial position. Dette svarer generelt også til forholdet mellem stavning og udtale for *p, t, k* i dansk. Selvom denne praksis har nogle klare fordele med hensyn til læsbarhed og transparens i forhold til andre sprog (jf. Hess-Thaysen & Schachtenhaufen 2021) og kunne være velegnet til fx offentlige ordbøger, kommer den med den pris at man bryder med princippet om tegnkonstans, idet de ustemte og uaspirerede plosiver [p t k] derved nogle gange noteres med /b d g/, andre gange med /p t k/. Lidt paradoksalt kræver det et lidt højere abstraktionsniveau at kunne producere lydskrift efter denne standard, hvilket gør den mindre egnet for lydskriftnovicer.

Affrikaten /ts/

T-lyden i *tak* og *itu* adskiller sig fra /p^h k^h/ ved at være affrikeret snarere end aspireret, i hvert fald i moderne københavnsk rigsmål. NGh/HBs bruger notationen [t^s] (NGs, HBnn [d̥s]). Ifølge NG (s. 133) er forskellen på affrikat og affrikeret plosiv en fonologisk snarere end en fonetisk skelnen. Denne skelnen opererer man ikke længere med i IPA. Tegnet [s] udgik af IPA i 1989, og herefter benyttes blot [ts] for alveolære affrikater. Hvis man holder sig strikt til IPA-tegn, skal man derfor bruge notationen /ts/ i bred IPA. Man kan ifølge HotIPA valgfrit skrive affrikater med eller uden bue, [t̥s] eller [ts].

Selvom [s] formelt er udgået af IPA, giver det næppe anledning til forvirring stadig at benytte det, og det findes også i enkelte IoIPA (fx japansk, HotIPA: 117). Tegnet [s] giver dog et ekstra diakritisk tegn som ikke findes på et almindeligt tastatur, og på den måde er det mindre praktisk. Men man kan argumentere for at det giver en pænere visuel sammenhæng mellem plosiverne at notere dem /p^h t^s k^h/ frem for /p^h ts k^h/. I den brede notation kan man rimeligvis også forsvare notationen /p^h t^h k^h/, idet det ikke er usædvanligt i andre sprog at der for /t/ eller /t^h/ underforstås en smule affrikation.

Affrikaten /tɕ/

I ord som *tjans* og *tjek* har vi også en affrikat som NGh noterer [tɕ], men som DDOf/UDTd noterer [tj]. Notationen [tj] er temmelig upræcis idet [j] ligger langt fra den faktiske udtale [ɕ], men den benyttes formentlig af hensyn til ortografien. Finalt i ord som *match* bruger man traditionelt en anden notation for nøjagtig samme lyd, [dɕ] eller [d̥ɕ]. Man bruger altså forskellige notationer alt efter om lyden står initialt eller finalt i et ord. Dette er parallelt med Dania-traditionen (noteret [tj-], [-d̥s]). Denne inkonsekvens følger af notationen [b d g p t k] hvor [p t k] traditionelt kun bruges initialt. Det ville således være inkonsekvent i forhold til brugen af [b d g p t k] at skrive [mad] *mat*, men [matɕ] *match*. Selvom der er tale om tilnærmelsesvis samme lyd, fører den traditionelle praksis altså til radikalt forskellige notationer, [tj dɕ]. DDO angiver endda indimellem begge former, fx *macho* som er noteret både [matjo madɕo].

Denne inkonsekvens undgås helt ved ganske enkelt at holde sig til den præcise IPA-notation /p t k p^h ts k^h/, som foreslået ovenfor, idet notationen /tɕ/ både i starten af *tjans* og i slutningen af *match* ikke fører til nogen indre selvmodsigelser.

Notationerne /ts/ og /tɛ/ er, ud over at være fonetisk præcise, visuelt sammenhængende idet det giver en konsekvent notation af affrikaterne. Forskellen på *check* og *tjek* vises direkte ved at der tilføjes et plosiv-segment, /ɕɛk tɛk/, som er den mest direkte forskel, mens de i DDOF/UDTd vises med vidt forskellige segmenter, [ɕɛg tjɛg]. I det hele taget opnås med notationen /ts tɛ/ en konsekvent sammenhæng mellem fonetisk segment og notation i /tɛk sek tɛk ɕɛk tɛk hæɛ mætɛ/ *dæk, sæk, tæk, check, tjek, hash, match* vs. DDOF/UDTd [dɛg sɛg tɛg ɕɛg tjɛg hæɛ madɛ]. I DDOF/UDTd noteres samme alveolære plosiv både [t d] i [tjɛg madɛ], og samme frikativ noteres [j ɕ].

Konklusionen i dette afsnit er at de danske plosiver bør noteres /p t k p^h ts tɛ k^h/ i bred IPA. Det er den notation der med færrest diakritiske tegn kan aflæses direkte af IPA-skemaet uden yderligere forklaringer, og det er den notation der bruges i andre sprog der, som dansk, kontrasterer aspirerede vs. uaspirerede plosiver eller affrikater. En notation som /stɕæks/ *striks* frem for [sdɕægs] eller [sɕɕæqs] er hverken forkert, mindre nøjagtig eller kontraintuitiv IPA.

Notationen /p t k p^h ts tɛ k^h/ er ikke altid intuitiv sammenlignet med skriftsprogets *b, d, g, p, t, tj, k*, men det er den traditionelle praksis med [b d g p t tj de k] heller ikke. Hvis hensynet er en notation som svarer bedre til brugen af bogstaverne *b, d, g, p, t, k*, og som samtidig går så lidt som muligt på kompromis med fonetisk præcision og international praksis, kan man udskifte initialt /p t k/ med /b d g/ og initialt /p^h ts k^h/ med /p t k/, men lade ikke-initialt /p t k/ være /p t k/. Dette resulterer i notationer som /bus dus gul spøtø støkø skipø/ *bus, dus, guld, spytte, stykke, skippe*. Dette er fonetisk mindre præcist, men mere umiddelbart læsbart end /pus tus kul spøtø støkø skipø, og det er stadig mere præcist og nærmere ortografien end det traditionelle [bus dus gul sbødø sdøgø sgibø]. Dette giver også en notation der er parallel med praksis i flere andre europæiske sprog. I akademiske sammenhænge er det dog bestemt ingen skade til at vise eksplicit at de danske plosiver ikke svarer helt til ortografien eller plosiverne i nærtliggende sprog.

Vokaler

Vokaler er inhærent vanskelige at gengive præcist med lydskrift. I HotIPA defineres vokalværdierne først ved at der afgrænses et vokalum af de fire mest yderlige vokaler /i a u/ som de mest lukkede/åbne for-/bagtungevo-

kaler, mens vokaler der ligger mellem disse, er auditivt ækvidistante. Det beskrives endvidere at vokalsymbolerne både kan bruges som præcise referencepunkter, og »they can also be used to represent vowel qualities in the general area of the corresponding reference points«. Vokalsymbolerne dækker med andre ord ikke blot den specifikke kardinalvokal, men et område omkring den pågældende kardinalvokal. Man behøver altså ikke være mere præcis i notationen af vokaler end dette, heller ikke i snæver IPA. I IoIPA håndteres vokaler ved at de noteres i bred IPA uden brug af diakritika, og man indikerer deres omtrentlige position ved at plotte dem ind i vokalskemaet. Snæver notation af vokaler ved brug af [, ,] mv. har begrænset nytte og benyttes kun meget sjældent i IoIPA. Den meget snævre notation af vokaler i dansk tradition er således lidt ude af trit med moderne IPA.

Både UDTd og DDOF skelner mellem 13 lange og 13 korte vokaler i betonedede stavelser. Dette er for denne artikels pointer helt uproblematisk. Med udgangspunkt i de lange vokaler er der fire urundede fortungevokaler (*mile, mele, mæle, male*), fire rundede fortungevokaler (*kyle/fyre, køle/føre, curle, fyrre*) og fire bagtungevokaler (*muse, mose, måse, morse*), og så er der *kappe-a*'et, som traditionelt beskrives som en urundet, åben mellemtungevokal, og den eneste helt åbne vokal i dansk. De lange vokaler noteres i UDTd og DDOF med [i e ε æ y ø œ u o ɔ ɒ ɑ]. De korte vokaler noteres parallelt med disse, dog bruger man traditionelt for de korte halvåbne vokaler notationen [a ʌ] i stedet for de lange vokalers [æ ɒ].

Med den fleksibilitet der er indbygget i de brede notationsprincipper, er de fleste af disse notationer ganske ukontroversielle. Dansk *mile* og *mele* ligger tæt på kardinalvokal 1-2, *mæle* ligger mellem kardinalvokal 2-3, men af hensyn til at [e] vs. [ɛ] er distinktive, er notationen [ɛ] sådan set ikke til diskussion. Parallele forhold gælder for de andre høje, halvhøje og halvlave vokaler.

Den væsentlige diskussion ligger i brugen af de halvåbne og åbne vokaler [æ a ɑ ʌ], især notationen af *katte-a*'et og *kappe-a*'et som alle traditionelle kilder noterer hhv. [a ɑ], parallelt med Danias [a ɑ], velvidende at der ikke er tale om en hhv. helt åben fortunge- og bagtungevokal som [a ɑ] indikerer, men ifølge traditionelle beskrivelser snarere en halvåben fortungevokal og en åben mellemtungevokal, i snæver IPA [æ ɑ]. Omfattende nyere målinger af vokaler, jf. Juul et al. (2016), tyder endda på at *kappe-a*'et er noget tættere på kardinalvokal 4 ([a]) end kardinalvokal 5 ([ɑ]) i moderne dansk.

Der er som nævnt både i HotIPA og IoIPA for vokalers vedkommende en vis elasticitet i notationen, og i mange andre sprog tages der nogle friheder i forhold til hvilke symboler der bruges for hvilke vokalkvaliteter. Det er derfor værdt at se på hvad praksis faktisk er i andre sprog mht. åbne vokaler. For at undersøge dette kan man stille følgende spørgsmål: *Hvilken vokalkvalitet i snæver IPA svarer sprogets brug af /æ a ɐ ɑ/ til?* Af tabel 1 fremgår resultatet for 146 sprogs vedkommende. Som det ses, er /a/ for det første et meget benyttet symbol i verdens sprog. Det benyttes i 121 af de 146 undersøgte sprog, og det benyttes for alle former for urundede åbne fortunge- såvel som bagtungevokaler, dvs. den trekant der afgrænses af de tre vokaler [a-ɐ-ɑ] i IPA's vokaldiagram. Det er dog klart koncentreret om de centrale vokaler [ɐ-ɤ]. Derimod er /ɑ/ mere sjældent benyttet (27 ud af 146 sprog), og når det benyttes, er det for vokaler der ligger længere tilbage end [ɐ]. I verdens sprog benyttes /ɑ/ altså overvejende for vokaler der er noget længere tilbage end dansk *kappe-a*, mens vokaler i nærheden af *kappe-a*'et altovervejende noteres /a/.

	/æ/	/a/	/ɐ/	/ɑ/
[æ]	11	0*		
[a ~ ɶ ~ ǣ]	4	41		0**
[ɐ ~ ɤ]		72	7	2
[ɑ ~ ɶ ~ ɶ̄ ~ ǣ]		18		25
[ɶ̄ ~ ɶ̄]		2		

Tabel 1. Sammenhæng mellem bred IPA /æ a ɐ ɑ/ og snæver notation i 121 sprog. [æ] dækker alle vokaler på linjen mellem [ɛ-a] (men ikke præcis [ɛ a]) i vokaldiagrammet. [a ~ ɶ ~ ǣ] dækker åbne vokaler der er mere fremskudte end [ɐ]. [ɐ ~ ɤ] dækker vokaler på centralinjen fra [ɐ] eller mere åbne. [ɑ ~ ɶ ~ ɶ̄ ~ ǣ] dækker vokaler der er længere tilbage end [ɐ] og mere åbne end halvåben. Bemærk at /ɑ/ på nogle sprog bruges for mere end en kvalitet, fx hvis det bruges for både korte og lange varianter med lidt forskellig kvalitet, hvorfor antallet af /ɑ/ overstiger 121.

* = trad. dansk [a], ** = trad. dansk [ɑ]

John Wells, forhenværende formand for IPA, opsummerer brugen af [a] i IPA således:

[T]he symbol **a**, which as a cardinal vowel symbol denotes an unrounded front open (low) vowel, is also appropriate to denote an unrounded open vowel of any degree of advancement (anywhere from fully ‘front’ to fully ‘back’) if that is the only open vowel in the language. This is the case in Spanish, Italian, Greek, Serbian, German, and Polish, to mention only a handful of European languages. It is also the case in thousands of other languages around the world (Wells 2011).

Ud fra disse forhold er det meget svært at forsvare den traditionelle brug af [a a] i moderne dansk. Notationen [a a] er hverken fonetisk præcis eller i overensstemmelse med praksis i andre sprog. At notere dansk *katte-a* og *kappe-a* med hhv. /æ/ og /a/ er både mere fonetisk præcist og i bedre overensstemmelse med international praksis. Det er samtidig bekvemt at undgå [a], som ikke findes på et almindeligt dansk tastatur.

Traditionelt skelnes der mellem det korte og lange *a* i fx *mase/masse*, og alle traditionelle kilder benytter [æ a] til denne skelnen, velvidende at [e æ] ville være mere præcist. I IPA er det imidlertid, og uden at gøre brug af diakritiske tegn, kun muligt at skelne fem vokaler fra /i/ til /a/, nemlig /i e ε æ a/. Hvis /a/ bruges for *kappe*-vokalen, og hvis alle distinktive vokaler skal noteres med særskilte symboler, er konsekvensen at *ni*, *neg*, *næ*, *nag*, *nar* må noteres med /i e ε æ a/, og man må opgive den traditionelle skelnen mellem [æ: a] i *mase/masse* og i stedet blot notere disse med /æ: æ/, /mæ:sə mæsə/.

Det er på den ene side helt ukontroversielt at beskrive *mase*- og *masse*-vokalerne som lang/kort variant af samme vokalfonem (NG, HB). Både NG (s. 333) beskriver en tendens til sammenfald mellem de to vokaler hos yngre talere (der vel at mærke i 2005 var yngre, men som efterhånden må betegnes som midaldrende), og samme tendens beskrives af UDT (s. 83). Hos talere der følger denne tendens, er der under alle omstændigheder ingen rimelighed i at skulle skelne to kvaliteter i hverken bred eller snæver notation.

På den anden side oplever nogle, måske mere konservative, talere en hørbar forskel på vokalerne ud over blot længdekontrasten. Ifølge Juul et al. (2016) er der ganske rigtigt stadig en statistisk registrerbar forskel på gennemsnitsformanterne i de korte og lange vokaler, men for det første er der også et vist overlap mellem vokalerne, og for det andet gælder det for alle vokaler at der er en målbar forskel på kvaliteten af korte og lange

varianter af vokaler der ellers noteres ens. Hvis man kan forsvare ikke at skelne kort og langt [i e ε], kan man også sagtens forsvare ikke at skelne kort og langt [æ].

Det er helt normalt og forventeligt at korte vokaler er mere åbne eller centraliserede end tilsvarende lange. Det ses overalt i IoIPA i fx tysk, svensk, ungarsk, koreansk og mange andre sprog. Der er ikke en klar konsensus om at bruge det samme eller forskellige symbolinventarer til at notere korte og lange vokaler, hverken på tværs af sprog eller inden for det enkelte sprog; fx skelnes de i tysk /i: e: y: ø: u: o:/ vs. /i ε γ œ υ ɔ/, i koreansk bruges samme inventar for korte og lange vokaler på trods af markante fonetiske forskelle, og i ungarsk er inventaret delvist overlappende, /i: e: y: ø: u: o: a:/ vs. /i ε γ ø u o α/. Dette er nok dels et spørgsmål om hvorvidt vokalsymbolerne er tilgængelige eller optaget til andre lyde, dels et spørgsmål om vægtningen af fonologisk fortolkning, fonetisk nøjagtighed og tradition. Forskellen på korte og lange allofoner af samme vokal-fonem kan indimellem være langt større end i dansk *mase/masse* uden at denne forskel noteres i bred IPA (fx *bemba*, *goemai*, *hausa*, *koreansk*). I forhold til IPA-praksis er der således ikke i sig selv noget problematisk i at bruge forskellige symboler til korte og lange varianter af samme vokal eller at notere dem ens. Der er således ikke noget problematisk i forhold til IPA-standarder i at underforstå at der kan være en kvalitetsforskel på /æ: æ/, ligesom man også kan notere dem forskelligt, fx /ε: æ/ (bortset fra at /ε:/ er optaget til *æble*-vokalen). For dansks vedkommende er det primært et spørgsmål om hvad der er af tilgængelige symboler; vi har så mange distinktive åbningsgrader at vi ikke praktisk kan adskille korte og lange varianter med forskellige symboler.

Et helt parallelt argument kan føres mod den traditionelle skelnen mellem *Morten*- og *mätte*-vokalen, traditionelt [ɒ: ʌ] der kan ses som allofoner af samme fonem (jf. HB, NG). I bred IPA kan man derfor nøjes med /ɒ: ɒ/. I IPA står [ʌ] for en mere lukket vokal end [ɒ:], hvilket modsiger både traditionelle beskrivelser såvel som Juul et al. (2016) der viser at *mätte*-vokalen er mere åben end *Morten*-vokalen; den traditionelle notation [ɒ: ʌ] indikerer dermed en relation der er i strid med fonetiske beskrivelser og målinger.

Konklusionen er her at den åbne *a*-vokal, som i *barsk*, i bred IPA bør noteres med /a/ frem for traditionelt [ɑ], både hvis man skal være fonetisk

præcis, og hvis man vil følge international praksis. Samtidig er det lettere at skrive på et almindeligt tastatur. Den traditionelle skelnen mellem [æ a] i *mase/masse/barske* tilgodeser behovet for at skelne en relativt subtil og forsvindende lille allofonisk detalje i *mase/masse*, men på bekostning af loyalitet over for IPA. Der er ikke fundet andre sprog hvor /a/ benyttes for en vokal i nærheden af *barske*-vokalen eller hvor /a/ benyttes for en vokal i nærheden af *masse*-vokalen.

I bred IPA kan man uden problemer underforstå at kort vs. lang vokal også implicerer små forskelle i vokalkvalitet. Der er ikke noget principielt i vejen med at skelne korte og lange varianter af samme vokal med forskellige symboler i bred IPA. Det ses i mange andre sprog. Det er imidlertid ikke praktisk i dansk, idet det ville kræve flere end de tilgængelige symboler i IPA hvis alle korte og lange varianter skulle noteres med hver deres grundtegn. Idet forskellen på *mase/masse* ikke er distinktiv ud over længden, og idet kvalitetsforskellen på de to vokaler i det hele taget er forsvindende lille, er det rimeligt blot at adskille disse vokaler med /æ: æ/ i bred IPA frem for traditionelt [æ: a]. Det samme kan siges om den traditionelle forskel på [ɒ: ʌ]; den kan blot noteres /ɒ: ɒ/.

Diftonger og syllabicitet

I den danske tradition er der ikke konsensus om notationen af diftonger. De noteres enten med en kombination af et vokal- og et konsonantsymbol, fx [aw aj], hvor man benytter symbolerne [w j ø], eller med en vokal og en asyllabisk vokal, fx [aʊ aɪ], hvor man benytter symbolerne [ɥ ʊ ɪ]. Ingen af de behandlede kilder er konsekvente i notationen. I alle de behandlede standarder noteres *r*-diftongen med [ɥ] og *d*-diftongen med [ø], mens de andre veksler mellem [w j] og [ʊ ɪ]. Den eneste konsekvente standard er Dania som altid noterer diftonger med konsonantsymbolerne [ɪ w j ø].

Man går traditionelt en del op i at skelne mellem syllabiske og asyllabiske lyde. Vokalsymboler betragtes som inhærent syllabiske, og konsonantsymboler som inhærent asyllabiske. Man er altid eksplicit om syllabicitet ved at tilføje [ɹ] hvis en vokal optræder som asyllabisk, og [ɹ] hvis en konsonant er syllabisk. I forbindelse med schwa-assimilation og reduktioner i sammenhængende tale kan lyde ændre syllabicitet; syllabiske lyde kan miste syllabicitet, og asyllabiske lyde kan smelte sammen med andre lyde og blive syllabiske. I disse tilfælde kan man tilføje eller fjerne [ɹ] og [ɹ] eller udskifte vokalsymboler med tilsvarende konsonantsymboler og

aʊ/, frem for det traditionelle [aɪ aʊ] eller [aj aw]. Og hvis man skal være konsekvent i notationen af diftonger, bør man notere det bløde *d* med et vokalsymbol, fx /ɹ/, som også er mere fonetisk adækvat end det traditionelle [ð]. Om man foretrækker notationen /aɪ aʊ/ eller /ai au/, må være en smagssag, men /aɪ aʊ/ lægger sig tættest op ad den eksisterende tradition. Der kan også være andre fonologiske grunde til at skelne svage vokaler opstået som følge af schwa-assimilation, /ɐ ɪ ʊ/, fra fuldvokaler, /ɒ ɪ u/, idet de svage vokaler også på andre måder adskiller sig fra fuldvokaler, fx ved fravær af betoning og længde og større variation i udtalen (jf. Grønnum 2007: 51).

Mindre forhold

En række mindre forhold kan diskuteres. For disse forhold er der ikke klare tendenser i international IPA-praksis, og der er således nok tale om et element af personlig stil og præference og måske et spørgsmål om hvilken variant af dansk man baserer sin analyse på.

Knirkestemme

Knirkestemme (stød, creaky voice i IPA) noteres i dansk tradition med tegnet [ʔ]. Dette tegn findes imidlertid ikke i IPA, så hvis man skal holde sig strengt inden for IPA, bør man finde et dækkende symbol. Knirkestemme noteres i IPA med [̰], og det er også den notation der benyttes i de detaljerede notationsstandarder NGf, HBnn, DDOp og UDTi. I nogle varianter af dansk kan man nok diskutere om /ʔ/ eller tegnet for faldende tone, /˨/, er mere adækvat.

Tegnet [̰] synes kun at have fordele sammenlignet med [ʔ]; det er fonetisk beskrivende, det viser direkte hvilket segment der bærer trækket, fx /vi:l̰ vil̰/ *hvil, vild*, og visuelt adskiller det sig i større grad fra betonings-tegnet [ˈ], som det ofte forveksles med hos lydskriftnovicer. Men først og fremmest findes det i IPA og kan derfor afkodes direkte uden særligt kendskab til dansk tradition.

Schwa-assimilation

Der er lidt uenighed om hvor schwa-assimilation hører hjemme i beskrivelsen i dansk tradition. UDT og NG inkluderer schwa-assimilation i vid udstrækning. DDO og HBf inkluderer kun den historiske fusion af |ə| + |r|. Ifølge Schachtenhaufen (2010, 2013) kan schwa-assimilation i moderne

dansk betragtes som obligatorisk i forbindelse med en del andre lyde end bare [r]. Således kan fusion af [ə] og foranstående/efterfølgende vokal eller [v j d] eller efterfølgende [m n l] betragtes som gennemført i almindelig midaldrende og yngre stil, hvilket fører til at /ə ɐ ɪ ʊ ɤ/ kan vises at være distinktive, jf. /fætə fætə fæti fætɤ læ:ʊ læ:ɤ/ *fatte, fatter, fattig, fattet, lave, lade*. I midaldrende og yngre dansk må udtaler som /fly:ʊ smi:ɤ sykl/ *flyve, smide cykel* betragtes som fulde, distinkte former. Efter en mere konservativ standard er /fly:və smi:ðə sykəl/ rimeligvis mere adækvate notationer.

Som nævnt i forbindelse med diftonger går man i dansk tradition en del op i at benytte de diakritiske tegn [˘] til at skelne asyllabiske lyde fra lyde der er blevet syllabiske i forbindelse med schwa-assimilation. Denne skelnen er imidlertid aldrig distinktiv i midaldrende og yngre dansk, og jf. principperne om ikke at inkludere diakritika der ikke er distinktive i den brede notation, kan de helt undværes i bred IPA. Dette er bl.a. i tråd med tysk praksis, såsom /bairdn mantl/ *beiden, Mantel* 'begge, kappe' (IPA 1999: 88).

/ʀ/ eller /r/

I de fleste danske standarder bruges notationen [ʀ] for den initiale *r*-lyd (i fin notation [ʀ̥], da lyden oftest udtales som approksimant frem for frikativ). Internationalt bruges notationen /r/ ofte for en hvilken som helst *r*-lyd, [r ɾ ɹ ɽ ʀ ʁ] m.fl., ikke kun alveolære triller, [r], hvilket selvsagt er mere praktisk på et almindeligt tastatur. HBf benytter også /r/. Notationen /ʀ/ er uden tvivl mere fonetisk præcis, mens notationen /r/ er lidt mere abstrakt. Hvis man tillader et abstraktionsniveau hvor man kan notere /r/, kan man videre spørge hvorfor fx *mor* så ikke også skal noteres /mor/ frem for /møʀ/, og det kan være en glidebane væk fra en notation der er fonetisk frem for fonologisk. Af den grund er det nok sikrere at bruge /ʀ/.

/v/ eller /v/

Traditionelt beskrives det danske /v/ typisk som en labiodental approksimant, [v], og notationen /v/ må derfor også anses for acceptabel. Det er dog almindelig praksis blot at benytte /v/ hvis distinktionen mellem approksimant og stemt frikativ ikke er relevant. Hvis man holder sig til at notere /ʁ/ jf. ovenstående, får man med /v ʁ/ en konsekvent notation af disse lyde der kan veksle mellem en frikativ og approksimantisk udtale. Symbolet /v/ er desuden tilgængeligt på et almindeligt tastatur, og i håndskrift er det også nemmere at skelne /v/ fra andre lyde, mens [v] og

[u] derimod let kan forveksles. Af disse grunde er det mest praktisk at benytte /v/ i bred notation.

Opsamling – Ny dansk IPA-praksis

Ovenfor er der blevet gennemgået en række punkter hvor dansk lydskrift-tradition afviger fra IPA, dels hvad angår officiel IPA, dels med hensyn til hvordan IPA typisk anvendes i praksis internationalt. Her samles artiklens pointer i et forslag til en ny IPA-baseret lydskriftpraksis.

Den standard der foreslås her, støtter sig til disse principper:

- Det primære beskrivelsesniveau er *bred IPA*, en lydskrift som er baseret på fonematiske kontraster, som noteres i / /, og som udelukkende inkluderer de distinktive lyde.
- Der inkluderes kun tegn der fremgår af IPA-skemaet, og tegnene benyttes i overensstemmelse med disse tegns definitioner i IPA.
- Der inkluderes kun de diakritiske tegn som kan påvises at være distinktive med minimalpar.
- Herudover tilstræbes en notation der er så sammenlignelig med international praksis som muligt, og det tilstræbes at lyde af samme lydtype noteres på en ensartet måde.
- Konventioner for læsningen af den brede IPA, dvs. allofoniske forhold, såvel som impressionistiske transskriptioner af fx sammenhængende tale og lignende vises i snæver IPA, omgivet af [ ], hvor man inkluderer finere fonetiske nuancer efter behov og relevans jf. den aktuelle kontekst. Her kan inkluderes yderligere diakritiske tegn eller andre symboler som findes i IPA, stadig i overensstemmelse med tegnenes definition i IPA og så vidt muligt efter den praksis der benyttes i andre sprog.

Ovenstående prioriteter sikrer at lydskriften overholder IPA og de forventninger man rimeligvis kan have til lydskriften hvis man er oplært i IPA i et andet sprog, også uden dyb eller komplet forståelse af IPA og fonetisk fagtradition. De sikrer også en lydskrift som er mest mulig gennemskuelig ud fra læsning af IPA-skemaet og HotIPA, med minimalt behov for supplerende litteratur og uddybning af forhold der ikke kan læses direkte ud af disse kilder.

I beskrivelsen af en mere konservativ sprogstil kan bred IPA for dansk dækkes med følgende inventar, som, bortset fra symbolvalg, er isomorft med HBF:

Konsonanter: /p^h ts k^h p t k f v j ð s ɛ h m n ŋ l ʁ/
 Stærke vokaler: /i e ε æ a y ø œ u o ɔ ɒ/
 Svage vokaler: /ə ɐ/
 Suprasegmenter: / ' : ˌ

I beskrivelsen af en mere moderne sprogstil kan nyere lydforandringer integreres, navnlig schwa-assimilation, hvilket fører til følgende inventar, som i nogen udstrækning er isomorft med 'afledt fonemnotation' i Schachtenhaufen (2013):

Konsonanter: /p^h ts k^h p t k f v j s ɛ h m n ŋ l ʁ/
 Stærke vokaler: /i e ε æ a y ø œ œ u o ɔ ɒ/
 Svage vokaler: /ə ɐ ɪ ʊ ɤ/
 Suprasegmenter: / ' : ˌ

Her er ikke inkluderet lyde som kan være nødvendige for at lydskrive bestemte låneord og interjektioner. Der gives ikke her, og der bør ikke gives, normer for hvad der skal inkluderes i [ ]-former. Det skal fremhæves at [ ] i IPA indikerer en mere præcis notation, og at det strider imod ideen med bred og snæver notation at foretage særlige forenklinger og sprogspecifikke tilpasninger i [ ]-notationen. Det skal også bemærkes at IPA ikke har faste detaljeringsgrader for snæver notation, men anbefaler at man er selektiv og kun inkluderer snæver notation af de træk der er relevante i konteksten. I snæver transskription hører bl.a. følgende ting hjemme: allofoniske detaljer, detaljer i sammenligning af forskellige dialekter, detaljer i sammenligningen af dansk med andre sprog og forskelle på distinkt og mindre distinkt udtale.

Det skal også fremhæves at der inden for IPA's rammer er lidt frihedsgrader når det kommer til fortolkninger og notationspraksis. Alt efter personlige præferencer og hvilken talestil eller variant af dansk man tager udgangspunkt i, kan man fint forsvare visse symbolvalg der afviger fra det ovenstående, såsom /r/ vs /ʁ/, /ts/ vs. /tʰ/, /ð/ vs. /s/ og /ɹ/ vs. /ʁ/. I ovenstående forslag er der lagt vægt på at være konsekvent i notationen af samme lydtyper så affrikater noteres ensartet, /ts tɕ/, og svage vokaler noteres med vokalsymboler.

Alle konkrete problemstillinger som man ud fra denne overfladiske beskrivelse af lydinventaret kan støde på i transskriptionen af konkrete ord, gennemgås ikke her. For et bud på konkret implementering af over 300.000 danske ord henvises til udtaleordbog.dk (Schachtenhaufen 2020-), hvor både den konservative og moderne stil ovenfor er implementeret. Nedenunder er et bud på transskription af *Nordenvinden* og *Solen* efter disse standarder:

Nordenvinden og Solen

Nordenvinden og Solen skændtes om hvem af dem der var stærkest da en rejsende kom gående forbi iført en varm jakke. De blev enige om at den der kunne få manden til at tage sin jakke af, skulle anses for at være stærkere end den anden. Først blæste Nordenvinden med al sin kraft, men jo mere han blæste, desto tættere trak manden sin jakke omkring sig, og til sidst opgav Nordenvinden sit forsøg. Så skinnede Solen varmt, og straks tog den rejsende mand sin jakke af. Nordenvinden var nu nødt til at erkende at Solen havde vundet og var den stærkeste af de to.

Bred IPA, konservativ stil

/ˈnoːɐ̯nveɳən ɐ ˈsɔːlən ˈskɛntəs ˈɒm ˈvɛm ˈæ təm ta va ˈstæəkəst | tæ en ˈkɑisənə kʰɒm ˈkɔːnə fɔˈpɪː ˈiføgt en ˈvɑːm ˈjakə || ti pleʋ ˈeːniə ɒm æt ˈtɛŋ ta kʰunə fɔ ˈmæŋən tsel æt tsæ sin ˈjakə ˈæː | skulə ˈænsɛːs fɛ æt vɛːɐ ˈstæəkɛ ɛn tən ˈænən || ˈfɛʋst ˈplɛːstə ˈnoːɐ̯nveɳən mɛð ˈæɭ sin ˈkʰɔft | mɛn jo ˈmɛːɐ hæn ˈplɛːstə tɛstə ˈtsetɐ ˈtsɔk ˈmæŋən sin ˈjakə ɒm ˈkʰɔæŋ sa | ɐ tse ˈsist ˈɔpkæːv ˈnoːɐ̯nveɳən sit fɔˈsøː || ˈsɔ ˈskɛnəðə ˈsɔːlən ˈvɑːmt | ɐ ˈstɔks tso tən ˈkɑisənə ˈmæŋ sin ˈjakə ˈæː || ˈnoːɐ̯nveɳən va ˈnu ˈnøːt tse ɐ æp ˈkʰɛŋə æt ˈsɔːlən hæðə ˈvɔnəð ɐ va tən ˈstæəkəstə æ ti ˈtsɔː/

Bred IPA, midaldrende/ynge stil

/ˈnoːɐ̯nveɳn ɐ ˈsɔːln ˈskɛntəs ˈɒm ˈvɛm ˈæ pm ta va ˈstæəkəst | tæ en ˈkɑisnə kʰɒm ˈkɔːnə fɔˈpɪː ˈiføgt en ˈvɑːm ˈjakə || ti pleʋ ˈeːni ɒm æt ˈtɛŋ ta kʰu fɔ ˈmæŋn tse ɐ tsæ sin ˈjakə ˈæː | sku ˈænsɛːs fɛ ɐ vɛːɐ ˈstæəkɛ ɛn tn ˈænn || ˈfɛʋst ˈplɛːstə ˈnoːɐ̯nveɳn mɛ ˈæɭ sin ˈkʰɔft | mɛn jo ˈmɛːɐ hæn ˈplɛːstə tɛstə ˈtsetɐ ˈtsɔk ˈmæŋn sin ˈjakə ɒm ˈkʰɔæŋ sa | ɐ tse ˈsist ˈɔpkæː ˈnoːɐ̯nveɳn sit fɔˈsøː || ˈsɔ ˈskɛnɻ ˈsɔːln ˈvɑːmt | ɐ ˈstɔks tso tn ˈkɑisnə ˈmæŋ sin ˈjakə ˈæː || ˈnoːɐ̯nveɳn va ˈnu ˈnøɻ tse ɐ æp ˈkʰɛŋə æ ˈsɔːln hæɻ ˈvɔnɻ ɐ va tn ˈstæəkəst æ ti ˈtsɔː/

Diskussion

Dania-arven i dansk IPA-tradition

Mange af afvigelserne fra IPA i den danske tradition resulterer i de fleste tilfælde i en lydskrift der minder mere om Dania. Notationen [b d g p t k] er helt parallel med Dania. Notationen af diftonger med [aj aw] og det bløde d med [ð] er det samme som Dania. Notationen af knirkestemme med ad hoc-tegnet [ʔ] frem for IPA-tegnet [ɰ] er sådan set også visuelt nærmere Danias [ʔ]. Brugen af [a ɑ] er parallel med Danias [a ɑ], og det samme er inklusionen af flere ikke-distinktive nuancer i vokalkvaliteterne – NGfi skelner nøjagtig de samme 18 vokalnuancer som Heger (1981). Praksissen med at bruge IPA som et strengt fonetisk system med fast detaljeringsgrad og inklusion af bestemte allofoniske nuancer frem for at skelne mellem bred og snæver notation er også parallel med Danias tilgang til fonetisk notation.

Der er næppe nogen brugere af traditionel IPA som vil vægte hensynet til Dania højt i tilpasningen af lydskriften, men det ser ikke desto mindre ud til at der er en vis påvirkning fra Dania i den danske IPA-tradition. I starten af 1900-tallet var Dania det dominerende system blandt danske sprogforskere, og der var formentlig fordele ved ikke at afvige for meget fra Dania når man benyttede IPA-lydskrift. Ud fra IPA's mere løse 1912-principper var der fx ikke grundlag for at ændre notationen af de danske plosiver fra Danias [b d g p t k], og ligeledes kunne man med fordel lægge sig op ad Danias [ð a ɑ] og notationen af diftonger uden at det gav anledning til problemer.

I og med at Dania især blev brugt til at beskrive dialektal og sociolektal variation, rummer Dania en del ikke-distinktive nuancer. Variation i *a*-kvaliteter var tidligere en vigtig sociolektal markør, som er blevet grundigt udforsket, og derfor var det i den kontekst relevant at kunne notere en forskel på kvaliteterne. Det er meget tænkeligt at man i overgangen til IPA har prioriteret at man ikke skulle stilles dårligere i forhold til at kunne beskrive sådanne nuancer, og derfor har man oversat Dania-nuancerne til IPA og givet dem en lige så central plads i sprogbeskrivelsen.

Hos EFJ er der kun ganske få forskelle på IPA og Dania. EFJ (s. 121-122) nævner fire vokaler og syv konsonanter som forskellen på IPA og Dania. EFJ benytter selv Danias [ɑ] frem for IPA's [ɑ] og udskifter IPA's [æ] med [a], som Dania, af hensyn til forvekslingspotentialitet med bogstavet *æ* (EFJ: 50). Ellers er EFJ's lydskrift ganske enkel. Der benyttes næsten ingen diakritiske tegn, og der inkluderes kun distinktive lyde. På

det punkt lægger EFJ sig loyalt op ad IPA's principper, både de moderne og datidens. Op igennem sidste halvdel af 1900-tallet har den danske lydskrifttradition bevæget sig længere væk fra Dania. Man begynder at bruge [æ], man udskifter [ɑ] med IPA-tegnet [a], og man skelner skarpere mellem stærke og svage vokaler ved at indføre [ʊ ɪ ɐ], og diftonger bliver i flere og flere tilfælde noteret med VV i stedet for VC. Samtidig begynder man i takt med den fonetiske udforskning af sproget at supplere lydskriften med flere og flere diakritiske tegn og allofoniske nuancer. Man tager ikke skridtet fuldt ud og udskifter Danias [b d g] med [p t k], men tilføjer i stedet diakritiske tegn for at præcisere ustemtheden, [b̥ d̥ g̥], og man tilføjer diakritiske tegn til [ð] og en del vokalsymboler. På den måde bliver lydskriften mere og mere detaljeret og kompleks op igennem 1900-tallet. Den bevarer kontakten til Dania, men fjerner sig sådan set også fra idealerne i IPA, som EFJ var mere loyal over for.

I 2000-tallet er man i DDO og UDT begyndt at afvikle de diakritiske tegn og ikke-distinktive nuancer igen, og man bevæger sig dermed tilbage mod EFJ's lydskrift, altså tættere på Dania og datidens IPA. Men i mellemtiden har både IPA og dansk udtale ændret sig en del, og resultatet er at lydskriften i DDO og UDT er længere fra moderne IPA og tættere på standarden i starten af 1900-tallet og tættere på Dania. På den måde er DDO's og UDT's tilpasninger af IPA et skridt i retning af et mere konservativt og nationalt lydskriftalfabet. Det er vanskeligt at se det formålstjenlige ved standarder der sætter sig mellem IPA og Dania. De har hverken den forankring i en meget lang tradition som man får i Dania, eller forankring i det internationale fagmiljø og de tværproglige fordele som man får med IPA.

Pædagogiske tilpasninger

Den nye standard der foreslås her, indeholder ingen særlige tilpasninger eller afvigelser fra IPA ud over de sprogspecifikke hensyn man nødvendigvis må tage i bred IPA. Det er dog ganske rimeligt at tilpasse en standard til specifikke formål. En standard henvendt til brugere uden lydskriftforudsætninger, fx i en online ordbog henvendt til danskere i almindelighed, bør rimeligvis være så let og intuitiv at afkode som muligt. En online ordbog henvendt til udenlandske IPA-kyndige bør ikke rumme for mange lokale tilpasninger eller tegn uden for IPA; der er stor sandsynlighed for at ordbogsbrugeren blot ser den fonetiske notation uden at læse alle forhold skrevet på diverse undersider. En standard henvendt til studerende i kortere fonetikforløb kan tillade sig at stille større krav til at man sætter sig ind i principperne bag standarden. Og lydskrift henvendt til fagfolk for-

ankret i en bestemt tradition kan være langt mere indforstået. Tilpasning af lydskrift til specifikke formål er på den måde en fuldstændig rimelig og fagligt forsvarlig praksis, og det vil i mange tilfælde nok snarere være uforsvarligt ikke at tilpasse notationen til det specifikke formål.

Som gennemgået i denne artikel gives der i dansk lydskriftstradition et billede af at rigtig IPA-lydskrift er meget kompleks, og at det kræver mange diakritiske tegn at benytte den korrekt til at beskrive de danske lyde. For at gøre lydskriften praktisk anvendelig, fx i lærebøger henvendt til sprogstuderende på danske universiteter, foretager man en del forenklinger, fjerner nogle diakritiske tegn, omdefinerer værdierne af nogle IPA-tegn og tilføjer nogle symboler som ikke er en del af IPA. Det fremstilles på den måde at det ville være mest i overensstemmelse med IPA at skrive fx [s̥q̥ä:ɸ s̥d̥ɛɸ̥g̊] *skarp, stærk*, men mest praktisk at forenkle det til fx [sg̥ä:b sd̥æɸ̥g̊]. Tilpasningerne foretages altså med henblik på at lette formidlingen af dansk fonetik, og selvom der ikke findes dokumentation for det, er det rimeligt at antage at det er lettere for studerende at læse og skrive lydskrift og anvende den i praksis hvis man bruger notationer som [sg̥ä:b sd̥æɸ̥g̊] frem for [s̥q̥ä:ɸ s̥d̥ɛɸ̥g̊]. Diakritiske tegn kræver ekstra opmærksomhed, flere forklaringer og giver anledning til flere fejl, og derfor er det praktisk og pædagogisk at undgå dem. Det er helt i overensstemmelse med idealerne i IPA.

Men forenklingerne og tilpasningerne synes kun at være praktiske sammenlignet med de meget detaljerede notationer, [s̥q̥ä:ɸ s̥d̥ɛɸ̥g̊], som ifølge denne artikels analyse svarer dårligt til en notation der er loyal over for IPA's principper. Ved at udnytte IPA's indbyggede standard til forenkling af lydskriften kan man uden at fravige IPA's principper skrive /ska:p stæk/, og set fra det synspunkt er notationen [sg̥ä:b sd̥æɸ̥g̊] hverken specielt praktisk eller intuitiv. Den brede IPA der foreslås her, er alt i alt enklere og mere velegnet til nybegyndere end de traditionelle, tilpassede varianter. I den brede IPA er der færre subtile nuancer, diakritiske tegn og andre specialtegn som man skal lære at beherske, vel at mærke uden at det koster i fonetisk præcision.

Den brede IPA der foreslås her, er ikke ideel til alle formål. Notationer som /p̥il̥ t̥øɣ̥ kl̥æs/ *bille, død, glas* er givetvis mindre gennemskuelige end de traditionelle Dania-lignende notationer [bil̥ d̥øð̥? glas], og det er forståeligt at en folkelig ordbog som DDO vælger at tilpasse lydskriften til målgruppens forudsætninger. Men selv til brede, folkelige formål kan lydskriften lægges tættere op ad IPA end man gør nu, og samtidig blive mere intuitivt læsbar. Igen er [sg̥ä:b sd̥æɸ̥g̊] ikke mere praktisk eller intuitiv end /ska:p stæk/. I akademiske sammenhænge er der dog ikke noget problem i

at gøre opmærksom på at det er ganske naturligt og uundgåeligt at lydskrift ikke altid er intuitiv, fx når danske ord der starter med *b-*, *d-*, *g-*, skal skrives med /p t k/. Der er ikke noget pædagogisk udfordrende i dette. Det tager kun et øjeblik for en universitetsstuderende at forstå, og det kræver ikke andre forklaringer end at det er sådan det er defineret af IPA.

Under alle omstændigheder er der en pædagogisk pris at betale når man ikke holder sig strikt til IPA's principper. For studerende vækker det undren og i værste fald mistillid til det objektive og internationale i IPA. I de meget komprimerede lydskriftforløb, som der ofte er på uddannelserne, kan det være dyrebar tid der skal afsættes til at forsvare afvigelserne mellem dansk-tilpasset IPA og rigtig IPA. Og den lærdom de studerende får ud af den traditionelle tilgang, er mindre anvendelig hvis man senere møder IPA på andre sprog.

Konklusion

I denne artikel er en række træk ved dansk IPA-baseret lydskrifttradition blevet sammenholdt med de officielle principper og definitioner i IPA. Dansk IPA-baseret lydskrifttradition stammer fra en tid hvor IPA så anderledes ud end det gør i dag, og dansk lydskrifttradition har ikke fulgt med de officielle ændringer i IPA.

Det er et problem, især for de danske universitetsuddannelser hvor der undervises i IPA, at IPA misrepræsenteres i danske lærebøger i fonetik og fonologi for derefter at blive erstattet af hjemlige tilpasninger og modifikationer. I dansk tradition fremstilles IPA-lydskrift som noget der kræver en større mængde diakritiske tegn og subtile fonetiske nuancer, og af den grund anses det for nødvendigt at forenkle lydskriften og tilpasse den til dansk ved at omdefinere nogle af lydskrifttegnene og tilføje egne tegn. Men denne måde at fremstille IPA på er i direkte modstrid med hvordan IPA definerer sig selv, nemlig som et system med vægt på betydningsadskillende kontraster, praktisk anvendelighed og så få diakritiske tegn som muligt.

I moderne IPA er det et centralt koncept at skelne mellem de to moduser bred og snæver IPA. Det er navnlig denne skelnen der savnes i dansk tradition, da den løser mange af de problemer som man traditionelt har forsøgt at løse ved at forenkle og tilpasse IPA. I forhold til symbolvalg er det især plosiver, halvåbne og åbne vokaler og diftonger der afviger fra IPA. Hertil er nævnt nogle mindre forhold, såsom notationen af det bløde *d*, knirkestemme og schwa-assimilation.

Artiklen argumenterer for og skitserer en ny lydskriftpraksis for dansk som forholder sig loyalt til IPA's principper, definitioner, lydskriftinventar og så vidt muligt den måde som IPA bruges på internationalt. Hvis man følger IPA's principper for bred og snæver notation, er det således muligt at skabe en lydskriftstandard som både er enklere at anvende og fonetisk mere præcis samtidig med at den er mere sammenlignelig med IPA-praksis i andre sprog.

Tak

Tak til alle der via diskussioner og forslag har bidraget til forbedringer af den IPA-baserede lydskriftstandard der foreslås i denne artikel, og styrkelse af argumenterne herfor, såvel som alle der med interesse har fulgt diskussionerne og opmuntret til at fortsætte dette arbejde, herunder de sidste mange årgange af lingvistikstuderende på Københavns Universitet. Særlig tak til den anonyme fagfællebedømmer for at anerkende væsentligheden af diskussionen af lydskriftstandarder og for værdifulde forslag til forbedringer af manuskriptet.

Appendiks

De 146 *Illustrations of IPA* som indgår i analyserne, inkluderer disse sprog (de engelske betegnelser er bevaret):

Amarasi	Belgian Std Dutch	Chicahuaxtla Triqui
American English	Bemba	Chickasaw
American English: Southern Michigan	Bengali	Chinese (Hong Kong Cantonese)
Amharic	Bhukaran Tajik	Chistabino
Arabic	Brazilian Portugese	Cicipu
Assamese	British RP	Cocos Malay
Australian English	Brunei Malay	Croatian
Azerbaijani	Bulgarian	Czech
Bardi	Burmese	Czech
Basaa	Castilian Spanish	Dari
Bearnais	Catalan	Dutch
Belgian Limburg	Central Arrernte	Ega
	Central Sama	

Ersu	Kumzari	Shipibo
Estonian	Liverpool English	Shiwilu
Flemish Brabant	Lizu	Sindhi
French	Luanyjang Dinka	Slovak
Friulian	Lusoga	Slovene
Galician	Luxembourgish	Southeastern Pashayi
German	Lyonnais	Standard Austrian
Gayo	Mah Meri	German
Gitksan	Makasar	Standard Chinese
Goemai	Malayalam	(Beijing)
Goizueta Basque	Mambay	Standard Georgian
Greek Thrace Xoraxane Romane	Mapudungun	Standard Malay
Hakka	Mavea	Standard Yiddish
Hasselt	Mennonite Plautdietsch	Sumi (Sema)
Hausa	Mono	Swedish
Hebrew	Mono Lake Northern	Taba
Hindi	Paiute	Tamambo
Hungarian	Munji	Tamil
Ibibio	Murcian Spanish	Tashlhiyt Berber
Igbo	Nara	Tausug
Ika Igbo	Nen	Telugu
Indonesian	Nepali	Temne
Irish	New Zealand English	Tena Quichua
Istanbul Judeo-Spanish	Northwest Sahaptin	Tera
Isthmus (Juchit'an)	Nuoso Yi	Thai
Zapotec	Nuuchahnulth	Tilquiapan Zapotec
Italian	Palula	Tukang Besi
Itunyoso Trique	Persian (Farsi)	Turkish
Jamaican Creole	Pitjantjatjara	Tyneside English
Japanese	Polish	Ukrainian
Jicarilla Apache	Portuguese (European)	Upper Saxon
Kabiye	Russian	Upper Sorbian
Kalabari	Salasaca Quichua	Vietnamese
Kedayan	Sandawe	Xumi
Kéo	Seri	Yine
Kero	Setswana	Zurich German
Khowar	Shanghai Chinese	
Korean	Shilluk	

Litteratur

- Basbøll, Hans: *The Phonology of Danish*. Oxford 2005.
- Brink, Lars, Jørn Lund, Steffen Heger og Jens Normann Jørgensen: *Den Store Danske Udtaleordbog*. København 1991.
- Brink, Lars og Jørn Lund: *Dansk Rigsmål – Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København*. København 1975.
- Catford, John Cunnison: *A Practical Introduction to Phonetics* (2. udgave). Oxford 2001.
- Collins, Beverley, Paul Carley og Inger Margrethe Mees: *Practical English Phonetics and Phonology* (4. udgave). London 2019.
- Den Danske Ordbog (DDO): *Udtale*. <https://ordnet.dk/ddo/artiklernes-opbygning/udtale>
- Fischer-Jørgensen, Eli: *Almen Fonetik*. København 1948.
- Fischer-Jørgensen, Eli: *Voicing, Tenseness and Aspiration in Stop Consonants, with Special Reference to French and Danish*, i: *Annual Report of the Institute of Phonetics University of Copenhagen*, bind 3, s. 63–114. København 1968. <https://tidsskrift.dk/ARIPUC/article/view/130755>
- Grønnum, Nina: *Fonetik og Fonologi – Almen og Dansk* (3. udgave). København 2005.
- Grønnum, Nina: *Rødgrød med Fløde*. København 2007.
- Grønnum, Nina: *Anmeldelse af Jan Heegård Petersen, Holger Juul, Nicolai Pharao & Marie Maegaard: Udtalt. En introduktion til dansk fonetik*, i *NyS* 62, s. 122-131. København 2023.
- Heger, Steffen: *Sprog og Lyd*. København 1981.
- Hess-Thaysen, Eva og Ruben Schachtenhaufen: *Udvikling af en standard til fonetisk notation af klassisk dansk sangrepertoire*, i: *SANG*, nummer 1-2, s. 68-87. Århus 2021.
- Internal Phonetic Association: *The Principles of the International Phonetic Association*, i: *Maître de phonétique*, sept.-oct. 1912.
- Internal Phonetic Association: *Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge 1999.
- Juul, Holger, Nicolai Pharao og Jacob Thøgersen: *Moderne danske vokaler*, i: *Danske Talesprog*, bind 16, s. 35-72. København 2016.
- Ladefoged, Peter og Keith Johnson: *A Course in Phonetics* (7. udgave). Stanford 2014.
- Ladefoged, Peter og Ian Maddieson: *Sounds of the world's languages*. Oxford 1996.
- Lawson, Eleanor, Jane Stuart-Smith, James M. Scobbie og Satsuki Nakai: *Seeing Speech: an articulatory web resource for the study of phonetics*. University of Glasgow 2018. <https://www.seeingspeech.ac.uk/>
- O'Grady, William, John Archibald, Mark Aronoff, Janie Rees-Miller: *Contemporary Linguistics* (6. udgave). Boston/New York 2017.
- Petersen, Jan Heegård, Holger Juul, Nicolai Pharao og Marie Maegaard: *Udtalt*. København 2021.

- Puggaard-Rode, Rasmus, Camilla Søballe Horslund, Henrik Jørgensen og Dirk Jan Vet: Replication data for: The rarity of intervocalic voicing of stops in Danish spontaneous speech, i: *Laboratory Phonology, Journal of the Association for Laboratory Phonology*, bind 13, s. 1-47. <https://doi.org/10.34894/OSGTR8>
- Schachtenhaufen, Ruben: Schwa-assimilation og stavelsesgrænser, i: *NyS* 39, s. 64-92. København 2010.
- Schachtenhaufen, Ruben: Looking for Lost Syllables in Danish Spontaneous Speech, i: *Copenhagen Studies in Language*, bind 40, s. 61-85. København 2011.
- Schachtenhaufen, Ruben: Fonetisk reduktion i dansk, i: *Copenhagen Business School [Phd]: Ph.d. Serie 15*. København 2013.
- Schachtenhaufen, Ruben: *Udtaleordbog.dk*. 2020-. <https://udtaleordbog.dk>
- Wells, John: what [a] means, i: *John Well's phonetic blog*. 2011. <http://phonetic-blog.blogspot.com/2011/11/what-means.html>

det her røvsyge møgvejr

Ekspressive orddannelser i dansk med særligt henblik på konventionaliseret emfatisk tryk i adjektivkomposita

Af Christian Becker-Christensen og Hans Basbøll

Words like *røvsyg* ‘extremely boring, lit. ass-sick’ and *møgvejr* ‘vile weather, lit. dung-weather’ represent an attitude-driven, expressive use of language. In this type of composition, there is an inventory of intensifying first parts, e.g., *død-* ‘dead-’, *hunde-* ‘dog-’, *møg-* ‘dung-’, *pisse-* ‘piss-’, *røv-* ‘ass-’, *smadder-* ‘smash-’ with different relations to their head. In this article, these connections are described phonologically, morphologically, and semantically. The two composition types, *røvsyg* and *møgvejr*, each have their own stress distribution: in the first type, two main stresses, in the second type, the normal distribution in compounds: main plus secondary stress. Double main stress as in *røvsyg* is due to the core element *syg* ‘sick’ being gradable, and it is this type of composition that is the main topic of the article. We establish our data of words with expressive first parts from the Dictionary of (Modern) Danish (DDO).

1. Indledning

1.1. Emnet

Emnet for denne artikel er sammensætninger hvis førsteled, fx *død-*, *hunde-*, *pisse-*, *smadder-*, *røv-* og *møg-*, giver ordet en udpræget ekspressiv betydning.

Der er to typer. I den første, som er hovedemnet i artiklen, forstærker førsteleddet andetleddets betydning; det er i første række adjektiver, fx *dødtrist*, *hundesulten*, *kanonstor*, *røvsyg*, *smadderheldig* og *stensikker*, men i et vist omfang også substantiver og verber, fx *svineheld* og *skrupgrine*. Disse ord har en trykfordeling hvor andetleddet ligesom førsteleddet har hovedtryk ('-'), og vi betragter her trykket som konventionaliseret emfatisk tryk (se § 2.2).

Den anden type består af substantiviske og verbale sammensætninger som fx *møgvejr*, *lortejob* og *røvrende*. Førsteleddene er her til dels de samme som i forbindelse med adjektiver og giver ligeledes ordene en ekspressiv (her negativ) værdi; men andetleddene er ikke graderbare, og der er således ikke tale om forstærkning af disses betydning. Disse ord har

den for sammensætninger almindelige trykfordeling med bitryk i andetleddet ('-,) hvad vi her betegner som sammensætningstryk.

Efter de følgende indledende bemærkninger kommer vi først ind på hvordan de herhenhørende ordforbindelser med to hovedtryk kan bestemmes som ét eller to ord, ortografisk udtrykt som sammen- og særskrevne. Hovedindholdet i artiklen er derpå en orddannelsesmæssig og semantisk beskrivelse af ordtyperne *røvsyg* og *møgvej* og i forbindelse hermed også præfiksord som fx *megagod*. Sammensætninger med dobbeltryk ses ofte særskrevet, fx *død lækker*, dette forhold berører vi sidst i artiklen hvor vi ser på lemmatisering i *Retskrivningsordbogen* (4. udgave, RO4) og *Den Danske Ordbog* (DDO) af visse ekspressive førsteled som selvstændige ord.

1.2. Tidligere beskrivelser

Jespersen omtaler i sin *Fonetik*, afsnittet om værditryk (1897-99: 557), »emfatiske (forstærkende) sammensætninger« som »ofte får lige stærkt tryk på to ellers uligestærke stavelser«, og anfører eksempler som *bindegal* og *pilraadden*. Andersen (1954: 316) karakteriserer i sin ordtypebeskrivelse »fortis-fortis-typen« *stangdrukken* som en overgangsform mellem en sammensætning som *langtrukken* (med '-,') og en forbindelse som (*en lang drukken* (*fyr*). Nyere beskrivelser af tryktypen er Brink & Lund (1975: 533), afsnittet »Dobeltryk«, Grønnum (2005: 247-248) og Basbøll (2005: 511-513).

Som orddannelsestype er ekspressive sammensætninger med to hovedtryk behandlet af Aage Hansen (1967 II: 455-456, 460). En mere indgående beskrivelse giver Erik Hansen (1973: 114-117) i det indsigtfulde kapitel »Abeskønt« i *Magister Stygotii betænkninger over det danske sprog*. Hertil kommer Jarvad (1992) med festskriftartiklen »Abeskøn« og (1995: 235-237) afsnittet »Forstærkerord« i *Nye ord – hvorfor og hvordan?*.

En mere omfattende beskrivelse af sammensætningstypen er, med sammenstilling af tysk og dansk, Stopyra (1998) *Die Verstärkungen im Bereich der nominalen Wortbildungskonstruktionen im Deutschen und Dänischen* der behandler adjektiver og substantiver med forstærkende førsteled og omfatter sammensætninger og præfiksannelser afgrænset på følgende måde: »Die untersuchten Bildungen lassen sich durch dt. 'sehr' und dän. 'meget' oder durch die übrigen Gradsadverbien paraphrasieren [...] und werden überwiegend doppelt betont [...]« (1998: 9). Den sidste

del af afhandlingen udgøres af et korpus med bl.a. parafraser og ækvivalenser hvor den danske del har 592 belæg registreret fra bl.a. *Ordbog over det danske Sprog* (ODS), *Retskrivningsordbogen* (1986), *Nudansk Ordbog* (1992), *Politikens Slangordbog* (1982) og *Den Store Danske Udtaleordbog* (SDU, 1991). Afhandlingen giver en udførlig oversigt over især tysksproget forskning på området. Tilgangen er orddannelsesmæssig og semantisk og ikke som her i artiklen fonologisk.

Af de mange hovedsagelig tysksprogede behandlinger af intensiverende orddannelser henholder vi os ud over Stopyra (1998) til Klara (2009): *Ist steinreich auch steinreich? Adjektivische Steigerungskomposita des Gegenwartsteutschen und ihre Akzentuierung*.

1.3. Terminologi

Betegnelsen ekspressiv står her i artiklen for en intensiv betydningsværdi med forankring i en holdningsbaseret og følelsesbetonet sprogbrug (i sproghandlingssammenhæng kendetegnende udtryk inden for kategorien af ekspressive, emotive eller subjektive handlinger). Et ord som *dødlækker* og også dets førsteled *død-* betegnes i artiklen som ekspressiver.

Med intensiv betydning menes højeste grad på en intensitetsskala: *dødlækker* kan parafraseres som ‘meget /overordentlig lækker’ og fx *møgvejr* som ‘meget /overordentlig dårligt vejr’.¹ I *dødlækker* har førsteledet *død-* intensiverende eller forstærkende funktion i forhold til et graderbart andetled. Erik Hansen (1973) og Jarvad (1995) har betegnelserne *forstærkere* og *forstærkerforled*. Det samme kan siges om *møg-* i et ord som *møgkælling*, som her forstærker andetledets ikke graderbare men pejorative betydning. Derimod kan andetledets betydning ikke siges at blive forstærket i et ord som *møgvejr*, men ordet som helhed får en ekspressivt intensiveret betydning.

Ordformer som *dødtrist*, *stensikker* og *smadderheldig* kan betragtes som en mellemtype mellem, semantisk set, derivater (med emfatisk præfiks) og, leksikalt set, sammensætninger (Basbøll 2005: 512). Til beteg-

---

1 Beslægtet med *ekspressiv* i intensiv forstand er begrebet *elativ* eller *absolut superlativ* betegnende en højeste grad der ikke (i modsætning til relativ superlativ) sætter beskrivelsen i forhold til noget andet, jf. *Metzler Lexicon Sprache* (2016): »**Elativ** [...] 1. (Auch: absoluter Superlativ). Adj. in der Form eines ›Superlativs zur Charakterisierung eines hohen Grades, hoher Intensität ohne eine Vergleichsgröße. [...] Funktional äquivalente Adj.komposita und Adverbien bzw. Adv.gruppen, z. B. *riesengroß*; *außerordentlich groß* [...]«.

nelse af en bunden konstituent der som i disse ord har form men ikke ganske samme betydning som et frit morfem, anvendes undertiden termen *præfiksoid* (til forskel fra præfiks, fx *hyper-* og *ærke-*). Her i artiklen har vi imidlertid valgt at betegne orddannelsen som sammensætning, og dermed førsteleddene *død-*, *sten-* og *smadder-* som ord, ud fra den betragtning at disse på forskellig vis har forbindelse til simpleksord. Det betyder at ekspressive dannelser som *dødtræt* ('særdeles træt') og *kulsort* ('sort som kul') beskrives under samme morfologiske betegnelse og ikke forskelligt som henholdsvis præfiksoiddannelse og sammensætning, og at *død-* og *død* ikke anses som homonymer ligesom heller ikke *kul-* og *kul*.

Stopyra (1996) betegner orddannelser som *dødkedelig* som »Präfixoidableitungen«, men i Stopyra (1998) har de betegnelsen »Zusammensetzung«. Klara (2009: 25-26, 43-47) diskuterer og afviser præfiksoidbegrebet og ser ekspressive førsteled som polysemisk udnyttelse af komponenter i grundmorfemets betydningspotentialer (s. 47): »In Anleitung an Stopyra 1998: 95 betrachte ich die Steigerungsglieder nicht als homonym, sondern als Kontextvarianten ihrer polysemen lautgleichen Morpheme (Urmorpheme) und verweise zugleich auf die methodologische Schwierigkeit, die Polysemie immer auf synchroner Ebene zu beschreiben.«²

Sammensætningernes grad af leksikalisering forstået som grad af semantisk gennemsigtighed beskriver Stopyra (1998: 45-46) med betegnelsen Motivation og graderne »vollmotiviert«, »teilmotiviert« og »demotiviert«, således også Klara (2009: 46) med eksemplerne henholdsvis »stocksteif 'so steif wie ein Stock'«, »stockfinster 'so finster wie im Stock, im Gefängnis'« og »stockschwul 'sehr schwul'«. Danske eksempler på grader af motivering kan (med forskellige førsteled) være *kulsort*, *hønefuld* og *dødlækker*.

---

2 I *Metzler Lexicon Sprache* (1993) bestemmes »Präfixoid« som et »Freies Morphem, das sich bei der Reihenbildung von Komposita vom Erstglied zu einem Präfix entwickelt, da es sich von seiner Bedeutung als freies Morphem entfernt, z.B. Riesen-erfolg, -pleite, -spiel; Fehlgriff, -start, -druck. In der Lit. ist die Berechtigung des Konzepts umstritten; »Affixoid.« I den nye udgave af leksikonnet (2016) er artiklen ændret og præfiksoidbegrebet afskrevet som en »Heute weithin abgelehnte Morphemkategorie«. Termen *præfiksoid* synes ikke at have større anvendelse i dansk litteratur om morfologi. Men i *Nordisk leksikografisk ordbok* (Bergenholtz et al. 1997) nævnes dog *præfiksoid* med eksemplet *atom-* under opslaget *affiksoid* der er »ord som også er produktivt forledd eller etterledd i sammensætninger, men da med svekket betydning – I motsetning til affikset finnes affeksoidet også som eget ord«. Kriteriet produktivitet (i *Metzler Lexicon Sprache* 1993 »Reihenbildung« i modsætning til *Einzelbildung*) vil udelukke lavfrekvente forekomster som fx *ben-* og *plakat-* (*benhård*, *plakatfuld*).

Vi bruger betegnelsen dobbelttryk om tryk i ord med to hovedtryk. Ordgruppe står for en forbindelse af selvstændige ord (ortografisk: særskrevne ord) som danner en syntaktisk enhed – med andre ord et syntagma. Trykfordeling vises som '-,-' og '-,-', henholdsvis to hovedtryk og hoved- og bitryk, for første og andet led i sammensætninger og ordgrupper og angiver tryk i leddene og ikke blot på første stavelse i disse (altså fx '-,-' for både [ka'no:'n'go:] *kanongod* og ['bɔnfl'kɛ:'lɔð] *bundforkælet*).

Lydskriften er en grov IPA-lydskrift uden diakritika. Ordene gengives med den udtale de er vist med i DDO, og som også er første distinkte udtale i SDU.

1.4. Afgrænsning

Vi anser dobbelttryk, '-,-', som udslagsgivende for artiklens bestemmelse af sammensætninger som ekspressive, altså gældende ord som fx *dødlækker*, *røvsyg*, *svineheld* og *skraldgrine* med denne trykfordeling.

Af ord med almindeligt sammensætningstryk, '-,-', regner vi som ekspressiver også sammensætninger med negativ eller pejorativ valør som fx *møgvejr*, *lortevejr*, *skodby*, *smatso*, *snotabe* og *røvrende*.

Derimod vurderer vi at ord som fx *lyntempo*, *maksimalværdi*, *topfart*, *totalskade* og *dybfryse*, *overbebyrde* ikke har den emotive værdi som kendetegner ekspressive sammensætninger. Det samme gælder adjektiver med førsteleddet *høj-*, fx *højaktiv*, *højaktuel*, *højgravid*, som har trykfordelingen '-,-' og ikke '-,-', jf. Stopyra (1998: 15) som i afgrænsningen af undersøgelsesområdet udelukker bl.a. *Totalschaden* og *Maximalgeschwindigkeit* idet disse »Intensivausdrücke [...] konventionelle Begriffe sind und keinen emotionellen Charakter haben«.

Noget andet er at nogle ord har udtaler med trykfordelingen '-,-' eller '-,-' alt efter om førsteleddet har rent deskriptiv eller ekspressiv betydning. Fx (DDO) *snehvid* med betydningen 'hvid af sne' med '-,-' (om landskab), henholdsvis 'skinnende hvid' med '-,-' (om fx en kjole), således også fx *bombesikker*, *brandsikker* (ODS), *eddikesur*, *krystalklar* og *tommetyk*.

1.5. Datamateriale

Datagrundlaget for vores beskrivelse består primært i en registrering af relevante lemmaer og eksempler i *Den Danske Ordbog*, forkortet DDO

(ordnet.dk/ddo, benyttet 2022). DDO er korpusbaseret og »beskriver ordforrådet i moderne dansk fra ca. 1955 til i dag og opdateres løbende« (ordnet.dk/ddo). Ordbogen har i vidt omfang angivelse af udtale. Til udtale er også benyttet *Den Store Danske Udtaleordbog* (SDU, 1991). Indsamlingen af ordstoffet fra DDO har været hjulpet af ordbogens synonymmangivelser. Vi har herfra i nogle tilfælde søgt yderligere eksempler på internettet.

Materialet viser kun et udsnit af ord med ekspressivt førsteled som florerer mundtligt og i diverse sociale medier. Dog er registreringen af førsteled og orddannelser formentlig rimelig repræsentativ for den aktuelle sprogbrug.³

Hvor eksempler her i artiklen ikke hidrører fra DDO, anføres kilde. Materialet fra DDO er vedføjet som appendiks 2 til artiklen.

2. Tryk

2.1. Trykmønstre i sammensatte ord

Sammensatte ord i dansk har overvejende hovedtryk på ordets første umiddelbare konstituent og bitryk på den anden ('-,-), altså med reduktion af tryk på det ord der indgår som andetled og kerne i sammensætningen, fx *regnvåd* ['kɑɪn,vɑ:ʔð], *hotelværelse* [ho'tɛl'væɕəlsə], *planlægge* ['plæ:n,lɛgə].

Forskellige herfra er sammensætninger med enhedstryk, det vil sige med hovedtryk på sidste led (trykfordelingen '-'), og sammensætninger med to hovedtryk, dobbeltryk ('-'). Trykmæssigt adskiller ord med dob-

3 Öresunds Översättningsbyrå har for weekenden 2.-3. december 2007 »ved kvalificeret søgning i tusindvis af danske unges debatindlæg på nettet« indsamlet »overvejende nydannede ord, der er skabt ved at tilføje et forstærkende forled til et gammelt ord«. Af ordlistens 900 ord er der mange som ikke er repræsenteret i DDO, fx *drønfræk*, *edderskønt*, *herretræls*, *hundehamrende*, *hypersej*, *kanonsjov*, *lortebog*, *møgsvær*, *pissedygtig*, *pivfræk*, *røvglad*, *skidekold*, *skæppelækker*, *tæskehamrende*, *ultradjellig*. Men med få undtagelser (bl.a. *dunder-*, *vold-*, fx *dunderkedelig*, *voldlækker*) er ordlistens ekspressive førsteled og formen for orddannelser indeholdt i det ordforråd man kan se i DDO. Det må dog nævnes at der i den aktuelle sprogbrug er flere ekspressive førsteled som ikke er med i DDO, fra internettet bl.a. *plum-* og *snoske-* (fx *plumrådden*, *snoskedum*), ligesom der heller ikke i ordbogen er adjektiviske orddannelser med *hest-*, *lort-* og *monster-* (fx *hestedum*, *lortetur*, *monsterlækker*).

beltryk sig ikke fra en ordgruppe med særskilte ord, og bestemmelsen som ét komplekst ord er i nogle tilfælde problematisk.

Til den første tryktype hører ord som fx *borgmester* [bøꞥ'mesdø] og *godmorgen, nordvest, rykind, trekvart, derhen og hvornår*.

Til den anden (jf. Brink & Lund 1975: 533-534, Grønnum 2005: 247 og Basbøll 2005: 511-513) hører dels ord som fx *juleaften* ['ju:lə'afdən] og *øjeblik, femogtyve* og *ovenover*, dels ord – dem der er hovedemnet for artiklen her – som har det fællestræk at førsteleddet har en forstærkende funktion i forhold til et graduerbart kerneled, det vil sige fortrinsvis et adjektiv, fx *stensikker* ['sde:n'segø] og *dødtrist, hundesulten, kanonstor, smadderheldig*, men også fx *hundefryse, øsregne* og *svineheld*.

2.2. Sammensætninger med konventionaliseret emfase

Ord som *stensikker* ['sde:n'segø], *dødtrist* ['døð'trɪsd] og *hundefryse* ['hunə'fɹy:sø] etc. har det man kan kalde konventionaliseret emfase, altså leksikalsk betinget emfatisk tryk forskelligt fra diskursbestemt emfase som når fx *stå* ['sdə:ʔ] med syntaktisk betinget tryk- og stødtab i [sdə 'ʌb] 'komme ud af sengen' får tryk i en opfordring som *så stå dog op* [sʌ 'sdə døꞥ 'ʌb] (Basbøll 2005: 511-513).

Fremhævelsen af *sikker, trist* og *fryse* manifesteres på to måder: dels ved det gradsførstærkende forled *sten-, død-* og *hunde-*, dels ved at *-sikker, -trist* og *-fryse* har hovedtryk i stedet for det almindelige sammensætningsbitryk. Basbøll (2005: 511) paralleliserer konventionaliseret emfase på sammensætninger med trykket på verber som *elske* og *hade* som har hovedtryk også i syntaktiske forbindelser der normalt medfører enhedstryk, med fx nøgent objekt: *hun elsker fisk* [hun 'elsgø 'fesg] over for *hun spiser fisk* [hun sbisø 'fesg] med trykreduktion i *spiser* (men emfatisk [hun 'sbi:ʔsø 'fesg] med tryk på *spiser*); tryk på verbet *elske* er så at sige medfødt på grund dets ekspressive betydning.

2.3. Varierende tryk

Registreringen af ekspressiver med dobbelttryk følger i artiklen her angivelserne i DDO og SDU. Ordbøgerne har som regel én trykvariant ('-'), i enkelte tilfælde dog to ('-' og '-,-'), således (når der ikke er tale om

betydningsforskelle, jf. *eddikesur* § 1.4) fx *begsort, blodrød, døddrukken, rållækker, skyhøj, spritny*.

Ordbøgernes trykangivelser afspejler ordenes isolerede udtaler. Men det kan tænkes at trykfordelingen kan variere i sammenhængende tale afhængigt af ordets position i sætningen, fx sådan at adjektiverne har dobbelttryk i prædikativ stilling men at dette rytmebestemt kan reduceres til almindeligt sammensætningstryk '-,-' i attributiv stilling:

'-,-	> '-,-
<i>familien er stenrig</i>	<i>en stenrig familie</i>
<i>vandet er iskoldt</i>	<i>det iskolde vand</i>

Tabel 1. Varierende tryk.

En sådan mulig kontekstbetinget variation med trykforskydning til '-,-' er, så vidt vi ved, ikke undersøgt for dansk. I tysk har forholdet imidlertid været genstand for flere betragtninger og undersøgelser:

Stopyra (1998: 64-66) og Klara (2009: 116-122) giver detaljerede overblik over forskning på området. Stopyra nævner bl.a. Friedrich (1965) som citeres for at »die doppelte Betonung der betrachteten Bildungen nie in attributiver, sondern nur in prädikativer und adverbialer Stellung zu finden ist«.

Klara (2009) har perceptionelt og akustisk undersøgt hvilke forhold der influerer på trykmønsteret. Undersøgelsens eksperimentale materiale består af enkeltord og af tekster hvori der er sekvenser som »Blitzschnell haben wir alles installiert«, »Seine knallharte Stimme« og »Die neuen Lehrer sind steinhart« (Stimulus 2 s. 200-201). Dobbelttryk kan ifølge undersøgelsen betragtes som det umarkerede trykmønster, men sådan at en rytmiserende faktor gør sig gældende afhængigt af ordets position i sætningen sådan at førsteledstryk er signifikant i attributiv position: »Die Rhythmisierung geschieht bei Kontexteinbettung und verwandelt den Doppelakzent in einen Erstgliedakzent« (s. 177) og »Für die attributive Satzstellung ist der Erstgliedakzent maßgebend, wohingegen bei einer nichtattributiven Verwendung nebenwirkende Faktoren aktiviert werden, welche zu Emphatisierung ('Affektgrad') oder Kontrastierung ('Semantik') führen und dadurch die Akzentmusterwahl zusätzlich determinieren« (s.180).

Se § 6 om *aller-* ['al'v'-] og [alv'-], fx *allernyest*.

3. Ekspressive sammensætninger med dobbeltryk, generelt

3.1. Et eller to ord: fonologisk og grammatisk

Betegnelsen dobbeltryk, altså to hovedtryk i ordforbindelser som *stensikker*, *smadderheldig* og *hundefryse*, indikerer at der er tale om ét ord og ikke sekvenser af flere selvstændige ord. Men *sten* + *sikker* og *smadder* + *heldig* adskiller sig ikke med hensyn til tryk fra forbindelser af selvstændige ord som fx *helt sikker* og *yderst heldig*, hver af disse også med to hovedtryk.

For så vidt vil man kunne hævde alene ud fra trykket at de forstærkende led *sten* og *smadder* med betydningen 'i høj grad' er selvstændige ord med adverbial funktion ligesom gradsadverbier som *ganske*, *helt*, *lovlig* 'lidt for', *ret*, *særdeles*, *temmelig*, *ualmindelig*, *yderst* 'overmåde', altså (ortografisk) **sten sikker* og **smadder heldig*.

Men et andet prosodisk forhold, stødet eller rettere fravær af stød, peger på at en forbindelse som *sten* + *sikker* er ét ord. I en ordgruppe beholdes stødet i et stødbærende ord når det står som attributivt led med tryk, men det er ikke tilfældet i ['sde:n'segø] hvor *sten* ['sde:'n] mister stød ligesom i en sammensætning som ['sde:n'fri:'] *stenfri*. Således også fx *stang+drukken* ['sdɑŋ'drøgən], simpleks *stang* ['sdɑŋ'] (jf. Andersen 1954: 324: »Det er [...] udebliven af stød, der karakteriserer fortis-fortis-typen: 'stang'drukken, som den mere intime forbindelse, til forskel fra fx. 'lang? 'drukken«). I begge tilfælde er strukturen [C₀V:C₀#] med lang vokal uden stød, henholdsvis [C₀Vŋ#] med velær nasal uden stød, ikke mulig i hjemlige simpleksord og altså ikke som trykstærke attributive led i en ordgruppe (her bortset fra udråbsord som *åh* og *bang* – blandt importord fx *spleen* og *bon*).

Men en forbindelse som *smadder* + *heldig* med et ifølge strukturen fast stød i ['smað'v] viser ikke prosodisk tegn på at der skulle være tale om en sammensætning, det gør ej heller stødløst ['kæmbø] i *kæmpe* + *stor* eller ['pæ:v] i *pære* + *dansk* (jf. Andersen 1954: 316: »I tilfælde hvor det første led ikke har stød: 'pjask'våd, 'pæ:re'dansk, kan typen ikke holdes ude fra 1) [dvs. fra to selvstændige ord som 'lang? 'drukken]«).

Imidlertid er der også distributionelle forhold som kan pege på forskellighed mellem ordgruppe og sammensætning (jf. oversigt i Becker-Christensen 2004). Sb. + adj. forekommer normalt ikke som frie led i en ordgruppe, så forudsat at *sten*, *smadder* og *pære* i forbindelserne *sten* + *sikker*, *smadder* + *heldig* og *pære* + *dansk* identificeres med substanti-

verne *sten*, *smadder* og *pære*, er der her tale om sammensætninger, se videre nedenfor § 3.2 om substantiviske førsteled.

Et tilsvarende grammatisk kriterium gælder forbindelser med verbalt kerneled, fx *hundefryse*, *røvkede sig*, *snorksove*, *skrupgrine*, *øsregne*: Her er det normalt ikke muligt at have et modificerende ord + verbum uden at der er tale om ét komplekst ord (med hoved- og bitryk fx ['fa:və,lægə], ikke *farve lægge men ét ord *farvelægge*).

Med ekspressiv betydning er *død-*, *smadder-* etc. bundne led der ikke forekommer adskilt fra det ord de lægger sig til, fx ikke **død og afsindig lækker*, et forhold som dog i et vist omfang også gælder adverbier som *stuvende*, *rivende* (*stuvende fuld* og *rivende gal*) og *særdeles*, *temmelig*, *yderst*. Se § 5 og 7 om *kæmpe-*, *kanon-*, *pisse-* og *skide-* i forbindelse med substantiv og adjektiv.

3.2. Førsteleddets struktur

De forstærkende førsteled er dels monomorfemiske enstavelseformer, fx *brand-*, *bund-*, *drøn-*, *død-*, *glo-*, *knald-*, *knas-*, *lyn-*, *møg-*, *pjask-*, *pløk-*, *røv-*, *skrup-*, *sky-*, *smask-*, *snot-*, *stang-*, *sten-* og *øs-*, – enkelte som *kanon-* og *plakat-* har to stavelser med tryk på sidste stavelse, – dels tostavelseformer med schwa i anden stavelse, fx *herre-*, *hest+e-*, *hund+e-*, *kæmpe-*, *pære-*, *ål+e-* og *knippel-*, *gennem-*, *edder-*, *hammer-*, *smadder-*, *splitter-*.

Formelt svarer førsteleddene overvejende til substantiver, fx *brand-*, *sten-*, *herre-*, *hund+e-*, *smadder-*. Nogle har som *pil-*, *smask-*, *smæk-*, *snork-*, *snyde-* og *tæske-* verbal oprindelse. Der er forholdsvis få ekspressive sammensætninger med adjektivisk førsteled, bl.a. *dyb-*, *rå-*, *dødsens-*, fx *dybsort*, *rållækker* og *dødsensangst*; i enkelte af disse svarer førsteleddet til et ekspressivt adjektiv afledt af et substantiv eller verbum, fx *knippel-* (DDO *knippel*² 'meget god') og *kæmpe-*, *kanon-* og *pisse-*. Med præpositionelt førsteled *gennem-* og *over-*: fx *gennemvåd*, *overlækker*. Enkelte, fx *dyng-* og *skrup-*, kan ikke identificeres med nu eksisterende ord. Se § 6 om præfikser.

DDO har med adverbialt *vidt-* dobbeltryk i bl.a. *vidtåben* (også i formen *vidåben*). Men ellers har sammensætninger hvis førsteled har adverbialt suffiks *+t*, den for sammensætninger almindelige trykfordeling '-,-', fx *højt kvalificeret*. To hovedtryk indikerer så to særskilte ord: *højt kvalificeret*, det samme for fx *højtelsket* og *højt elsket* (ligesom også fx *svagtlysende* og *svagt lysende*). Kun i to (ortografiske) ord er forbindelser som *vild+t dejlig*, *syg+t lækker*, *høj+st ubehagelig*, *ekstrem+t høj*, *enorm+t spændende*.

Flerstavelsesformer som *hamrende*, *rivende* og *stinkende* og *uhyre*, *formidabel*, *yderst*, *fantastisk*, *utrolig* og *fucking* indgår heller ikke i sammensætning med kerneleddet (ortografisk fx ikke **hamrendenervøs*, **uhyresmuk*, **utroligdum*, **fuckingklam*).

Forstærkerordene *drivende*, *drønende*, *gloende*, *rivende* og *øsende* alternerer med de kortere førsteledsformer *driv-*, *drøn-*, *glo-*, *rive-* og *øs-*, fx *drivvåd*, *drøngod*, *glohed*, *rivegal* og *øsregne*. Således også *hamrende* i fx *hammerdyr*.

3.3. Kerneleddet

Som forstærkende førsteled knytter ordformer som *død-* og *smadder-* sig til graduerbare ord, jf. Erik Hansen (1973: 114):

Forstærker-ordene betyder noget i retning af »meget«, »overordentlig« o. lign., og ligesom *meget*, *ret*, *temmelig*, *enormt* osv. kan de bruges foran tillægsord som betegner noget der kan gradueres: man kan være mere eller mindre *stor*, *god*, *glad* osv., men ikke *meget ottekantet*, *temmelig lufttom*, *kolossalt australsk* osv.⁴

Jf. Stopyra (1998: 9 og 61-62): »Die Zk. [Zweitkonstituente] der Verstärkung muß das Kriterium der Intensivierbarkeit erfüllen« og »Von den attributiven adjektivischen Zken. sind die meisten deskriptiven – charakterisierenden, evaluativen, wertenden – intensivierbar«, »und die meisten klassifizierenden – kategorisierenden, auf eine Klasse oder Menge verweisenden – nicht intensivierbar«.

Der er i hovedsagen tale om adjektiver, fx *billig*, *dyr*, *forkælet*, *glad*, *god*, *heldig*, *irriterende*, *kedelig*, *lækker*, *nervøs*, *skøn*, *sort*, *spændende*, *trist*, *træt*, *varm*, *ærgelig*, i mindre omfang også substantiver og verber, fx *held* og *fryse*. En del af adjektiverne fungerer også adverbielt, fx *det smager drøngodt*. Men der er også rene adverbier med forstærkende førsteled, bl.a. *smaddergerne*, og, med attributiv funktion, *dødhamrende* og *pissehamrende*.

Generelt er sammensætningens kerneled transparent i den forstand at det udgøres af et selvstændigt ord med dettes betydninger. For sig står

---

4 En randbemærkning til Erik Hansens eksempler: Med vurderende betydning kan man tænke sig udsagn som *Hun virker kolossalt australsk* og for den sags skyld også *smaddeaustralsk* – men nok ikke *kolossalt lufttom* eller *smadderlufttom*.

kraftudtryk som *edderbukme*, *eddermame*, *kraftstejleme* og *pinedød* som ikke kan opløses på denne måde.

Førsteleddene i forbindelserne, fx *dødtrist*, *smadderheldig*, *buldermørke*, *svineheld*, *hundefryse*, *skrupgrine* og *smaddergerne*, potenserer (fremfor minimerer) andetleddets betydning og angiver et yderpunkt i en intensitetsskala. Erik Hansen (1973: 114) indkredser betydningsforholdet med ordene:

Forstærkerelementet giver tillægsordet høj intensitet, det betegner et yderpunkt, og når det er til stede, mister tillægsordet evnen til at blive graderet yderligere. Man kan ikke sige *meget iskold*, *ret kisteglad*, *temmelig kæmpestor* osv.

Mens intensive ekspressiver ikke kan opgraderes med *meget*, er det i enkelte tilfælde muligt at understrege betydningen med intensiverede adverbier som *totalt* og *absolut*, fx »totalt dødtræt« (nettet 19.5.2020), »absolut lynhurtig« (nettet 27.5.2022), jf. reduplicerende førsteled nedenfor § 3.4.

Som yderpunkt på en intensitetsskala kan ekspressiverne også dårligt kompareres, fx kan en person ikke være »mere herredum« end en anden og noget ikke ske »mere lynhurtigt« end noget andet. Dog kan visse ekspressive sammensætninger optræde i udsagn med *ikke mere end* og *mest*, fx »der findes ikke noget mere dødssygt end at sidde på en kondicykel« (nettet 10.6.2007), »det mest dødssyge vejr, man kan opdrive på kloden« (nettet 21.11.2021) og »det mest røvkedelige, jeg nogensinde har lavet« (nettet 9.7.2018). At ekspressive sammensætninger dårligt eller sjældent kompareres med bøjningsendelser, *-ere*, *-est*, er et træk de har tilfælles med andre sammensatte adjektiver.⁵

3.4. Reduplikation

Man kan ikke være *meget smadderheldig* eller *hundefryse meget*. Men et særligt forhold for i hvert fald visse forstærkende førsteled er at de kan

---

⁵ Klara (2009: 65-66) omtaler under »Komparierbarkeit« mulige forstærkningsforbindelser som »total kotzeblöd«, men »Infolge der Verbindung mit einem Steigerungsglied können komparierbare Adjektive keine Äquativ- und Komparativvergleiche mehr bilden« og »Die Superlativbildung ist nur bedingt zulässig, aber nicht ausgeschlossen«: »*Peter ist blitzdümmer als Maria« og »?Tim ist der blitzdümme von allen«.

redupliceres med et ekstra forstærkende forled svarende til en fordobling som *meget meget kedelig*. Erik Hansen (1973: 117) kalder dem »serieforbundne elementer« og oplister bl.a. *møgeddertarvelig*, *stangedderdrukken*, *ravsplittergal*. Aage Hansen (1967 II: 456) anfører citater som *stangdøddrukken* (forfatteren Soya) og *edder-kanon-stink-stank-drukken* (forfatteren Tom Kristensen, med tilføjelse af *stink-* og kreativ ændring af *stang-* til *stank-*). Fra nettet fx *pisse-lorde sur* (19.2.2020). Og Jacob Haugaard synger *Hammer Hammer Fedt*.

Intensiverende adverbier endende på *-ende*, fx *hamrende*, kan redupliceres med et ekstra forstærkende forled, fx *dødhamrende*, *pivhamrende*, *skidehamrende* (nettet 25.10.2022), *rivravruskende*, *bælgravende*, *splitterravende* og *den mest sjaske-pjaske-dryppende-drivende våde mandag* (nettet 4.11.2019).

3.5. Betydningsangivelser og intensitet

I DDO har førsteledslemmaer betydningsangivelser som ‘i høj grad; meget’ (*drøn-*, *død-*, *møg-*), ‘i høj grad; meget, enormt’ (*skide-*, *snyde-*), ‘i meget høj grad; ualmindelig’ (*pisse-*), ‘særdeles; i høj grad’ (*hammer-*, *røv-*, *smadder-*) og ‘kolossalt; meget’ (*hunde-*, *lyn-*, *rå-*, *stang-*).

I ordbogens betydningsoplysninger til de sammensatte ord er den foretrukne angivelse ‘meget’, fx *drønbillig* ‘meget billig’, *pissesur* ‘meget sur’, *lynhurtig* ‘meget hurtig’, med enkelte varianter som *døddrukken* ‘stærkt beruset’ og *pissegod* ‘virkelig god’.

Trods det at førsteleddene i sig selv signalerer en meget høj grad af forstærkning, kunne det tænkes at de enkelte sammensætninger kan vurderes i forhold til hinanden med forskellige grader af intensitet. Stopyra (1998) har i sine korpora (dansk korpus side 192-240, beskrivelse af korpusdelen 84-85 og 108-111) takseret ordene på en trettrinsskala, til dels på basis af betydningsækvivalenter i ordbøger, bl.a. ODS og *Nudansk Ordbog* (jf. også, med referencer til litteratur om intensivering, side 21, 57-62 og 81-85):

- »h hoher Intensivierungsbereich«: »vidt, meget, særlig«, fx *dødtræt* ‘meget træt’.
- »eh extrem hoher Intensivierungsbereich«: »yderst, udpræget, særdeles, uhyre«, fx *eddergod* ‘uhyre god’.
- »a absoluter Intensivierungsbereich«: »komplet, aldeles, absolut, helt igennem, over det hele«, fx *stokdøv* ‘aldeles døv’.

En sådan skalær beskrivelse synes dog ikke indlysende. Det kan være vanskeligt at se hvorfor fx *bomstærk*, *pilrådden*, *skrupsulten* er (h) mens ord med samme førsteled som *bomstille*, *pilskaldet*, *skrupskør* er (a), og at *dødkedelig*, *drønkedelig* og *bundkedelig* er henholdsvis (h), (eh) og (a).

4. Ekspressive sammensætninger med adjektivisk kerneled

4.1. Enkeltforekomster og friere dannelser

Et større antal førsteled i ekspressive sammensætninger, fx *binde-*, *driv-*, *dyng-*, *elle-*, *grav-*, *høne-*, *knas-*, *knokkel-*, *krop-*, *pave-*, *rad-*, *sole-*, *tårn-*, forekommer kun i enkelte ord i nudansk, mens andre som *bund-*, *drøn-*, *død-*, *edder-*, *møg-*, *pisse-*, *røv-*, *skide-*, *skrup-*, *smadder-*, *smask-*, *tæske-* har forholdsvis frie kombinationsmuligheder og forekommer i flere forskellige forbindelser.

Trods det at mange forstærkende førsteled kan se ud til at være synonyme, er der bindinger på hvilke adjektiver de kombineres med og i hvilke betydningssfærer de indgår, man kan her tale om morfosemantisk overensstemmelse.

En film kan fx være *drønkedelig* eller *smadderkedelig* men nok ikke *himmelkedelig* eller *råkedelig*. Og en person kan være *bundhæderlig* eller *bundkorrupt* men dårligt *bundsmuk* eller *bundgrim*, eller noget kan være *hundedyrt* men næppe *hundebilligt* (frasen annoncer henvendt til hundeejere). Ligeledes er der restriktioner af syntaktisk art hvor fx betydningselementet lyd i forstærkende *klokke-* hindrer at man kan tale om *klokkerene farver*, derimod gerne om *klokkerene stemmer*. Man kan stå *bomstille* men ikke *blikstille*, og omvendt kan havet være det sidste men ikke det første; *dødtræt* har betydningerne 'særdeles træt og udmattet' og 'særdeles træt af noget eller nogen', men *røvtræt* kan vel kun bruges i den sidste, overførte betydning.

Ser man på hvilke ekspressive førsteled et adjektiv kan kombineres med, kan der tegne sig mønstre som når *dum* kombineres med førsteled som *herre-*, *snot-*, *snyde-*, *torske-* (og hvis man søger på nettet også mere eller mindre frekvent: *møg-*, *pisse-*, *røv-*, *skide-*, *smadder-*, *smask-*, *sno-ske-*, *stjerne-*, *svine-*, *tosse-*, *tæske-*), altså for de flestes vedkommende med potentiel negativ ladning, derimod ikke (dvs. ikke belagt ved søgning på nettet) kombinationer med fx *brand-*, *bund-*, *drøn-*, *hammer-*,

hunde-, *knald-*, *lyn-*, *skrup-*, *smæk-*, *splitter-*, *stang-*, hvoraf flere bruges med overvejende positive konnotationer.

En del førsteled som indgår i sammensætninger med en beskrivende (sammenlignende) funktion, er bundet til bestemte andetled som de klart deler betydningslementer med, fx *ben-* (*benhård*), *fjer-* (*fjerlet*), *klokke-* (*klokkeklar*, *klokkeren*), *knas-* (*knastør*), *lyn-* (*lynhurtig*, *lynrap*), *pjask-* (*pjaskvåd*), *stop-* (*stopfuld*, *stopfyldt*, *stopmæt*), *åle-* (*åleglat*, *åleslank*), farveangivende *blod-* (*blodrød*), *krid-* (*kridhvid*), *kul-* (*kulsort*), *sne-* (*snehvid*).

I sammensætninger hvor førsteledet er desementiseret og synkront ikke kan aflæses beskrivende men alene intensiverende, er det ofte forankret til andetledet på en positiv-negativ konnotationsskala: positivt som fx *knippel-* (*knippelfin*, *knippelgod*), *knokkel-* (*knokkelstærk*), *splinter-* (*splinterny*) og, især, negativt som fx *binde-* (*bindegalt*), *fise-* (*fisefornem*), *hunde-* (*hundedyr*, *hundesvær*), *krop-* (*kropumulig*), *lud-* (*luddoven*, *ludfattig*, *ludkedelig*), *plakat-* (*plakatfuld*), *stok-* (*stokdøv*, *stokkonservativ*, *stokreaktionær*) – og altså ikke fx *?knippeldoven* eller *?ludgod*.

Men en del førsteled er neutrale over for en sådan dikotomisering og kan være forstærkere for begge yderpunkter, fx *drøn-* i *drøngod* og *drønkedelig*, *svine-* i både *svineheldig* og *svinedyr*, på internettet også *svinelækker* og *svinedum* (sidste også i ODS), *herre-* i *herredum* og *herresjov*, forstærkende *stjerne-* er i RO og DDO registreret i ordet *stjernegal*, men ses på nettet også i *stjernelækker*, og selv om *splitter-* optræder i *splittergal*, *splittertosset*, har *splitternøgen* vel blot en maksimerende men ikke negativ betydning.

Indifferente over for en enten positiv eller negativ signalering og altså dækkende et bredere spektrum er især også de meget produktive førsteled *død-*, *pisse-*, *skide-*, de sidste trods deres åbenlyst vulgære konnotationer og latrinære betydning, fx *dødgod*, *dødsulten*, *dødirriterende*, *pissegod*, *pissedyr*, *pissedårlig* og *skidegod*, *skideirriterende*. DDO har *død-* som forstærkerled i 28 lemmaer og eksempler, *pisse-* i 8 og *skide-* i 17.

Erik Hansen (1973: 116) siger om »forstærkerne *brand-*, *edder-*, *død-*, *møg-*, *pisse-*, *røv-*, *skide-*, *smadder-*, *stang-*« at de »hører hjemme i det såkaldte vulgærsprog, dvs. det de fleste af os taler«, og at »Der er det særlige ved netop disse forstærkere, at de er produktive: der er egentlig ingen indskrænkninger m. h. t. hvilke tillægsord de kan forbindes med – bare det er ord hvis indhold kan gradueres«.

4.2. Transparens og opacitet

De fleste af de former der indgår som førsteled i ekspressive sammensætninger, svarer til et simpleksord, fx *bund*, *død*, *høne*, *klokke*, *lyn*, *sten*, *tæske*. Nogle af disse ord kan i sig selv siges at have ekspressive konnotationer, fx *møg*, *pisse*, *smadder*, eller som *bund*- og *død*- være udtryk for et yderpunkt, således også *drøn*- og *knald*- som kan ses i sammenhæng med adjektiverne *drønende* og *knaldende*.

Sammensætninger som *kulsort*, *torskedum*, *lynhurtig*, *knastør*, *sjaskvåd*, *skoldhed*, *skriggul* og *åleslank* er motiverede og transparente på den måde at de kan parafraseres bogstaveligt som ‘sort som kul’, ‘så tør at det knaser’ etc. Andre som fx *dødtræt*, *møgbeskidt* er på tilsvarende måde gennemskuelige som rækkesammensætninger. Hønen i *hønefuld* kræver dog en sproghistorisk forklaring som den der gives i ODS: »en høne, der har ædt bærm [..] ell. lign.« (med videre henvisning til *allike* og det ligeledes dunkle *fuld som en allike*). Med torsken i *torskedum* er det dog nok på samme måde som med spanden i udtrykket *dum som en spand*.

I *bælgmørk*, egl. ‘mørk som i en bælg’, har *bælg*- den ældre betydning ‘sæk’ (ODS *Bælg* I.2). I enkelte andre, *skrupsulten* og *splitternøgen*, har førsteledet ikke nogen simpleksmodsvarighed i moderne dansk, men kombinationen har også her ifølge ODS sin historisk motiverede forklaring (ODS *Skrup*- 2 og *splitter* 1). Til de mere mystiske hører også *ellevild* ‘usædvanlig begejstret og glad’ hvor *elle*- med Erik Hansens formulering (1973: 115) hentyder til folketroens »elver, dvs. alfer og andet underjordisk pak som kan forgøre kristenfolk så de bliver afsindige« (jf. også ODS *elle-vild*).

De fleste ekspressive adjektivsammensætninger kan imidlertid ikke, hverken synkront eller diakront, opløses og forstås på lignende måder. Der kan her så være tale om analogisk overgang til en mere generel brug hvor det intensive element er det fremherskende på bekostning af en oprindelig motiveret sammenhæng. Erik Hansen (1973: 116-117) siger det sådan at oprindeligt »illustrerende og ‘logiske’ udtryk: *dødkedelig*, *dødfarlig*; *møgbeskidt*, *møgelendig*; *brandvarm*; *skidedårlig*, *edderond* (*edder* betyder ‘gift’) [...] senere er [...] kommet til blot at betegne en høj intensitet, og så bliver der mulighed for *dødspændende*, *dødsikker*; *møglækker*, *møggod*; *brandkold*; *skidefin*; *edderdejlig* osv.«.

Sådanne analogiske glidninger mod desemantisering og rent forstærkende brug kan ses beskrevet i ODS og ODS-S i opslag som *Brand*-, *død*-, *Edder*-, *Hunde*-, *Skrup*-, *Stang*- og *Sten*-. I det sidste tilfælde angives overgangen lidt specielt at være påvirket af tysk *steinreich*; dette ord kan, når

man henholder sig til Kluge (1995), dateres tilbage til det 15. århundrede men er en »Verstärkungsform mit unklarem Benennungsmotiv. Wohl kaum ‘reich an Edelsteinen’, weil dies ein anderes Betonungsmuster voraussetzt. Eher aus Vergleichungsfügungen wie *steinalt*, *steinhart* übertragen.«⁶

Bemærkelsesværdige blandt førsteled med forstærkende brug er som tidligere nævnt de latrinære betegnelser *pisse-*, *skide-*, *lorte-* og *møg-* som fra formentlig nedsættende funktion, fx *pissedum*, er overgået til at fungere som neutrale forstærkere (dog med bibeholdelse af en vulgær tone) i forbindelser som *pissedejlig*, *skidegod*, *lortelækker*, *møggod* (de sidste fra nettet).

Der kan ske det at et førsteled omtolkes og får ny form. Det kan være tilfældet med *kule-* som i *kuleskør* (ODS-S *skør kule* under II *Kule*) får sideformen *kugle-*. I et ord som *stærblind* har førsteleddet forbindelse til øjensygdommen *stær* eller en ældre udtale af *stirre*. Men ordet ses og høres også ofte med tostavelser førsteled *stære-*, en form der kan associeres med fuglen *stær*, jf. *hønefuld* og *torskedum*, altså ‘blind som en stær’.⁷

Til sidst: I modsætning til forståelsen af flere af førsteleddene er sammensætningernes kerneled i reglen transparente set i forhold til simpleksordets betydning. Men det er ikke altid adjektivets hovedbetydning der intensiveres: I tilfælde som *ellevild*, *herrefed*, *røvsyg*, *soleklar* og *stangvissen* er det en overført betydning der bygges på (DDO *vild* bet. 4, *fed* bet. 7, *syg* bet. 1.b-c, *klar* bet. 2 og *vissen* bet. 2). I et ord som *fisefornem* er der tale om fremhævelse af negative konnotationer ved ordet, altså ikke ‘meget fornem’ men ‘fornem på en uægte, indbildsk eller snobbet måde’ (DDO).

I sammensætninger med substantiv gør det samme sig gældende, fx *snothvalp* om en person, men her er der også andetled som ikke er genemskuelige som fx i *kluddermikkel*, *somikkel* med flere med den ældre mandsbetegnelse *mikkel* (ODS *Mikkel* bet. 1) og mere uforståeligt i fx *pikansjos* og *snothas*.

4.3. Foranderlighed, stabilitet og produktivitet

Forstærkende førsteled og de kombinationer de bruges i, har over tid vekslede og flygtige forekomster. Erik Hansen (1973: 115-116) fortæller:

---

6 Forskelligt herfra argumenterer Sachs (1963) for at et forstærkende *Stein-*, også i tilfældet *steinreich*, har rod i en mytisk, oprindelig magisk og religiøs forestilling.

7 RO og DDO har kun formen *stærblind* (i DDO med trykfordelingen ‘-’ til forskel fra synonymet *starblind* med ‘-’).

I tidens løb kan der ske visse forskydninger i kombinationsmulighederne. Min gamle tysklærer understregede tit at et eller andet var *knippelvig*tig. Det grinede vi ad, for i nyere tid har man kun *knippelgod*, *knippelfin* og til nød *knippeldygtig*. Men i ordbøgerne finder man gamle eksempler som *knippelhård*, *-stærk*, *-dyr*, *-uforskammet*, *-fuld*, *-sikker*. Det kan se ud til at *knippel-* er blevet lidt aflægs på sine gamle dage.

Men til gengæld opstår der hele tiden nye friske forstærkere. Fra de sidste årtier f.eks. *pave-stolt*, *-god*, *-fuld*; *kropumulig*; *pløksåndssvag*, *-forvirret*, *-umulig*; og så altså *abeskøn*.

Disse nye forstærkere har endnu tydelig generationsfarve.

En af de »nye friske forstærkere«, *abeskøn*, er ifølge Jarvad (1992) dømt ude allerede i 1976: »Ordet blev brugt i midten af 60'erne; men allerede i et citat [fra Berlingske Tidende] fra 1976 karakteriseres det som antikvetret. [...] I dag er der næppe mange der bruger det.« Udtryk med de latrinære førsteled *pisse-*, *skide-*, *lorte-*, *røv-* prægede 1960'erne, og et »af de sidste skud på forstærkerforleddene er *herre-* [...] brugt siden slutningen af 1990« (Jarvad 1995: 236).

Blandt de nu næppe gængse kombinationer er, fra ODS (til dels litterære citater), ord som *dundermæt*, *dynggod*, *dødfremmed*, *himmelsikker*, *møgdrukken*, *pilgnaven*, *sprængvigtig* og førsteled som *dynd-* (*dyndvåd*) og *sjok-* (*sjokfuld*, *sjokmat*).

Men der synes, som i de fleste af disse eksempler, trods alt at være et nogenlunde fast forråd af ekspressive førsteled som går igen i nye kombinationer i nye ord – også med forbindelser som fx *smaddercool* og *skidenice* (nettet hhv. 2023 og 29.5.2012).

5. Ekspressive sammensætninger med substantivisk og verbalt kerneled

Af de forstærkende førsteled i adjektiver går en mindre del igen som førsteled i ekspressive sammensætninger med substantiver og verber. I DDO har vi excerperet 147 førsteled som forekommer i adjektiviske sammensætninger med dobbelttryk, heraf forbindes 30, fx *hund-*, *røv-*, *skrup-*, også med substantiver og/eller verber i sammensætninger med antaget ekspressiv betydning. Se eksempler på forbindelser i tabel 2.

	+ adj.	+ sb.	+ vb.
<i>bund-</i>	<i>bundnaiv</i> (12)		
<i>drøn-</i>	<i>drønspændende</i> (10)		
<i>død-</i>	<i>dødtræt</i> (25)		<i>dødkede sig</i> (1)
<i>edder-</i>	<i>edderdyr</i> (7)		
<i>hammer-</i>	<i>hammerflot</i> (5)		
<i>hunde-</i>	<i>hunderæd</i> (7)	<i>hundevejr</i> (3)	<i>hundefryse</i> (1)
<i>knald-</i>	<i>knaldhård</i> (9)		
<i>knippel</i>	<i>knippelgod</i> (2)		
<i>kæmpe-</i>	<i>kæmpestor</i> (1)	<i>kæmpevilla</i> (16)	
<i>møg-</i>	<i>møgsur</i> (6)	<i>møgunge</i> (10)	
<i>pløk-</i>	<i>pløkumulig</i> (2)		
<i>røv-</i>	<i>røvirriterende</i> (7)	<i>røvtur</i> (3)	<i>røvrende</i> (1)
<i>skide-</i>	<i>skidefuld</i> (17)	<i>skidespræller</i> (2)	
<i>skrup-</i>	<i>skrupforelsket</i> (6)		<i>skrupgrine</i> (2)
<i>skæppe-</i>	<i>skæppeskøn</i> (1)		
<i>smadder-</i>	<i>smadderhyggelig</i> (12)	<i>smadderkasse</i> (1)	
<i>snot-</i>	<i>snotforkælet</i> (5)	<i>snothvalp</i> (7)	
<i>stang-</i>	<i>stangstiv</i> (7)		
<i>sten-</i>	<i>stenrig</i> (4)		
<i>svine-</i>	<i>svineheldig</i> (2)	<i>svineheld</i> (5)	
<i>tæske-</i>	<i>tæskelækker</i> (7)		

Tabel 2. Eksempler på ekspressive førsteled fælles for adjektiver, substantiver og verber i DDO. Antal sammensætninger i ordbogen er vist i parentes.

Nogle ekspressive sammensætninger med substantiv og verbum har dobbelttryk, '--', fx *buldermørke*, *iskulde*, *svineheld* og *hundefryse*, *røv-*

kede sig, spilkoge og (med førsteled der ikke forekommer i adjektiver) *skoggerle, snorksove, øsregne*.⁸ Forudsætningen er her ligesom for adjektiverne at kerneleddet har en betydning som kan gradueres og intensiveres.

Hvor substantiv eller verbum har en betydning som ikke er graduerbar, er trykfordelingen hovedtryk-bitryk, '-,-. Ud over dannelser med førsteled der også forekommer i adjektiver, fx *møgvej*, *svinestreg* og *røvrende*, er der her et rigt vokabular af sammensætninger med negativ og pejorativ betydningsværdi, i DDO fx med førsteled som *lorte-* (*lortefilm, lortejob, lorteland, lortevøj*) og *skod-* (*skodby, skodfest, skodjob, skodmad, skodmusik, skodskole*) og ellers *kødbjerg, narrøv, paphoved, pikansjøs, pulverheks, skvadderhoved, slapsvans, smatso, svagpisser, vatpik, åndspygme* etc.

Kombineret med substantiv forekommer *kæmpe-* i DDO med eksempler som *kæmpefugl, kæmpeidiot, kæmpevilla; pisse-* og *skide-* + substantiv har de enkelte forekomster *pisselort* og *skidespræller* (fra nettet kan tilføjes *sådan en lille pisseunge*). Men sammen med ikke graduerbart substantiv optræder de også i forbindelser med to hovedtryk, '-,-, og er her i DDO registreret som adjektiver, *kæmpe, pisse* og *skide*, med de særskrivne eksempler *kæmpe overraskelse* (*kæmpe*³), *den pisse dommer* (*pisse*²) og *de skide mandfolk* (*skide*³). Man kunne med trykfordelingen '-,- også tænke sig en *lorte film* etc., DDO har her kun, med '-,-, *lortefilm* etc.

Med enstavelses førsteled ses også fx *et møg job* og *en skod fest*, men særskrivning kan her være sløret af sprogbrugerens almindelige usikkerhed om sammen- og særskrivning i tryktypen '-, og ikke som indikation på '-,-.

Se også § 7.

6. Præfikser

Med forstærkende betydning forekommer også præfikserne *hyper-*, *mega-*, *super-*, *ultra-*, *ur-* og *ærke-* i tryktypen '-,-, fx *hypermoderne, megagod, superhurtig, ultrakort, urkomisk, ærkekonservativ*.

mega- er med betydningen 'af usædvanlig stort omfang, kvalitet, gennemslagskraft m.m.' af nyere dato (DDO anfører at det er kendt fra 1971).

---

8 Som tilbagedannelse er *snorksøvnig* registreret i ODS.

Med samme betydningsangivelse er også *giga-* af nyere dato (1992), men DDO har her trykfordelingen '-,-', fx *gigastor*.

Særlig produktiv er *super-* (DDO bet. 3 'i meget høj grad; overdrevet'); *giga*, *mega* og *super* er ifølge DDO kendt som adjektiver (adverbier) fra 1995, 1986, 1962, fx *mega mange penge*.

aller- er en gammel genitiv pluralis af adjektivet *al*, egentlig 'af alle', i DDO med betydningen '(bedst, størst osv.) af alle'. Det særlige ved dette præfiks (og ekspressive førsteled i det hele taget) er at det kombineres med adjektivers og adverbiers superlativformer, fx *allerbedst*, *allerdårligst*, *allerhelst*, *allernyest*, *allerstørst*, *allertidligst*, endvidere at trykfordelingen i nogle af ordene kan veksle mellem dobbeltryk, '-,-', og tryk på sidsteledet, '-,-'. Brink & Lund (1975: 533) forbinder sidsteledstryk '-,-' med brugen af ordet i elativ betydning, altså en sammenligningsfri høj grad: »Sammensætninger med 'aller-' har altid dobbeltryk, når superlativen bruges absolut, men ofte sidsteleds-tryk, når superlativen er elativ: 'Det var dog den aller'kæreste kjole!' 'Ja, den er den 'aller'kæreste, jeg har.' 'Med aller'største fornøjelse'. 'Han er den 'aller'største i klassen'«. Jf. § 1.3 note 1.

7. Sammen- og særskrivning i RO og DDO

De her i artiklen omtalte forbindelser med ekspressive førsteled ses ofte skrevet i to ord, fx *død lækker*, *smadder ærgerligt* og *lorde vejr* – måske nok oftere end den øvrige fejlagtige særskrivning af sammensætninger med trykfordelingen hoved- og bitryk.

Men i retningsgivende ordbøger som RO og DDO har *død* og *smadder* ikke i forstærkende brug status af selvstændige ord, de figurerer i sammensætninger og til dels som førsteledslemmer *død-* og *smadder-*. Der er dog tilfælde hvor ekspressive førsteled har antaget en sådan status.

Om ortografering af forbindelser med »Forstærkende førsteled« hedder det i vejledningen i RO1 § 19.3 og i følgende retskrivningsordbøger først:

Forbindelser med forstærkende førsteled skrives som hovedregel i ét ord selvom de udtales med lige stærkt tryk på begge led:

allerbedst, *dødsensfarlig*, *dødtræt*, *hundekoldt*, *megastor*, *smadderærgerligt*, *snotforkølet*, *superlækkert*, *ærkereaktionær*

men dernæst også:

Enkelte forstærkende førsteled er dog tillige opført i selve Retsskrivningsordbogen som selvstændige opslagsord og kan derfor også indgå i ordforbindelser der skrives i flere ord. Det gælder således *kæmpe* i betydningen ‘kæmpemæssig’, fx *en kæmpe socialdemokratisk sejr*.

De førsteled der sigtes til i den sidste del af paragraffen, er foruden *kæmpe* også *skide* og *super* der også som noget nyt i RO1 (i forhold til RO 1955) figurerer som opslagsord med ordklassebetegnelsen adjektiv. I DDO er yderligere *kanon* (og *kanont*), *pisse* samt *giga*, *mega* lemmatiserede som adjektiver (og adverbier).

Tegn på at der her er tale om selvstændige ord henført til ordklassen adjektiv, er bl.a. forekomst i forbindelser med ikke intensiverbart substantiv som de i § 5 omtalte *kæmpe oplevelse*, *den pisse dommer* og *de skide mandfolk* (DDO *pisse*² og *skide*³) hvor hovedtryk på substantivet indikerer to selvstændige, ortografisk særskrevne ord. Andre eksempler er, fra DDO, *en kanon eventyrfilm*, *en giga dobbeltdækker* og *en mega pool*.

Men som RO's § 19.3 viser med eksemplet *en kæmpe socialdemokratisk sejr*, støttes bestemmelsen af *kæmpe* som adjektiv også af at det kan modificere en kompleks forbindelse adskilt fra selve den substantiviske kerne i denne: en [kæmpe [socialdemokratisk sejr]] og ikke en [[kæmpe socialdemokratisk] sejr]. DDO (*kæmpe*³) giver eksemplet *en kæmpe gammeldavs isvaffel*.

Den leksikografiske fritstilling af typen *kæmpe* som adjektiv giver mulighed for ortografisk at angive fx særskrevet *kæmpe villa* ['kembø'vila] med en anden ekspressiv valør end institutionaliseret *kæmpevilla* ['kembø'vila], og for at vise at en *kæmpe øgle* og en *kæmpe stjerne* med trykfordelingen '-'- er noget andet end en *kæmpeøgle* og en *kæmpestjerne* (jf. betydningsforklaringerne i DDO, og jf. SDU *kæmpe*^{III} hvor forskellen en *kæmpe hjort* ('-') versus en *kæmpehjort* ('-,-) forklares med at der i det sidste tilfælde er tale om en etableret artsbetegnelse).

I forstærkende funktion har *kæmpe* og *skide* i DDO den underordnede betegnelse »som adverbium« med betydningsangivelserne ‘meget; enormt’ og ‘i høj grad; enormt’ og eksempler som *kæmpe stor* og *skide sur* (*pisse* har ikke fået en tilsvarende beskrivelse). Ligeledes er *kanon*

med formen *kanont* og betydningen 'i meget høj grad' og eksemplet *kanont meget* registreret som adverbium.

8. Afsluttende bemærkninger

I beskrivelsen af ekspressive orddannelser med førsteled som *røv-* og *møg-* har vi taget udgangspunkt i trykforhold: to hovedtryk, i artiklen betegnet konventionaliseret emfatisk tryk. Der er tale om ord med graduerbart kerneled og hvor førsteledet har forstærkende værdi, det vil sige hovedsagelig adjektiver, fx *røvsyg*, kun i få tilfælde også substantiver og verber. Men dernæst er der også substantiviske og verbale dannelser som *møgvejr* hvor kerneledet ikke er graduerbart, og hvor førsteledet ikke kan siges at have forstærkende funktion i forhold til dette; disse har almindeligt sammensætningstryk, hoved- + bitryk, og bortset fra at de har pejorativ værdi, kan bestemmelsen som ekspressiver og afgrænsningen til andre determinative sammensætninger være mindre klar.

Der er forskellige bindinger på hvilke førsteled der kombineres med hvilke kerneled, og enkeltforekommende førsteledsforbindelser veksler med mere produktive. Bemærkelsesværdigt er det at førsteled med vulgære konnotationer, fx *skide-*, er frekvente i adjektiviske sammensætninger med både negative og positive betydninger, fx *skidesur* og *skidegod*.

Forbindelser som *røv + syg* og *smadder + heldig* kan med to hovedtryk opfattes som ordgrupper, men stødforhold (stødtab i *røv*) og grammatiske forhold godtgør at der er tale om ord: *røvsyg*, *smadderheldig*. Derimod er en forbindelse som *kæmpe + substantiv*, fx *is*, en ordgruppe når *is* udtales med hovedtryk (men med bitryk ét ord: *kæmpeis*). I RO er også *kæmpe* ligesom *skide* lemmatiseret som adjektiver, i DDO også *kanon* og *pisse*. Men endnu er et ekspressivt *røv* [bæw] (uden stød) ikke klassificeret som selvstændigt ord, og særskrevet *røv* *syg* er ikke en autoriseret skrivemåde så lidt som *møg* *vejr* er det.

Vi har i artiklen praktisk holdt os til et afgrænset datamateriale, det vi har fundet ved afsøgning af ordstoffet i DDO. I enkelte tilfælde har vi foretaget afstikkere til internettet for belæg. I en bredere sammenhæng ville det være interessant at kortlægge brugen af de her beskrevne ekspressive udtryk ved hjælp af større korpora og ved eksperimentale tilgange. Der er rigeligt at tage fat på inden for hele dette felt.

Appendiks 1

Sammen- og særskrivning i RO og DDO: *kæmpe* – *kanon* – *pisse* og *skide* – *hjertens* og *dødsens* – *super*, *giga* og *mega*

kæmpe

kæmpe er med i RO1 (1986) som adjektiv (2. *kæmpe*), i RO4 (2012) med tilføjelse af eksemplet *en kæmpe sejr* og henvisning til § 19.3. I kombination med adjektiv har ordbogen sammenskrevet *kæmpestor* og ellers kombineret med substantiv, bl.a. *kæmpeblæksprutte* og *kæmpestjerne* som antagelig har trykfordelingen '-,-' (jf. § 5).

I DDO er *kæmpe* (*kæmpe*³) adjektiv med betydningen 'meget stor; enorm' og eksempler som *kæmpe underskud* og *kæmpe succes* (som opslagsord *kæmpesucces* med trykfordelingen '-,-') og, adskilt fra kernen i ordforbindelsen, *en kæmpe gammeldavs isvaffel*, desuden adverbium med betydningen 'meget; enormt' og eksemplet *kæmpe stor*. Også her er sammenskrevet *kæmpestor* (både '-,-' og '-,-') ene eksempel på kombination med adjektiv som andetled.

ODS har substantivet *Kæmpe* og *Kæmpe-* (og *kæmpe-*) i sammensætninger, fx *Kæmpeanstrengelse*, *Kæmpeby* og *kæmpestor*, *kæmpestærk*, men ikke ordet i selvstændig adjektivisk eller adverbial brug.

kanon

I RO4 forekommer forstærkende *kanon-* kun i sammensatte ord: *kanonflot*, *kanonfuld* og *kanonvalg*.

I DDO er *kanon*³ adjektiv (med oplysningen kendt fra 1985) og ligesom *kæmpe* med fordeling på to betydninger, dels 1. 'overordentlig god, dygtig, dejlig eller på anden måde positiv' med citatet *en kanon eventyrfilm* og adverbialt *forsvaret stod kanont i anden halvleg*, dels 1.a som adverbium med betydningen 'i meget høj grad' og citatet *Jeg glæder mig kanont meget* (med den adverbialle endelse *-t*). I sammensætninger har ordbogen *kanon-* i bl.a. *kanonvalg* og *kanonflot* (henholdsvis med '-,-' og '-,-'). Som adjektiv kan *kanon* eventuelt ses som forkortelse af fx *kanongod* på samme måde som ældre *plakat* af *plakatfuld* (ODS II. *plakat*).

pisse og *skide*

pisse og *skide* (afledt af verberne *pisse* og *skide* eller substantiverne *pis* og *skid*) er også af nyere dato i funktionen som adjektiver (NOiD har noteret

belæg for *pisse* i forbindelse med substantiv fra 1963 og tilsvarende for *skide* fra 1959: *det pisse kontor* og *den skide Kasserer*).

RO4 har *pisse-* i sammensætningen *pissesur*. Men i DDO er *pisse* også registreret som adjektiv (*pisse*²) med betydningen ‘dårlig; elendig’ og med eksemplet *den pisse dommer*. I forbindelse med adjektiv har ordbogen kun *pisse-* som førsteled med betydningen ‘i meget høj grad; ualmindelig’, fx *pissedyr*, *pissefuld*, *pisseglad* og tilsvarende som opslagsord.

skide som adjektiv er derimod med fra RO1 (1986) med eksemplet *den skide enkrone* og ellers *skide-* med eksemplerne *skidebange*, *skidegod*, *skidesur* og opslagsordet *skidefuld*. I DDO er *skide*³ adjektiv med betydningen ‘som er dårlig eller elendig, eller som vækker vrede, irritation eller foragt’ og citatet *de skide mandfolk*, desuden adverbium med betydningen ‘i høj grad; enormt’ og eksempler som bl.a. *skide irriterende*, *skide sur* – med sammenskrivning fx *skidefed*, *skideglad*, *skidesur* og førsteledslemmaet *skide-* ‘i høj grad; meget; enormt’.

hjertens og dødsens

RO 1955 og følgende retskrivningsordbøger har *hjertens* som adjektiv (og adverbium), i RO 1955 med eksemplerne *hjertens gerne*, *hjertens glad*, *hjertens god*, men ordbogen har også de samme forbindelser som sammensatte opslagsord: *hjertensgerne*, *hjertensglad* og *hjertensgod*. I RO1 (1986) og RO4 er der kun de særskrevne eksempler, ikke fx *hjertensgerne*. Heller ikke DDO har de sammenskrevne ord som opslagsord (derimod *hjertens gerne* under *hjertens*).

En lidt anden behandling i retning mod sammenskrivning har forbindelser med adjektivet *dødsens*: I RO 1955 under *død*¹ med sammensætningseksemplet *dødsensangst*, i RO1 (1986) desuden med opslagsordene *dødsensalvorlig*, *dødsensfarlig*, *dødsenstrist* og i RO4 (foruden som adjektiv *dødsens* med eksemplet *du er dødsens!*) også *dødsens-* (med eksemplerne *dødsensalvorlig*, *dødsenskedsommelig*, *dødsenstrist*) og som opslagsord *dødsensfarlig* I ODS har *dødsens* selvstændig funktion som adverbium med betydningen med ‘i overordentlig høj grad’ og eksempler som *dødsens alvorlig* og *Dødsens stille*.

DDO har under *dødsens* bet. 2 ‘som (næsten) gælder liv eller død’ eksemplet *dødsens farlig*, men ellers som sammensatte opslagsord bl.a. *dødsensalvorlig* og også *dødsensfarlig*, alle med de forstærkende betydningsbetegnelser ‘meget’, ‘overordentlig meget’ og ‘særdeles’ og med trykfordelingen '-’-’.

super, giga og mega

super er adjektiv i RO1 (1986), i RO4 med eksemplet *en super forestilling*. DDO har desuden som adjektiver *giga* og *mega* (kendt som sådanne fra 1995 og 1986).

super har i DDO betydningsforklaringen ‘usædvanlig god, smuk, interessant, fordelagtig el.lign.’, de to andre, *giga* og *mega*, har begge forklaringen ‘meget stor af omfang, kvalitet, gennemslagskraft el.lign.’ svarende til den i førsteledsartiklerne *giga-* og *mega-*: ‘af usædvanlig stort omfang, kvalitet, gennemslagskraft m.m.’.

Appendiks 2

Ekspressive førsteled i orddannelser med dobbelttryk i DDO

Registreringen af belæg i DDO for ekspressive orddannelser med dobbelttryk omfatter ordbogens opslagsord (enkeltord og førsteledslemmaer) såvel som eksempler under førsteledslemmaer med de i ordbogen anførte trykangivelser. Ud over ord med dobbelttryk er medtaget sammenlignelige ord med samme førsteled men med trykfordelingen '-,-'.

Skrifttypen fed i materialeopstillingens første kolonne angiver at ledet er lemma i DDO. Dannelser med adjektiv som andetled er umarkerede. Substantiver, verber og adverbier har angivelserne sb., vb. og adv.; redupl. står for reduplikation, og simpleks for de tilfælde hvor et intensiverende førsteled også forekommer med samme betydning som selvstændigt ord.

For nogle ekspressiver har DDO både dobbelttryk og almindeligt sammensætningstryk, fx *døddrukken* ['døð'døkøgn] eller ['døð,døkøgn]. Vi har i registranten alene noteret ordene for dobbelttryk, de pågældende ord figurerer således ikke også i kolonne 3.

Udtalen er i DDO angivet med lydskrift og/eller stemme. I de tilfælde hvor der er uoverensstemmelse mellem de to former for udtaleangivelse, har vi fortrinsvis holdt os til lydskriften, ligesom vi også har forholdt os til og fulgt oplysningerne i førsteledsartiklerne.

	'-,-'	'-,-'
abe-	<i>abeskøn</i>	
alen-	<i>alenlang</i>	

aller-	<i>aller-</i> ‘(bedst, størst osv.) af alle’: <i>allerbage(r)st, allerbedst, allerbilligst, allerdejlignst, allerdybest, allerdyrest, alledårligst, allerfinest, allerforrest, allerførrest, allerførst, allerhelligst, allerhelst, allerhøjest, allerinderst, allerkærest, allerlængst, allermest, allermindst, allernederst, allernærmest, allernyest, allersenest, allersmukkeste, allerstærkeste, allerstørst, allervigtigst, allerværst, allertidligst, alleryderst, allerældst, alleryngst, allerøverst; – adv. allerhøjest</i>	
beg-	<i>begsort</i>	
ben-	<i>benhård</i>	
billed-	<i>billedskøn</i>	
binde-	<i>bindegal</i>	
blik-	<i>blikstille</i>	
blod-	<i>blodrød</i>	
bom-	<i>bomstille, bomstærk</i>	
bombe-	<i>bombesikker</i>	
brand-	<i>brand-</i> bet. 1. ‘i meget høj grad; meget, virkelig’: <i>brandaktuel, branddygtig, brandgod, brandvarm, brandværgerlig</i> ; bet. 1.a ‘kraftig og ren – om visse farver’: <i>brandgul, brandrød</i>	<i>brand-</i> bet. 2. ‘meget god, voldsom, intens el.lign.’: sb. <i>brandkamp, brandskat, brandskid, brandstorm</i> ; – vb. <i>brandskatte</i>
bulder-	<i>buldermørk; – sb. buldermørke</i>	vb. <i>bulderkoge</i>

bund-	<i>bund-</i> bet. 2. 'helt igennem; meget': <i>bundfattig, bundforkælet, bundhæderlig, bundirriteret, bundkorrupt, bundkriminell, bundnaiv, bundrådden, bundseriøs, bundsolid, bundulykkelig, bunduretfærdig</i>	<i>bundfrossen</i>
bælg-	<i>bælgmørk</i> ; – adv., redupl. <i>bælggravende</i>	
driv-	<i>drivvåd</i>	
drøn-	<i>drøn-</i> 'i høj grad; meget': <i>drønbillig, drøndyr, drøngod, drønhård, drønkedelig, drønsmart, drønspændende, drøntravl, drønvarm, drønsvær</i>	
dyb-	<i>dybbrun, dybsort</i>	<i>dybblå, dybfrossen, dyblilla, dybrød</i> ; – vb. <i>dybfryse</i>
dyng-	<i>dyngvåd</i>	
død-	<i>død-</i> 'i høj grad; meget': <i>dødbange, dødbillig, dødbleg, døddrukken, dødfarlig, dødførelsket, dødgod, dødhyggeelig, dødirriterende, dødked, dødkedelig, dødlækker, dødnervøs, dødsikker, døds kæg, døds køn, døds mart, døds pændende, døds stille, døds sulten, døds vær, døds tidlig, døds trist, døds træ, døds ærgerlig</i> ; – adv. <i>dødgerne</i> ; adv., redupl. <i>dødhamrende</i> ; vb. <i>dødkede</i>	

døds-	<i>dødssyg</i> (bet. 1. 'så syg at der er fare for éns liv'), <i>dødssyg</i> (bet. 2. 'ualmindelig kedelig; uudholdelig')	
dødsens-	<i>dødsens-</i> 'overordentlig meget; i særdeleshed': <i>dødsensalvorlig, dødsensangst, dødsenskedsommelig</i> ; – simpleks <i>dødsens</i> bet. 2. 'som (næsten) gælder liv eller død': <i>dødsens alvor, dødsens farlig</i>	
edder-	<i>edder-</i> bet. 1. 'meget; i høj grad': <i>edderdyr, edderflot, eddergod, eddersmart, edderspændende, edderspændt, eddertosset</i> ; – bet. 2. 'bruges i forstærkende bandeord der understreger en personlig holdning, forsikring m.m.': adv. <i>edderbroderemig, edderbuk(ke)me, edderma(me), eddermuk(ke)me</i>	
eddike-	<i>eddikesur</i> (bet. 2. 'meget gnaven')	
eje-	<i>ejegod</i>	
elle-	<i>ellevild</i>	
fise-	<i>fisefornem</i>	
fjer-	<i>fjerlet</i>	
fnug-	<i>fnuglet</i>	
gennem-	<i>gennem-</i> 'bruges for at udtrykke at en handling er særlig fuldstændig, grundig eller indgående, eller at en egenskab er til stede i fuldt omfang': <i>gennemkold, gennemmusikalsk, gennemsolid, gennemsund, gennemtør, gennemvarm, gennemvåd</i>	vb. fx <i>gennembage</i>

glo-	<i>glohed</i>	
gran-	<i>granvoksen</i>	
grav-	<i>gravalvorlig</i>	
gude-	<i>gudeskøn, gudesmuk</i>	
hammer-	<i>hammer-</i> ‘særdeles; i høj grad’: <i>hammerdyr, hammerfed, hammerflot, hammergod, hammersvær</i>	
herre-	<i>herre-</i> bet. 2. ‘meget; kolossalt’: <i>herredum, herrefed, herredyr, herreflot, herresjov, herrevigtig</i>	<i>herre-</i> bet. 3. ‘meget stor, hurtig, god m.m.’: sb. <i>herrebrandert, herrebøvs, herreliv, herreret, herresving</i>
himmel-	<i>himmelhenrykt, himmelhøj, himmelvid</i>	
hoved-	<i>hovedrig</i>	
hunde-	<i>hunde-</i> ‘kolossalt; meget – om noget ubehageligt’: <i>hundeanst, hundedyr, hundekold, hunderød, hundesulten, hundesvær, hundesyg; – vb. hundefryse</i>	<i>hunde-</i> bet. 3 ‘dårlig; ussel’: sb. <i>hundehul, hundevejr, hundeeæde</i>
hyper-	<i>hyper-</i> bet. 2. ‘i meget høj grad; overdrevet’: <i>hyperfarlig, hyperintelligent, hypermoderne</i>	<i>hyperaktiv, hyperbevidst, hyperkorrekt, hypermobil, hyperrealistisk, hypersensitiv; – hyper-</i> bet. 1. ‘forhøjet; alt for kraftig’: sb. og vb. <i>hyperinflation, hyperventilere</i>

høne-	<i>hønefuld</i>	
hår-	<i>hårfin</i>	
ild-	<i>ildrød</i>	
is-	<i>iskold</i>	<i>isglat; – sb. iskulde</i>
jern-	<i>jernhård</i>	<i>sb. jernhelbred, jernvilje</i>
kanon-	<i>kanonflot, kanonfuld, kanongod, kanonhøj, kanonpopulær, kanonstor; – sb. kanonsejr, kanonsucces; simpleks kanon</i> ³ bet. 1. ‘overordentlig god, dygtig, dejlig eller på anden måde positiv’: <i>en kanon eventyrfilm</i> ; bet. 2. ‘i meget høj grad’: <i>jeg glæder mig kanont meget</i>	<i>sb. kanonform, kanonserv, kanontilbud, kanonvalg</i>
kerne-	<i>kernedansk, kernesund</i>	
kiste-	<i>kisteglad</i>	
klippe-	<i>klippefast</i>	
klokke-	<i>klokkeklar, klokkeren</i>	
knald-	<i>knald-</i> bet. 1. ‘meget; kolossalt’: <i>knalddygtig, knaldfræk, knaldgod, knaldhård</i> ; bet. 1.a ‘kraftig og ren – om farve’: <i>knaldblå, knaldgrøn, knaldgul, knaldrød, knaldsort</i>	
knas-	<i>knastør</i>	
knippel-	<i>knippelfin, knippelgod; – simpleks knippel</i> ² ‘meget god’	
kniv-	<i>knivskarp</i>	
knokkel-	<i>knokkelstærk</i>	
knus-	<i>knuselske</i>	
kobber-	<i>kobberrød</i>	

kok-	<i>kokrød</i>	
kraft-	adv. <i>kraftedeme, kraftstjeleme</i>	sb. <i>kraftidiot</i>
krid-	<i>kridhvid</i>	
krop-	<i>kropumulig</i>	
krystal-	<i>krystalklar</i> (bet. 1.a 'let at forstå og ikke til at tage fejl af')	
ku(g)le-	<i>ku(g)leskør</i>	
kul-	<i>kulsort</i> ; – adv., redupl.: <i>kulravende</i>	
kæmpe-	<i>kæmpestor</i> ; – simpleks <i>kæmpe</i> ³ bet. 1. 'meget stor; enorm': fx <i>kæmpe overraskelse, kæmpe udfordring, kæmpe succes</i> ; bet. 1.a 'meget; enormt': <i>kæmpe spændende, kæmpe stor</i>	sb. <i>kæmpeansvar, kæmpearbejde, kæmpearrangement, kæmpeerstatning, kæmpefavorit, kæmpefest, kæmpeforbrug, kæmpefugl, kæmpehit, kæmpeidiot, kæmpeknus, kæmpeplanet, kæmpesucces, kæmpetalent, kæmpetræ, kæmpevilla</i>
lamme-	<i>lammefrom</i>	
laske-	<i>laskefed</i>	
lig-	<i>ligbleg</i>	
lud-	<i>luddoven, ludfattig, ludkedelig</i>	
lyn-	<i>lyn-</i> bet. 2. 'kolossalt; meget': <i>lynhurtig, lynrap, lynsnar</i>	<i>lyn-</i> bet. 1. 'meget hurtig eller kortvarig': sb. fx <i>lyntempo, lynkrig, lynkursus, lynskud, lynvisit</i>

mega-	<i>mega-</i> bet. 2. ‘af usædvanlig stort omfang, kvalitet, gennemslagskraft m.m.’: <i>megabilig, megadyr, megafed, megagod, megarig, megastor</i> ; – simpleks <i>mega</i> ‘meget stor af omfang, kvalitet, gennemslagskraft el.lign.’: <i>mega pool</i> og <i>mega mange penge</i>	sb. fx <i>megabrandert, megahit, megastjerne, megasucces</i>
muse-	<i>musestille</i>	
myre-	<i>myreflittig</i>	
møg-	<i>møg-</i> bet. 2. ‘i høj grad; meget’: <i>møgbeskidt, møgforkælet, møgheldig, møgirriterende, møgsur, møgærgerlig</i>	sb. <i>møgdyr, møgfisse, møghund, møgkælling, møglud(d)er, møgso, møgspand, møgsvin, møgunge, møgvejr</i>
over-	bet. 3. ‘i meget høj grad’: <i>overlækker, overmeget, oversmart</i> ; – adv. <i>overfedt, overmåde</i>	
pave-	<i>pavestolt</i>	
pil-	<i>pilrådden, pilskaldet, pilskæv</i>	
pine-	adv. <i>pinedød</i>	
pisse-	<i>pisse-</i> ‘i meget høj grad; ualmindelig’: <i>pissedyr, pissetårlig, pissefuld, pisseligeglad, pissegod, pissesur</i> ; – adv., redupl. <i>pissehamrende</i> ; udråbsord <i>pisselort</i> ; simpleks <i>pisse</i> ² ‘dårlig; elendig’: <i>den pisse dommer</i>	sb. <i>pisselort</i>

piv-	<i>piv-</i> ‘i meget høj grad’: <i>pivdyr, pivgod, pivgrim, pivstiv, pivstolt, pivfalsk, pivfræk, pivringe, pivåben</i> ; – adv., redupl. <i>pivhamrende</i>	sb. <i>pivskid</i>
pjask-	<i>pjaskvåd</i> ; – vb. <i>pjaskregne</i>	
pladder-	<i>pladdersentimental, pladdervåd</i>	sb. <i>pladderhumanisme, pladderhumanist</i>
plakat-	<i>plakatfuld</i>	
plask-	<i>plaskvåd</i>	
pløk-	<i>pløk-</i> ‘fuldstændig’: <i>pløkumulig, pløkåndssvag</i>	
prop-	<i>propfuld, propfyldt, propmæt</i>	
pur-	<i>purung</i>	
pære-	‘helt og holdent; meget’: <i>pærealmindelig, pæredansk, pærelet, pærenem</i>	sb. <i>pæreskude, pærevælling</i>
rad-	<i>radmager</i>	
rav-	<i>ravjysk</i> ; – adv. <i>ravruskende</i>	
ravn(e)-	<i>ravn(e)sort</i>	
riv-	adv., redupl.: <i>rivravruskende</i>	
rive-	<i>rivegal</i>	
ræve-	<i>rævedyr, ræverød, rævestolt</i>	sb. fx <i>rævekage, rævepels, rævepis, rævesmil, rævestreg</i>
røv-	<i>røv-</i> bet. 1. ‘særdeles; i høj grad’: <i>røvbillig, røvfattig, røvirriterende, røvkedelig, røvsyg, røvtrist, røvtræt</i>	sb. <i>røvbanan, røvhul</i> (bet. 2. ‘bruges som groft skældsord til eller om en person’), <i>røvtur</i> ; vb. <i>røvrende</i>

rå-	<i>rå-</i> bet. 1. ‘kolossalt; meget’: <i>råflot, rålækker, råsulten</i> ; – adv. <i>rågodt</i>	<i>råhvid, råkold</i>
sjask-	<i>sjaskvåd</i>	sb. <i>sjaskregn</i>
sjæle-	<i>sjæleglad</i>	
skide-	<i>skide-</i> ‘i høj grad; meget; enormt’: <i>skidebange, skidedygtig, skidefed, skideflot, skidefræk, skidefuld, skideglad, skidehyggelig, skideirriterende, skideligeglad, skidegod, skidelækker, skideskæg, skidesmart, skidesur, skidesvær, skidesød</i> ; – simpleks <i>skide</i> ³ bet. 1. ‘som er dårlig eller elendig, eller som vækker vrede, irritation eller foragt’: <i>de skide mandfolk</i> ; bet. 1.a ‘i høj grad; enormt’: <i>skide bange, skide godt, skide irriterende, skide ondt, skide skægt, skide sur, skide sød</i>	sb. <i>skideballe, skidespræller</i>
skogger-	vb. <i>skoggerle</i>	sb. <i>skoggerlatter</i>
skold-	<i>skoldhed</i>	
skrald-	vb. <i>skraldgrine</i> ; sb. <i>skraldlatter</i>	
skrig-	<i>skriggrøn, skriggul</i>	
skrup-	<i>skrup-</i> ‘i høj grad; meget’: <i>skrupforelsket, skrupforkert, skrupliderlig, skrupskør, skrupsulten, skruptosset</i> ; – vb. <i>skrupgrine, skrupkede</i>	
sky-	<i>skyhøj</i>	
skyl-	<i>skylregne</i>	sb. <i>skylregn</i>

skæppe-	<i>skæppeskøn</i>	
smadder-	<i>smadder-</i> ‘særdeles; i høj grad’: <i>smadderbange, smadderflot, smaddergod, smadderheldig, smadderhyggelig, smadderked, smadderkedelig, smaddersjov, smadderskæg, smaddersur, smaddersød, smadderærgerlig;</i> – adv. <i>smaddergerne</i>	sb. <i>smadderkasse</i> (/ <i>smadrekasse</i>)
smask-	<i>smask-</i> ‘meget; kolossalt’: <i>smaskforelsket, smaskforkert, smaskfornærmet, smaskfuld, smaskvåd</i>	
smæk-	<i>smæk-</i> ‘i høj grad; meget’: <i>smækfed, smækforelsket, smækfornærmet, smækfuld, smækfyldt</i>	
smæld-	<i>smældfed</i>	
sne-	<i>snehvid</i> (bet. 1. ‘hvid som nyfalden sne; skinnende hvid’)	
snork-	vb. <i>snorkboble, snorksove</i>	
snot-	<i>snot-</i> bet. 1. ‘i høj grad; meget’: <i>snotdum, snotheldig, snotforkælet, snotforkølet, snotforvirret</i>	<i>snot-</i> bet. 2. ‘stærkt irriterende; foragtelig’: sb. <i>snotabe, snothas, snothvalp, snotmide, snotnæse, snotrøv, snotunge</i>
snyde-	<i>snyde-</i> bet. 1. ‘i høj grad; meget, enormt’: <i>snydedum, snydeforelsket, snydefornærmet, snydefuld, snydeheldig</i>	
sole-	<i>soleklar</i>	

spejl-	<i>spejlglat</i>	<i>spejlblank</i>
spil-	<i>spillevende, spilvågen; – vb. spilkoge</i>	
splinter-	<i>splinterny</i>	
splitter-	<i>splittergal, splitternøgen, splittertosset; – adv., redupl. splitterravende</i>	
sprit-	<i>spritny</i>	
spræl-	<i>sprællevende</i>	
spræng-	<i>sprængfyldt, sprænglærd</i>	
stang-	<i>stang-</i> bet. 1. ‘kolossalt; meget’: <i>stangbacardi, stangberuset, stangliderlig, stangsmart, stangstiv, stangulækker, stangvissen</i>	
star-	<i>starblind</i>	
steg-	<i>steghed</i>	
sten-	<i>stendød, stenhård, stenrig, stensikker</i>	
stik-	<i>stiktosset; – adv., redupl.: stikhamrende</i>	
stjerne-	<i>stjernegal, stjernetosset</i>	
stok-	<i>stokdøv, stokkonservativ, stokreaktionær</i>	
stop-	<i>stopfuld, stopfyldt, stopmæt</i>	
styr-	<i>vb. styrtregne</i>	<i>sb. styrtregn</i>
stål-	<i>stålhård</i>	

super-	<i>super-</i> bet. 3. 'i meget høj grad; overdrevet': <i>superaktuel, superbillig, superblød, superdejlig, superdygtig, supereffektiv, superfeminin, superfin, superflot, superfølsom, supergod, superhurtig, superkort, superlet, superlækker, supermoderne, superoptimistisk, superpopulær, supersexet, superskøn, supertidlig</i> ; – simpleks <i>super</i> ² 'usædvanlig god, smuk, interessant, fordelagtig el.lign.': <i>et super forhold, det er super</i>	<i>super-</i> bet. 2. 'af (usædvanlig) stor størrelse eller gennemslagskraft; som tilhører eliten inden for et bestemt felt'): sb. fx <i>superhelt, supergruppe, superskurk, superstjerne</i>
svine-	<i>svinedyr, svineheldig</i> ; – sb. <i>svineheld</i>	sb. <i>svinehund, svinemikkel, svinesti, svinestreg</i>
tomme-	<i>tommetyk</i>	
top-	<i>top-</i> bet. 3. 'i høj eller højest mulige grad': <i>topfyldt, tophemmelig, topmoderne, topsikret</i>	bet. 2. 'som udgør eller vedrører det største eller højest mulige': sb. fx <i>topfart, topform, tophastighed, toppris, topstilling</i>
torske-	<i>torskedum</i>	
tud-	vb. <i>tudbrøle</i>	
tude-	<i>tudegrim</i>	
tæske-	<i>tæske-</i> 'meget; kolossalt': <i>tæskebillig, tæskedyr, tæskeflot, tæskeheldig, tæsekold, tæskelækker, tæskestiv</i> ; – adv. <i>tæsketravlt</i>	

tårn-	<i>tårnhøj</i>	
ultra-	ultra- bet. 2. 'af usædvanlig stort omfang; i usædvanlig høj grad': <i>ultrabillig, ultrakonservativ, ultrakort, ultralav, ultralet, ultramoderne, ultraortodoks, ultratynd</i>	<i>ultraliberal</i>
under-	<i>underskøn</i>	
ur-	<i>ur-</i> bet. 2. 'bruges forstærkende, fx for at angive at noget er særlig typisk eller overdrevet': <i>urgammel, urkomisk</i>	
vidt-	<i>vidtberejst, vidtberømt, vidtforgrenet, vid(t)åben; – simpleks vidt bet. 2. 'i høj grad; meget': vidt forskellige</i>	<i>vidtfavnende, vidtgående, vidtrækkende, vidtskuende, vidtstrakt</i>
vild-	<i>vildfremmed</i>	
vind-	<i>vindskæv</i>	
æld-	<i>ældgammel</i>	
ærke-	<i>ærke-</i> bet. 2. 'bruges forstærkende: i høj grad': <i>ærkedansk, ærkedum; – sb. ærkekøbenhavnner</i>	<i>ærkenational; – sb. ærkefjende, ærkekommunist, ærkerival, ærkeskurk</i>
æske-	<i>æsketiv</i>	
øs-	vb. <i>øsregne</i>	sb. <i>øsregn</i>
åle-	<i>åleplat, åleslank</i>	

Litteratur

- Andersen, Poul: Dansk Fonetik. I: Louis Hjelmslev & Poul Andersen: *Fonetik*. København 1954. [= Kapitel XIV-XV af *Nordisk Lærebog for Talepædagoger*, s. 308-354].
- Basbøll, Hans: *The Phonology of Danish*. Oxford 2005.
- Becker-Christensen, Christian: Sammensatte ord skrives i ét ord. I: Henrik Jørgensen & Peter Stray Jørgensen (red.): *På godt dansk. Festskrift til Henrik Galberg Jacobsen i anledning af hans 60-års fødselsdag 4. februar 2004*, s. 37-46. København 2004.
- Bergenholtz, Henning, Ilse Cantell, Ruth Vatvedt Fjeld, Dag Gundersen, Jón Hilmar Jónsson & Bo Svensén: *Nordisk leksikografisk ordbok*. Oslo 1997.
- Brink, Lars & Jørn Lund: *Dansk Rigsmål. Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København 1-2*. København 1975.
- DDO = *Den Danske Ordbog*. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 2003-2005. Online (fra 2009, løbende opdateret): ordnet.dk/ddo. [benyttet 2022-2023].
- Grønnum, Nina: *Fonetik og Fonologi – Almen og dansk*. København 2005.
- Hansen, Erik: *Magister Stygotii betænkning over det danske sprog*. København 1973.
- Hansen, Aage: *Moderne Dansk I-III*. København 1967.
- Jarvad, Pia: Abeskøn, adj. I: Inger Ejskjær, Bente Holmberg, Bent Jørgensen & Inge Lise Pedersen (red.): *80 Ord til Christian Lisse 12. januar 1992*, s. 7-8. Udg. af Selskab for Nordisk Filologi. København 1992.
- Jarvad, Pia: *Nye ord – hvorfor og hvordan?* København 1995.
- Jarvad, Pia: *Nye Ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998*. København 1999. [Også inkluderet i NOiD, Dansk Sprognævn, dsn.dk/ordboeger/nye-ord-i-dansk].
- Jespersen, Otto: *Fonetik. En systematisk Fremstilling af Læren om Sproglyd*. København 1897-1899.
- Klara, Ludmila: *Ist steinreich auch steinreich? Adjektivische Steigerungskomposita des Gegenwartsdeutschen und ihre Akzentuierung*. Inaugural-Dissertation. Ludwig-Maximilians-Universität München 2009.
- Kluge, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23. erweiterte Auflage. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin/New York 1995.
- Metzler Lexikon Sprache*. Herausgegeben von Helmut Glück. Stuttgart/Weimar 1993. 5. Auflage herausgegeben von Helmut Glück & Michael Rödel. Stuttgart/Weimar 2016.
- NOiD = Dansk Sprognævn: *Nye ord i dansk*. dsn.dk/ordboeger/nye-ord-i-dansk.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1918-1956.
- ODS-S = *Ordbog over det danske Sprog. Supplement*. København 1992-2005 [inkorporeret i den digitaliserede udgave af ODS, ordnet.dk].
- RO 1955 = *Retskrivningsordbog*. Udg. af Dansk Sprognævn. København 1955.
- RO1 = Dansk Sprognævn: *Retskrivningsordbogen*. København 1986.
- RO4 = Dansk Sprognævn: *Retskrivningsordbogen*, 4. udg. København 2012.

- Sachs, Emmy: On *steinalt*, *stock-still*, and Similar Formations. I: *Journal of English and Germanic Philology* 62, s. 581-597. 1963.
- SDU = Lars Brink, Jørn Lund, Steffen Heger & J. Normann Jørgensen: *Den Store Danske Udtaleordbog*. København 1991.
- Stopyra, Janusz: Verstärkungen im Dänischen – im Vergleich mit den deutschen. I: *Folia Scandinavica Posnaniensia* 3, s. 295-310. 1996.
- Stopyra, Janusz: *Die Verstärkungen im Bereich der nominalen Wortbildungskonstruktionen im Deutschen und Dänischen*. Germanica Wratislaviensia CXX. Wrocław 1998.
- Öresunds Översättningsbyrå: *Danske unges kreative sprogbrug og dannelse af nye ord*. 2007. Online: https://www.dansk-og-svensk.dk/danskt_lexikon2/Ungdomssprak/danske_unges_sprogbrug_og_orddannelse.htm.

Citater fra internettet

I titlen:

det her røvsyge møgvejr (20.2.2020): <https://m.facebook.com/meltdesignstudio/photos/> [...]

I § 1.5.:

plumrædden (11.2.2011): <https://www.berlingske.dk/oekonomi/fitness-world-staevner-maler-for-bagvaskelse>

snoskedum (22.6.2020): <http://www.debatten.net/forum/viewtopic.php?t=193&start=22620>

hestedum (22.9.2011): <https://jyllands-posten.dk/kultur/article4578124>

lortesur (13.2.2009): <https://www.bodybuilding.dk/gaxe-s-log-t19275-180.html>

monsterlækker (14.10.2013): <http://klidmoster.dk/2013/10/vil-du-stemme-pa-min-lkre-kage.html>

I § 3.3.:

totalt dødtæt (19.5.2020): <https://slyngebarn.dk/forum/showthread> [...]

absolut lynhurtig (27.5.2022): <https://dk.trustpilot.com/review/www.legehimlen.dk> [...]

der findes ikke noget mere dødssygt end at sidde på en kondicykel (10.6.2007): <https://jyllands-posten.dk/bolig/> [...]

det mest dødssyge vejr, man kan opdrive på kloden (21.11.2021): <https://ekstrabladet.dk/sport/kommentarer/stigtoefting/toeffe-han-maa-have-drukket-af-natpotten/> [...]

det mest røvkedelige, jeg nogensinde har lavet (9.7.2018): <https://nordjyske.dk/nyheder/boldt-indtager-en-gavl-i-aars/> [...]

I § 3.4.:

pisse-lorte sur (19.2.2020): <https://ekstrabladet.dk/underholdning/dkkendte/ra-sende-sofie-linde-jeg-er-saa-traet-af-det/8009743>

skidehamrende (25.10.2022): <https://www.altinget.dk/artikel/enhedslistens-enlige-kriger-takker-af-den-mest-sjaske-pjaske-dryppende-drivende-våde-mandag> (4.11.2019): <https://www.facebook.com/flittigliseesbjerg/photos/det-er-den-mest-sjaske-pjaske-dryppende-drivende> [...]

I § 4.1.:

svinelækker (3.2.2022): <https://nordjyske.dk/nyheder/nordjylland/anmeldelse-madanmeldelse-hotel-thinggaard/> [...]
svinedumt (30.7.2019): <https://viborg-folkeblad.dk/artikel/> [...]
stjernelækker (10.3.2010): <https://www.viunge.dk/krop-sind/helbred-balance/faa-en-stjernelaekker-hud>

I § 4.2.:

lortelækker (27.1.2018): https://ekstrabladet.dk/sex_og_samliv/ [...]
møggod (1.4.2023): <https://www.thymors.dk/om-thy-mors/nyheder/> [...]

I § 4.3.:

smaddercool (2023): <https://www.br.dk/produkter/lego-jurassic-world-trice-ratops-pickup-baghold-> [...]
skidenice (29.5.2012): <https://dk.trustpilot.com/review/stigp.net> [...]

I § 5.:

sådan en lille pisseunge (29.1.2021): <https://m.facebook.com/politikenfoto/photos/> [...]

Kan en politisk næse være lang?

Et etymologisk og framinganalytisk eftersyn af næsen som tjenstlig irettesættelse

Af Sune Sønderberg Mortensen

This article examines the special political-administrative sense of the word *næse* ‘nose’ in Danish, designating formal public reprimand. A *næse* is frequently given through a majority vote in the Danish Parliament to members of the government as a culmination of political controversy over e.g. administrative errors or failure to govern in compliance with rules or agreements. However, the article shows that in public debate and media representations, the political *næse* tends to achieve satire and caricature rather than serious criticism, owing in part to its bodily association. It is even perceived by some as a symbol of democratic decline, directly compromising its official purpose. On the other hand, the political *næse* is explicitly assumed across Danish media and on the official website of the Danish Parliament to derive historically from a lexeme unrelated to the smelling organ, viz. the obsolete Middle Danish noun *nesæ*, designating ‘shame’/‘dishonour’. To shed light on these contradictory interpretations, previous etymological treatments are consulted and discussed, establishing that there is little authoritative support for the standard etymological explanation given by Danish media and the Danish Parliament. However, certain Danish dialect features are discussed as they seem to add complexity to the general picture. Finally, a sample of written media representations of political *næse* cases is explored through the lens of framing analysis, to illustrate how the fuzzy etymology and semantics of the political *næse* reflect its usage and understandings in current news media.

1. Indledning¹

Næser er et velkendt parlamentarisk instrument i dansk politik. De kan vedtages af eksempelvis Folketinget som en formel kritik af politikere (eller embedspersoner), ofte med status af en advarsel og som alternativ til mere indgribende sanktioner såsom mistillidsvotum, rigsretssag eller afskedigelse, fx:

Et flertal i Folketinget udtaler »meget skarp kritik« af Esben Lunde Larsen og kalder hans ageren i sagen »overordentlig kritisabel« [...] Esben Lunde Larsen får næsen, der er en skriftlig påtale, ovenpå

---

¹ Jeg takker redaktør Simon Skovgaard Boeck for særdeles værdifulde kommentarer til en tidligere version af artiklen, og Eva Skafte Jensen og Asgerd Gudiksen for indsigtfuld sparring i arbejdsprocessen. Alle fejl og svagheder i artiklen er selvsagt alene mit ansvar.

sagen om de såkaldte kvotekonger i dansk fiskeri. [...] Regeringens støtteparti, Dansk Folkeparti, lod ham efterfølgende slippe med en næse og et »gult kort«. (TV Midtvest 2017, 6/4)

Samtidig med næsernes alvor og konventionelle parlamentariske funktion betragter mange dem imidlertid også som et latterligt og nytteløst aspekt af det politiske spil, som måske endda er med til at underminere demokratiet, fx:

Hvad er en næse overhovedet? Er det ikke i samme kategori som en prut i en kop ymer? Altså fuldstændig ligeegyldigt. Det har jo INGEN konsekvens. Altså med mindre, at politikeren skulle rende rundt med en klovnænse i 6 måneder. (Sjællandske Nyheder 2022, 13/7)

Jeg vil gerne understrege, at hvis regeringens støttepartier mener, at der ikke er grundlag for andet end en såkaldt næse til regeringen, vil den demokratiske skandale i vores land være fuldburydet. (Berlingske 2022, 5/7b)

Eftersom politiske næser gives op mod et par gange om året i gennemsnit og typisk indtager centrale og stærkt medieomtalte roller i forbindelse med toppolitiske skandaler og konflikter (Altinget 2020, 27/6), er den repræsentation de får i offentligheden, et væsentligt aspekt af hvordan vi møder og oplever dansk politik og ikke mindst de danske politikere der modtager såvel som tildeler næserne. I denne artikel diskuterer jeg nyhedsmediernes formidling af det politiske næsebegreb og viser først hvordan mediernes gængse forklaring af næsens sproglige ophav er i modstrid med de sparsomme videnskabelige fremstillinger der findes, og må nuanceres igennem en nærmere etymologisk analyse. Derefter illustrerer jeg hvordan mediernes repræsentationer af næsen i forskellige politiske kontekster i stort omfang er præget af humor og latterliggørelse og generelt vidner om divergerende forståelser og værditilskrivninger, som i nogen grad kan siges at reflektere næsens uklare etymologiske forklaringsrammer.

2. Hvad er en politisk næse?

Næsen som term for tjenstlig – herunder politisk – irettesættelse omtales i bl.a. *Den Danske Ordbog*, hvor betydningen karakteriseres som tjenst-

lig »irettesættelse« (DDO: *næse*), og *Ordbog over det Danske Sprog* med betydningen »bebrejdelse (fra en overordnet, foresat) for en begaaet fejl ell. forseelse; irettesættelse; røffel. (ofte i forb. faa, give en næse)« (ODS: I. *Næse*). I den politisk-administrative særbetydning er en næse altså noget man modtager eller tildeler, og udtrykket *at få en næse* spores tilbage til i hvert fald 1787, hvor det optræder i skuespillet *Enke- og Liigkassen eller Den forstyrrede Generalforsamling* af Frederik Wilhelm Wiwet (ODS: I. *Næse*; Bramsen 2001). Andre næseudtryk med relation til irettesættelse kendes tidligere og er bl.a. nævnt i *Kalkars Ordbog*, som dækker perioden 1300-1700, fx *bide en over næsen, kneppe på næsen, sidde på ens næse* (KO; *næse*), men disse udtryk adskiller sig ved at irettesættelsen altid består i en afstraffende handling rettet mod næsen. I konstruktionen *få/give en næse*, som ikke optræder i KO, betegner næsen i sig selv en irettesættelse, og det er denne betydning jeg behandler som den politiske næse.

I egentlig politisk kontekst beskrives næsen og dens implikationer i Kaare R. Skous opslagsværk *Dansk Politik A-Å*:

næse, populær betegnelse for en kritik mod en politiker, som regel udtrykt af et byråd, et af Folketingets udvalg eller Folketingets ombudsmand. Næser får sjældent parlamentariske eller andre politiske konsekvenser og gives oftest for (formelle) overtrædelser af samarbejdsrelationer. Udtrykket har formentlig rod i gammeldansk *nesæ*, der betød skam eller vanære. (Skou 2007: 794)

Denne beskrivelse er på linje med oplysninger på Folketingets hjemmeside, hvor det under informationspunktet »Ministeransvar« hedder:

Hvis et flertal i Folketinget mener, at en minister har handlet forkert, kan Folketinget eller et af Folketingets udvalg vedtage en beslutning, som kritiserer ministeren. Det er en sådan kritik, der i pressen omtales som en næse. Udtrykket næse stammer formentlig fra det gammeldanske *nesæ*, der betyder skam eller vanære. (Folketinget.dk)

Den politiske næse er et særligt dansk fænomen, i hvert fald benævnelsen. I Norge har Stortinget en tilsvarende parlamentarisk praksis, som dog kaldes *daddelveftak* eller *kritikkvedtak* (Stortinget.no), og i den svenske Riksdag har man angivelig savnet muligheden for ministerkritik på dette

niveau i en grad så man har overvejet at adoptere det danske næsebegreb (DR.dk 2012, 2/4). Der eksisterer øjensynlig heller ikke et politisk næsebegreb i andre europæiske lande (fx *Der Nordschleswiger* 2022, 5/7; *France24* 2022, 2/11), selvom næsen også i fx tysk og svensk kan henvises til irettesættelse mere generelt. Således er kilder til viden om den politiske næse også omtrent begrænset til hvad der er skrevet og sagt i en dansk kontekst. Bortset fra encyklopædiske og historiske opslagsværker som de ovenfor citerede – herunder også enkelte etymologiske og dialektale beskrivelser (som jeg ser nærmere på i det følgende) – har den politiske næse ikke tidligere været selvstændig genstand for videnskabelige studier.²

Til gengæld nyder næsen omfattende medieomtale hver gang den gives eller trues med, både i nyhedsjournalistikken (fx DR.dk 2019, 20/2; TV2.dk 2020, 3/12; *Jyllands-Posten* 2021, 28/5; *Berlingske* 2022, 5/7a), i opinionsstof (fx *Berlingske* 2022, 5/7b; *Ekstra Bladet* 2022, 5/7), i baggrundsbehandlinger (fx *Vejle Amts Folkeblad* 2017, 5/4; *Altinget* 2020, 27/6) og i indslag af fagligt causerende art (fx *Information* 1998, 10/2; *Kristeligt Dagblad* 2014, 27/1). Både når fokus er på næsen selv, og når det snarere handler om dens politiske implikationer, inkluderer fremstillingerne ofte faktabokse eller andre sagligt prægede forklaringer, som typisk er mere eller mindre direkte baserede på Kaare R. Skous beskrivelse, eventuelt krydret med uddybninger, statistik eller anekdoter, fx:

Rekordholderen af næser er tidligere udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen (V), der blev tildelt 80 næser. Størstedelen på grund af fodnotepolitikken, hvor et flertal i Folketinget pålagde ham at tage forbehold i Nato-samarbejdet. Det brød han sig ikke om, så han kaldte det »hædersnæser«. (*Berlingske* 2022, 5/7a)

Dog formidler enkelte mediebidrag regulær sprogfaglig ekspertise, som er værd at hæfte sig ved her. Således gør professor Jørn Lund sig – under pseudonymet Professor Higgins – betragtninger om næsen i *Information* og knytter bl.a. udtrykket *at få en næse* til det forhold at »det old-islandske sprog kendte til (næse)roden i verbet ‘hneisa’, ‘næse af’.« (*Information* 1998, 10/2). Og i *Fyens Stiftstidende* (2010, 12/11) har man rådført sig med Jørgen Nørby Jensen fra Dansk Sprognævn, som svarer på spørgsmålet: »hva’ f.... er meningen med udtrykket »at få en næse«?!«:

---

² Dog kan nævnes et – desværre ikke længere tilgængeligt – studenterblogindlæg om den politiske næses retoriske funktion; jf. Holm 2017.

- Det er et forholdsvis gammelt udtryk, som har rødder i den klassiske oldtid. På både latin og græsk findes vendingen »at trække nogen rundt ved næsen« – altså at gøre nar af.
- Man kunne også blive forsynet med en kunstig næse og derved blive latterliggjort. Udtryk som »dreje en en næse« eller »dreje en en voksnæse« var også almindelige engang, men dem tror jeg ikke bliver brugt i dag.
- Næsen er fra gammel tid blevet forbundet med noget lidt latterligt. Noget man kunne bruge til at udtrykke foragt. Hvorfor ved jeg ikke. [...]
- Man kan også få en »lang næse« – blive narret eller skuffet, og i ældre tid havde man også udsagnsordet »at næse«. Det kunne man gøre [sic], hvis man ville give en reprimande. (Fyens Stiftstidende 2010, 12/11)

Jørgen Nørby Jensens analyse, som i øvrigt også er fremlagt i et senere interview på DR2 (DR.dk 2013, 12/6) samt i Politiken (2014, 24/1), trækker altså tråde tilbage dels til den anatomiske næses farverige symbolik, idiomatik og kulturhistorie, dels til verbet *at næse* 'give en reprimande' i ældre sprogtrin. Her er det værd at bemærke at også Jørn Lund, Kaare R. Skou og Folketingets hjemmeside peger på slægtskab mellem den politiske næse og ældre, selvstændige leksemer, hhv. oldislandsk *hneisa* 'næse af' og gammeldansk *nesæ* 'skam'/'vanære'. Sammenfattende tilbyder medierne – herunder de fagfolk der kommer til orde – dermed en nogenlunde fælles, og i vidt omfang indbyrdes bekræftet, grundforståelse af den politiske næse som:

- »populær« medie-jargon for en formel tjenstlig irettesættelse,
- som fremhæver »noget lidt latterligt« ved den der irettesættes,
- og som formentlig har sit ophav i substantivet *nesæ* 'skam'/'vanære' og/eller verbet *hneisa/næse af* 'give en reprimande', dvs. nogle potentielt mere alvorlige betydningslag af irettesættelse

Der bliver i reglen taget eksplicitte forbehold for usikkerhed og vanskeligheder i disse karakteristikker, men den gennemgående stemning af afklarethed i sagen tydeliggøres alligevel når fx koblingen til *nesæ* jævnlige præsenteres som et faktum, uden det »formentlig« som ellers optræder hos Kaare R. Skou og Folketinget, fx:

Udtrykket næse stammer fra det gamle nesæ, som betyder skam eller vanære. (Altinget 2017, 14/3)

Udtrykket 'næse' stammer oprindeligt fra det gamle ord 'nesæ', som betød skam eller vanære. (DR.dk 2017, 4/4)

Som jeg diskuterer i det følgende, er der forskellige problemer i mediernes standardfortælling om den politiske næse. Dels er det ikke indlysende at begrebet både skal være rundet af den kropslige næses kulturhistorie og samtidig stamme fra ordet *nesæ*, som ikke har noget med kropsdele at gøre. Dels afspejler mediernes omtaler af politiske næser og deres involverede aktører et komplekst semantisk spillerum, hvor divergerende betydningsaspekter, referencerammer og værdisæt kan fremhæves eller nedtones alt efter kontekst, formål og etymologisk fortolkning. Disse uklarheder og modsætninger kan være med til at så tvivl om næsens parlamentariske funktion og berettigelse, så de er værd at undersøge nærmere. Jeg lægger ud med det historiske perspektiv.

3. Etymologi: På jagt efter næsens rod

3.1. *Næse* vs. *nesæ*, *nesa*, *hneisa* og beslægtede former

Som nævnt er udtrykket *at få en næse* belagt tilbage til i hvert fald 1787, og flere iagttagere sporer denne irettesættelsesbetydning til selvstændige leksemer i ældre sprogrtrin og videre til kulturelle praksisser og symbolikker med rod i den klassiske oldtid. Generelt er disse praksisser og symbolikker – som ofte indebærer karikatur og latterliggørelse – knyttet til næsens anatomi, funktioner, placering i ansigtet, form og størrelse mv. Med andre ord er det »latterlige« ved en politisk næse øjensynlig forbundet med en forståelse af næsen som en *kropsdel*, hvad end den gøstales i kød og blod, som Pinocchios træskaf, som drejet i voks eller foldet i pap (se også Stefánsson: *næse* i Symbolleksikon). Næsen i denne forstand er fra et etymologisk synspunkt relativt uproblematisk – fx beskrives den således i *Politikens etymologisk ordbog*:

næse *næs+e* subst.

< olddansk *næsa* ‘næse’ dannet som sing. til plur. *næsir* ‘næsebor’
< urnordisk **nasīR* [...] afl. fællesgermansk **nasō-* ‘næsebor’ <
indoeuropæisk **nas-*, *nās-*, **nus-* ‘næse, næsebor’. (PEO: *næse*)

Derimod er netop irettesættelsesbetydningens etymologi – herunder dens eventuelle relation til *nesæ*, *hneisa* og *næse* (vb.) – mindre entydig. Først og fremmest er det relevant at påpege at *nesæ* og *hneisa* etymologisk er beslægtede med hinanden, men betragtes som urelaterede til den kropslige næse. Hvor *næse* i anatomisk betydning spores tilbage til indoeuropæisk **nas-*, *nās-*, **nus-*, behandles *nesæ* (såvel som beslægtede former, fx svensk hhv. bornholmsk *nesa* og jysk *nese*) som et selvstændigt leksem der har ophav i oldislandsk *hneisa*, og som ikke kan spores længere tilbage end til oldnordisk. *Gammeldansk Ordbog* (GO) konstaterer blot at ordet er uddødt (GO: *nese*), hvilket i øvrigt ikke er tilfældet for den svenske pendant *nesa*, der bruges i dag (fx *Svensk ordbok*, SO: *nesa*). I nogle af de etymologiske ordbøger får vi lidt flere detaljer:

nesa = fsv. – isl. *hneisa*, ä. da. *nesæ* till isl. *hneiss*, usel, eländig, o. isl. vb. *hneisa* (-st-), förringa, ä. nsv. *nesa*, skymfa, sv. dial. *näisa*, håna, da. dial. *nese* ds.; ett speciellt nordiskt ord av dunkel härledning. (*Svensk Etymologisk Ordbok*, SEO: *nesa*)

Helt forskjelligt [fra dansk *næse*, red.] er d. dial. *nese* «irettesætte», samme ord som n. dial. *neisa* «tirre ved stiklerier», oldn. *hneisa* «beskjæmme» (sv. *nesa* «skam» = oldn. *hneisa*)... (*Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*, EONDS: *Næse*)

nesa vanära; skam

• fornsvenska *nesa*; nordiskt ord, t.ex. isländska *hneisa* med samma betydelse, till *hneisa* ‘skämma ut’; av osäkert ursprung (*Nordstedts etymologiska ordbok*, NEO: *nesa*)

3.2. Irettesættelsesbetydningen af *næse*

Med dette in mente kan vi se på hvordan irettesættelsesbetydningen af *næse* og det centrale udtryk *få* (eller *give*) *en næse* så forklares etymologisk. ODS behandler denne variant som betydning 6.3:

bebrejdelse (fra en overordnet, foresat) for en begaaet fejl ell. forseelse; irttesættelse; røffel. (ofte i forb. faa, give en næse). (ODS: I. *næse*)

Her knyttes irttesættelsesbetydningen navnlig til betydningerne 6.1 og 6.2, som vedrører at blive »narret« eller »skuffet«, jf. udtrykkene *få en lang næse* og *dreje en en næse* (ODS: I. *næse*), altså karikerede gestalteringer af den kropslige næse – og det ekspliciteres at denne betydning er:

...**vistnok uden forb. m.** bornh. *nesa*, skam, vanære, ogs.: irttesættelse (Esp.235), gl. *nesæ, næsæ*, skam, vanære (Kalk.III. 225), oldn. *hneisa*, bornh. *nesa*, beskæmme, bebrejde, j. *nese*, irttesætte, oldn. *hneisa*, jf. u. II. *Næse* (ODS: I. *næse*, min fremhævning)

En tilsvarende analyse findes i EONDS, som ligeledes knytter udtrykket *få en næse* til en *lang næse*:

Faa en lang næse (bli skuffet), sv. *få lång näsa* [...] ansigtet blir langt som følge af skuffelse, hvorved ogsaa næsen synes længere. – Faa en næse (irttesættelse) = t. *eine Nase bekommen*: denne betydning af næse er vel udviklet af det foregående udtryk ved ombytning af aarsag og virkning. Helt forskelligt er d. dial. *nese* «irttesætte»... (EONDS: *Næse*, jf. fortsættelsen citeret ovenfor).

Den etymologiske kobling mellem den politisk-administrative næse og gammeldansk *nesæ* som bl.a. Skou (2007), Folketinget og mange nyhedsmedier fremhæver, har ODS og EONDS altså tidligere taget eksplicit stilling til og fundet implausibel (om end med forbehold, jf. fx »vistnok«). Leksemet *nesæ/nesa* 'skam'/'vanære' knyttes til *hneisa* og beslægtede ord/varianter, men ikke til *næse* i ODS' betydning 6.3, 'bebrejdelse', 'irttesættelse', 'røffel', herunder udtrykket *få en næse*. I det hele taget er det almindeligt at ordbøger der omtaler udtrykket *få en næse*, gør det under beskrivelserne af *næse* i kropslig betydning – fx i *Den Danske Ordbog* (DDO), hvor irttesættelsesbetydningen nævnes som en »overført« betydning af *næse*:

3.

OVERFØRT tjenstlig irttesættelse

ORD I NÆRHEDEN udskældning | irttesættelse | reprimande | røffel | gardinprædiken [...]

GRAMMATIK få en næse | give NOGEN en næse
(DDO: *næse*)

Tilsvarende beskrives den tyske pendant, *eine Nase bekommen* (jf. EONDS), i *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache* (DWDS) alene som en betydningsvariant af *Nase*:

3.
veraltet, salopp Tadel, Verweis
Beispiele:
er hat eine (tüchtige) **Nase** bekommen, einstecken müssen
Eine **Nase** hatten sie sicher von ihren Vorgesetzten zu erwarten
[BEBEL, *Aus meinem Leben* 714] (DWDS: *Nase*)

Det overordnede billede i etymologien og leksikografien understøtter således ikke at der skulle være en forbindelse mellem irettesættelsesbetydningen af *næse* – herunder udtrykket *få/give en næse* – og det gammel-danske *nesæ* og beslægtede former.

3.3. Sammenfald i bornholmsk

Dog er det muligt at pege på visse forhold beskrevet for bl.a. bornholmsk som måske kan komme Skous, Folketingets og mediernes forklaring lidt i møde og i hvert fald bidrage til at nuancere forståelsen af den politiske næse. Som nævnt kobler både Jørn Lund (aka. Professor Higgins) og Dansk Sprognævns Jørgen Nørby Jensen den politisk-administrative næse til en verbalform af *næse*, hvorimod de ikke omtaler substantivet *nesæ*. Og i ODS' behandling af *næse* som verbum, dvs. II. *næse*, fremstilles relationen til *nesa*, *nese*, *hneisa* mv. da også lidt anderledes end for substantivformen I. *næse*, jf. ovenfor. Irettesættelsesbetydningen af verbet beskrives under betydning 4) som »give en næse (I.6.3); *reprimandere*« (ODS: II. *næse*), men i opslagets indledning noteres der mere generelt om verbet:

i dial. i bet. 4 sammenfaldet m. et andet ord: bornh. nesa, skamme ud, bebrejde (Esp.235), jy. nese (MDL.377. Feilb.II.683), hal-landsk näjsa (Rietz.472), oldn. hneisa (se u. I. Næse 6.3) (ODS: II. næse, min fremhævning)

Ifølge ODS er irettesættelsesbetydningen af verbet *næse* altså dialektalt »sammenfaldet« med bl.a. det bornholmske verbum *nesa* 'skamme ud'/ 'bebrejde' og beslægtede leksemer. Hvilken nærmere karakter sammenfaldet har, uddybes ikke, men det er nærliggende at antage at der menes et fonetisk/ortografisk sammenfald og altså ikke et etymologisk slægtskab – al den stund at irettesættelsesnæsen jo under substantivformen (I. *næse*) beskrives som etymologisk urelateret til de selvsamme leksemer. Et lignende sammenfaldsfænomen beskrives (også for bornholmsk) i *Th. Teinnæs' Måloptegnelser* (TTM):

'næza (f. og verb. Subst.)

⟨nesa⟩ – irettesættelse – og verbet ⟨nesa⟩ – skamme ud, irettesætte – (Esp.) er **blandet sammen med** ⟨næza⟩; der siges ⟨næza ejnj å⟩ – give en en over næbbet... (TTM: *næza* (f. og verb. Subst.), min fremhævning)

TTM observerer således også en sammenblanding mellem *nesa* (som substantiv såvel som verbum) og den kropslige *næza* 'næse' i udtrykket *næza ejnj å*, som antagelig kan oversættes direkte til 'næse en af', selvom TTM vælger et andet udtryk. Det er værd at notere at det bornholmske *nesa* (og i øvrigt også jysk *nese*) bliver koblet til betydningselementerne bebrejdelse/irettesættelse, i modsætning til bl.a. gammeldansk *nesæ* 'skam'/'vanære'. *Espersens Bornholmsk Ordbog* (EBO) ekspliciterer indholdssiden yderligere med en opdeling af substantivet i to betydningsvarianter:

^[1] **Nesa (f.)**

1) Skam, Beskæmmelse, Vanhæder: de' va en hässeli *nesa* forr (el. på) hannem (at han f. Ex. blev Fader til et uægte Barn); Sv. *nesa*; Gl. Dsk. (Riimkrønik.) *Nesæ*; Isl. *hneysa*, *hneisa*.

2) beskæmmende Irettesættelse: hajn ga hannem —, fijkkj en *nesa*; **ogsaa høres** *näsa* (= **Dsk.** *Næse*), men bruges sædv. om en simpel Irettesættelse. (EBO: ^[1] *Nesa* (f.), min fremhævning)

Her uddybes under betydning 2) relationen mellem de sammenfaldende/ varierende former, idet EBO ikke kun registrerer et udtryksmæssigt sammenfald, men også en mulig semantisk/pragmatisk forskel mellem *give/få en nesa* »beskæmmende Irettesættelse« og *give/få en näsa/næse* »simpel Irettesættelse«. Koblingen mellem udtrykket *få en næse* og substantivet

nesa understøttes endelig i *Marckmanns Bornholmsk Ordbog* (MBO), hvor »at faa en Næse« uden videre knyttes til *nesa* 'skam!/'vanære', og ikke *næza* 'næse':

Nesa (f.)

Skam, Vanære, isl. *hneisa* (at faa en Næse).

(MBO: Nesa (f.))³

3.4. Tre forskellige forklaringsrammer

Der tegner sig dermed tre konkurrerende forklaringsrammer for irettesættelsesbetydningen af *næse*: En hvor betydningen er urelateret til 'skam!/'vanære'-leksemerne *nesæ*, *hneisa* og beslægtede varianter, men knyttet til gestaltninger af den kropslige næse via udtryk som *få en lang næse* og *dreje nogen en næse* (fx ODS: I. *næse*; EONDS); en hvor betydningen er relateret til *nesæ*, *hneisa* og beslægtede varianter (fx MBO; Skou; Jørn Lund; Jørgen Nørby Jensen); og en hvor der blot observeres sammenfald/sammenblanding mellem formerne (fx ODS: II. *næse*; TTM, EBO). Det er værd at bemærke her at mediernes forklaring af den politiske næse ofte bygger på både den første og den anden forklaringsramme, selvom de to i princippet er uforenelige: Enten har den politiske næse rod i oldislandsk *hneisa*, eller også har den rod i den kropslige næse (af indoeuropæisk *nas*).

Imidlertid kan det sammenfald mellem formerne der observeres omkring 1900 i bl.a. bornholmsk, måske være med til at belyse de divergerende forklaringer. Den dialektale variation kan være led i en lokal omtolkningsproces for *nesa*, *nese* mv. i retning af fonetisk og ortografisk sammensmeltning med *næse*. EBO tilføjer at *näsa/næse* indebærer en mildere, »simpel« irettesættelse sammenlignet med *nesa*, og en hypotese kan således være at sammensmeltningen på udtrykssiden også indebærer en semantisk interaktion af en art. Noget af det skamfulde og vanærende fra *nesa* og *nese* kan have indlejret sig som alvorspræ-

---

3 Også *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) omtaler *få en nesa* (ud over *få en näsa*, der tilskrives dansk), dog tilsyneladende uden irettesættelsesbetydningen: »...åstadkomma att ngns ära kränkes l. att skam drages över ngn; förr äv. dels i uttr. *få en nesa av ngn*, få lida skam på grund av ngn...«, eksemplificeret med: »Drottningen hade nw fått .. en stoor neese, bådhe aff sin man och sinne syster (*gm deras kärleksförhållande*) Dens. Kr. 81 (c. 1540).« (SAOB: *nesa* subst.¹)

gede betydningslag i irettesættelsesbetydningen af *næse*, samtidig med at den kropslige næses mere muntre og uformelle konnotationer har mildnet skammen og vanæren, der for eksempel kan udmøntes i latterliggørelse. Hvis en sådan udvikling har fundet sted i bornholmske og jyske dialekter, er det selvfølgelig ikke sikkert at sammensmeltningen også har vist sig i andre danske områder og i rigsmålet. Men for så vidt at både *hneisa* og den kropslige *næse* kan siges at være kilder til i hvert fald nogle nutidige forståelser af den politiske næse, uden indbyrdes slægtskab i øvrigt, er det ikke et ukendt fænomen i historisk lingvistik. Inden for sprogforandringsteori kendes fx udtrykket *multiple source constructions* (de Smet et al. 2015; Gregersen 2020), ligesom visse eksempler på sproghistoriske sammenblandinger og forvekslinger har været karakteriseret som *folkeetymologi* (fx Ayers 1986; Gundersen 1995; Katlev: *folkeetymologi* i *Den Store Danske*). Fra et sprogforandringsperspektiv er det værd at bemærke – med forbehold for det meget begrænsede materiale behandlet her – en mulig grammatisk udvikling der kan have ledsaget og understøttet en sammensmeltning af *nesal/nese* med *næse*. I de tidligste eksempler møder vi substantivet *nesæl/nese* som potentielt utælleligt, ikke-individeret prædikatsled (Hansen & Heltoft 2011:226), illustreret i GO's to belæg fra *Rimkrøniken* (1495), hhv. linje 807 og 4420:

The slowe hannum enæ ther hoss en skow
 tvert i modh ræt kemppe low
Ther fyngæ allæ danskæ nesæ vdaff
De slog ham ene der i en skov
stik imod ret krigerlov
Det fik alle danske nese af [...]

I tornborigh grebe the Eric myn søn
 som ieg lod tijl konge keese
 Thee reddes ey trw the horde ey bøn
the giorde hannum last och neese
I Tårnborgh greb de Erik min søn
som jeg lod vælge til konge
De ræddes ej tru de hørte ej bøn
de giorde ham last og nese
 (GO: nese, mine fremhævninger og oversættelser)

Mange tilsvarende eksempler på ikke-individeret anvendelse kan i øvrigt findes for svensk *nesa/nese* i SAOB, fx »*Thet giorden j migh til stoor nese.*« [1621, red.]; »*Fienden måste med nesa upphäfva belägringen.*« [1793, red.]. Betydningen af *nesa/nese* forekommer i sådanne eksempler abstrakt og begrebslig, i hvert fald sammenlignet med hvordan vi i dag forstår den individuerede, konkrete og ganske tællelige næse som Uffe Ellemann-Jensen eksempelvis kunne inkassere 80 af. I en længere overgangsperiode finder vi også eksempler på *nesa/neese* med eksplicit argumentstatus:

Drotningen hade nw **fått .. en stoor neese**, bådhe aff sin man och sinne syster
(SAOB: *nesa*, jf. note 3)

de' va en hässeli *nesa* forr (el. på) hannem
hajn ga hannem —, fijkkj en *nesa*
(EBO: ^[1]*Nesa* (f.))

Hvorvidt disse forskelle specifikt kan henføres til omtolkninger af *nese/nesa* mv. eller snarere mere generelle omtolkninger i (dele af) sprogsystemet, vil jeg ikke gå nærmere ind i her – pointen er at ændringerne i alle tilfælde synes at harmonere med en sammensmeltning med *næse*.

4. Framing i medierne: Blodtud, klovnens næse eller skam og vanære?

Multiple source-forklaringsrammen kan være med til at belyse ikke bare baggrunden for næsebegrebet, men også aspekter af dets semantik og brugsmønstre i moderne dansk. Nyhedsmedierne spiller en central rolle i formidlingen, diskussionen, forståelsen og dermed også betydningsudfyldningen af det politiske næsebegreb, og i det følgende vil jeg give eksempler på hvordan næsen konkret omtales i medierne i en række politiske kontekster, med særligt fokus på leksikalske valg. På den baggrund forsøger jeg at udpege nogle mønstre i framingen af den politiske næse (fx Entman 1993; Borchmann 2013; Lakoff 2014; Steen & Reiter 2015) og diskuterer hvordan framingmønstrene afspejler næsebegrebets komplekse semantik og etymologi.

4.1. Kropsdel eller kritik

Som nævnt er der et modsætningsforhold i mediernes fremstilling af den politiske næse, idet den dels bruges om alvorlig kritik og endog knyttes til skam og vanære, dels forbindes med humor og latterliggørelse – ofte inden for en og samme fremstilling. Det latterliggørende aspekt knytter sig generelt til konceptualiseringen af den politiske næse som en kropslig næse, en konceptualisering der eksempelvis kan være tydelig i illustrationer, både når hensigten er seriøs og satirisk. Af op-havsrettighedshensyn kan illustrationer ikke gengives her, men jeg kan eksempelvis nævne DR.dk's næseillustration i faktaboksen »Ministre kan få en næse« (DR.dk 2022, 5/7), TV2.dk's foto af Lene Espersen med en clipart-næse indsat foran ansigtet (TV2.dk 2010, 4/11) og en karikaturtegning af Uffe Ellemann-Jensen med en gigantisk næse, hvori der hænger en række af mindre næser (Vejle Amts Folkeblad 1991, 10/5). Den mere eller mindre direkte forbindelse til kropslige næser fremhæves i høj grad også via leksikalske og andre sproglige valg, hvilket jeg illustrerer i det følgende. Koblingen er på ingen måde overraskende, og den bekræftes som diskuteret i ordbøger og etymologiske fremstillinger. Men der er trods alt kun tale om en overført betydning, og konceptuelt og politisk kan der være langt fra at kritisere ministre til at gøre nar ad dem. Alligevel fremstår det ofte som én og samme ting når der er næser involveret i sagen. Selv når næsen som tjenstlig irettesættelse skal forklares sagligt, er terminologien svær at løsrive fra det sproglige inventar der bruges om kropslige næser – fx når det fremhæves at politiske næser kan være store eller små:

Kæmpetud eller lille næse

Graden af kritik og næsens størrelse afgøres som regel af det ordvalg, som beskriver fejltrinnet, og selv om der ikke findes nogen fast skala, så opererer statsrevisorerne med et sæt retningslinjer

Hvis der bliver udtalt »stærk kritik« eller »skarp påtale« i en sag, vil det blive fortolket som en stor næse. Hvis ordvalget er mildere, og kritikere bruger vendinger som, at man »finder det utilfredsstillende«, »indskærper« noget eller »finder noget kritisabelt«, så er der ifølge Statsrevisorerne tale om en mellemstor næse.

Man taler om en mindre næse, hvis kritikere »påpeger«, »understreger« eller »beklager« noget, eller man finder noget »bekymrende« eller »foruroligende«. (Politiken 2014, 24/1)

Således er adjektiverne *stor*, *mellemstor*, *mindre* og *lille* ikke lige så naturlige gradsangivelser for en formel irettesættelse som fx *stærk*, *skarp* eller *alvorlig* kunne være. Omvendt inviterer de til konceptualisering af næsen som en fysisk entitet med udstrækning. Endelig gør overskriftens *kæmpetud* i dette tilfælde associationen med en kropslig næse uundgåelig.

4.2. Udvalgte næsefremstillinger

Hele forløbet før, under og efter tildelingen af – eller blot muligheden for tildelingen af – en næse kan være genstand for mediehistorier, hvor spekulationer, kommentarer, reaktioner og forklaringer såvel som selve nyheden om næsetildelingen konkurrerer om mediebrugernes opmærksomhed. Her rummer næsebegrebet et godt potentiale for iøjnefaldende og klikværdige overskrifter med kreative ordspil og finurlige referencerammer. Nedenfor ses spredte eksempler på overskrifter (med fed) og tilhørende underrubrikker (i kursiv) fra næsesager siden 2010:

- (1) **Lang næse til Lene**
Der er hårde ord i vente, når Lene Espersen i morgen modtager kritik fra bl.a. støttepartiet DF for dårlige forklaring i Folketinget.
(Avisen.dk 2010, 3/11)
- (2) **Lene E: Kartoffeltud eller lille næse**
I dag skal Lene Espersen tildeles en næse, men spørgsmålet er hvor stor den skal være.
(TV2.dk 2010, 4/11)
- (3) **Lidegaard: »Jeg synes ikke, jeg fortjener en kæmpestor günther«**
Men klimaministeren erkender, at han har lavet en fejlvurdering.
(Politiken 2013, 30/5)

- (4) **VIDEO Analyse: Annette Vilhelmsen står til voldsom næse**
DRs politiske redaktør Uffe Tang vurderer, at socialminister Annette Vilhelmsen står til en næse så stor, at hun kan lugte sig selv i nakken.
(DR.dk 2013, 6/12)
- (5) **En lille næse med et ekstra element af politisk blodtud**
Thorning får sin næse for at have svigtet sit ledelsesansvar som regeringschef. Det gør særlig ondt på en statsminister med Thornings problemer.
(Jyllands-Posten 2014, 17/1)
- (6) **Noget om næser**
Ole Rasmussen ser tilbage på en uge, hvor der var fokus på snudeskafter af varierende længder og – hvilket de færreste nok så komme – på græske venstrefløjspolitikeres klædeskabe.
(Politiken 2015, 31/1)
- (7) **Holstein om Lundes næse: En ordentlig gynter**
TV: Esben Lunde Larsens (V) næse er i pinocchio-størrelsen, og det er næsten ikke muligt for en minister at komme tættere på at blive afsat. Det vurderer Altingets politiske kommentator, Erik Holstein.
(Altinget 2017, 6/4)
- (8) **Uffe Ellemann kaldte sine 80 politiske næser for hædersnæser**
Miljø- og fødevareminister Esben Lunde har fået en alvorlig næse af Folketinget og ærgrer sig over situationen. Rekordindehaveren af næser havde en noget anden tilgang til de politiske påtaler.
(DR.dk 2017, 6/4)
- (9) **Nu er der fodboldkultur i Folketinget: Historisk stor næse til minister kaldes gult kort**
Vi ved fra fodbold, at når man har fået et gult kort, så trækker man sig i hvert fald i de næste par tacklinger, der måtte komme, siger DF's ordfører efter såkaldt næse til minister.
(DenOffentlige, 6/4 2017)

- (10) **Sundhedsministeren udstyret med næse i mink-sagen**
Ministeren oplyste ikke Folketinget om mulig trussel mod coronavaccinering – det udløser kritik fra bredt flertal
(Netavisen Pio, 4/12 2020)
- (11) **Mettes næse er blevet lang**
Regeringen og støttepartierne giver statsministeren en næse for sin rolle i Minksagen (Newbreak.dk 2022, 5/7)

Her er selvsagt tale om nogle af de mere farverige overskrifter fra perioden; det hører med til billedet at mange næseartikler forholder sig væsentligt mere afdæmpet og deskriptivt til emnet, fx:

- (12) **K afviser at støtte næse til Lene Espersen**
K siger på forhånd fra, men ellers er der selv hos borgerlige partier forståelse for kritik af Lene Espersen (K) for hendes svar i sagen om betaling til privat-hospitalerne (Kristeligt Dagblad 2010, 30/10)
- (13) **Regeringen og støttepartier giver statsministeren en næse**
Socialdemokratiet mener ikke, at statsministeren har begået fejl i minksag. Det er proceskritik, mener S.
(Nordjyske 2022, 5/7)

Det interessante ved eksempler som (1)-(11) er at de gennem begrebsmetaforik (Lakoff & Johnson 1980; Neagu 2013; Altohami 2019) tydeliggør hvilke slags konceptuelle frames den politiske næse bliver forstået og formidlet inden for, ud over dens denotative betydning. Framingen af den politiske næse sker selvfølgelig ikke kun i overskrifter, men også i løbende tekst i nyhedsartikler, analyser, debatstof mv., af journalister såvel som politiske aktører, kommentatorer og lægfolk, fx:

- (14) Et smalt politisk flertal i Folketinget er enige om at tildele tidligere skatteminister Troels Lund Poulsen et rap over fingrene i form af en politisk næse for sin rolle i skattesagen. Trods borgerlig modstand kan Venstres Troels Lund Poulsen (V) skrive en næse på sit CV, efter et smalt flertal i Folketinget ons-

dag slog fast, at den tidligere skatteminister skal have den politiske røffel for sin rolle i den såkaldte skattesag.

(Berlingske 2015, 4/2)

- (15) Miljø- og fødevareminister Esben Lunde Larsen fik 'en næse' i april.

Han har gået rundt med sin 'næse' siden og ligefrem udtrykt glæde over den. 'Næsen' havde 'lært ham meget,' sagde han.

Alle vidste, at det var løgn. Ikke bare fordi Miljø- og fødevareministeren har det med at lyve. Men fordi alle ved, at sådan piber politikere, der forsøger at gøre sig mindre, når en vognstang er svinget deres vej.

Nu viser det sig, at den sag, Lunde Larsen fik sin 'næse' for, til lige burde have udstyret ham med æselører og dosmerhat, subsidiært fritaget ham for at møde i ministeriet.

(Ekstra Bladet 2017, 7/7)

- (16) En mindre næse blev sat på statsminister Mette Frederiksen af hendes eget parti og parlamentariske grundlag. Hun havde ifølge de fire partier det overordnede politiske ansvar for »den force-rede proces« på det afgørende møde, hvor det blev besluttet at slå alle mink ned, uden at der var styr på lovgivningen, uden at de deltagende ministre havde læst alle sagens dokumenter, uden der blev givet tid til en læsepause, og uden at beslutningen bagefter blev sendt tilbage til tjek hos Fødevareministeriet.

Det er »meget kritisabelt«, mener S, R, SF og EL og udtrykker »en alvorlig kritik af statsministeren«. En advokatvurdering eller sag ved Rigsretten ser partierne ikke grundlag for, fordi Mette Frederiksen hverken vidste eller blev advaret om, at der manglede lovhjælp.

Videre konsekvenser har kritikken ikke. Som Folketingets Oplysning skriver i et notat, er en næse alene »symbolsk« og »en form for irettesættelse«.

(Jyllands-Posten 2022, 5/7)

Hensigten her er ikke at forsøge en udtømmende analyse af hvordan den politiske næse omtales i medierne, men på baggrund af leksikalske valg knyttet til næsen i de forskellige sprogbrugseksempler jeg har givet i ar-

tiklen, er det muligt at udpege karakteristiske semantiske felter der indgår i framingen af næsen.

4.3. Fremtrædende frames

Først og fremmest har vi de relativt deskriptive, politisk-administrative fremstillinger af næsen som offentlig kritik, eksemplificeret ved udtryk som *meget kritisabelt* (16), *alvorlig kritik* (16), *irettesættelse* (16), *ansvar* (16), *erkender* (3), *fejlvurdering* (3), *begået fejl* (13), *svigtet* (5), *tildele* (14), *tildeles* (2), *politiske røffel* (14) og – i forbindelse med flere artiklers etymologiske forklaringer – *skam* og *vanære*.

Endvidere er forskellige former for offentlig latterliggørelse som nævnt også en udbredt konceptualisering, hvilket i Holm (2017, jf. note 2) beskrives som næsens egentlige retoriske funktion. I de givne eksempler igennem artiklen er denne rammesætning realiseret ved fx *klovnenæse* (Sjællandske Nyheder 2022, 13/7), *lang næse* (1); (11), *kartoffeltud* (2), *en kæmpestor günther* (3), *en ordentlig gynter* (7), *kan lugte sig selv i nakken* (4), *snudeskafter af varierende længder* (6), *i pinocchio-størrelsen* (7), *udstyret med* (10), *æselører og dosmerhat* (15), *blev sat på* (16). Bemærk her forskellen på at skrive at en næse fx *tildeles* (2), og at skrive at ministeren blev *udstyret med* den (10), eller den *blev sat på* (16), hvor kun førstnævnte uden videre er foreneligt med en irettesættelse, mens de to andre verbaler beskriver noget man kan gøre med papnæser og deslige.

Derudover er der en vis tendens til at næsen kan udmøntes som en personlig straf, hvilket kommer leksikalsk til udtryk i eksempelvis *hårde ord* (1), *voldsom* (4), *blodtud* (5), *gør særlig ondt* (5), *et rap over fingrene* (14), *piber* (15) og *en vognstang er svinget deres vej* (15).

Endelig ser vi eksempler på at næsen frames som en slags bedrift, enten et (politisk eller karrieremæssigt) nederlag/tilbageslag, eller vendt til det modsatte i fx en konkurrencepræget diskurs – eksempler omfatter formuleringer som *fortjener* (3), *en statsminister med Thornings problemer* (5), *hædersnæser* (8), *rekordindehaveren* (8), *gult kort* (9), *skrive en næse på sit CV* (14), *gået rundt med sin næse og ... udtrykt glæde over den* (15).

Samlet bevæger vi os på en skala fra framing af den politiske næse som et seriøst anliggende til et useriøst anliggende. På en anden akse bevæger

vi os fra et offentligt perspektiv til et individuelt perspektiv. Disse inddelinger kan således illustreres grafisk i følgende koordinatsystem:

Figur 1: Framing af den politiske næse

Alvorlig kritik

I øverste venstre kvadrant finder vi den seriøse institutionelle framing af næsen, hvor modtageren tildeles den alvorligst mulige sanktion der ikke indebærer formelle embedsmæssige konsekvenser. Fællesnævneren er 'alvorlig kritik', og i den mest radikale variant er der tale om nedkaldelse af vanære og skam over modtageren. Det er i denne kvadrant at det mulige *hneisa*-ophav til næsen kan spores. Når næsen frames som alvorlig kritik, er den et klart offentligt anliggende. Modtageren får næsen for at have forbrudt sig mod (sider af) samfundet, og næsetildelingen fremstilles som en handling udført på vegne af samfundet og i samfundets interesse.

Straf

I nederste venstre kvadrant rammer næsen også hårdt, og framingen af den som 'straf' er i tråd med den basale begrebsmetafor 'diskussion er krig' (Lakoff & Johnson 1980). Her forstås næsen som et angreb eller en fare rettet mod modtageren af næsen. Det politiske spil træder i forgrunden, og perspektivet er seriøst, men nu individuelt i den forstand at fremstillingen fokuserer på oplevelsen og konsekvenserne hos modtageren og/eller giveren. Dette indebærer bl.a. at modtageren af næsen kan fremstå som den skadelidende, fx »Det gør særligt ondt på en statsminister med Thornings problemer« (5). Samtidig fremstilles giveren af næsen ikke nødvendigvis som politikere der handler i samfundets interesse, men som mere partikulære aktører med interesse i at skade/straffe modtageren, fx »Et smalt politisk flertal i Folketinget er enige om at tildele tidligere skatteminister Troels Lund Poulsen et rap over fingrene« (14).

Bedrift

I nederste højre kvadrant er perspektivet fortsat individuelt, mens irettesættelsens korrektive funktion træder i baggrunden. I stedet frames næsen som noget politikere kan opnå gennem deres ageren og karriere, som en slags klip i studenterhuen og lignende diskutabile statussymboler som nogle opsøger, og andre helst undgår. Det kan indebære at næserne forherliges og endda gøres til et konkurrenceparameter, jf. fx Uffe Ellemann-Jensen som *rekordindehaver* af *hædersnæser*, eller de kan fremstilles negativt som tilbageslag eller udtryk for inkompetence og generelt som attributter der står i vejen for politikerens ambitioner og virke, jf. fx *gult kort* og *en næse på sit cv*. Denne framing af næsen underkender næsens alvor og fremhæver dens anekdotiske og underholdningsmæssige værdi med fokus på modtagerens reaktion på og håndtering af næsen og dens konsekvenser. Dermed er vi også ovre i den useriøse halvdel af koordinatsystemet. Denne forståelse knytter sig dels til begrebsmetaforik som 'politik som konkurrence' (fx Altohami 2019), dels til det generelle fænomen personalisering/persondyrkelse i politik (fx Rahat & Kenig 2018).

Latterliggørelse

I øverste højre kvadrant består irettesættelsen i offentlig latterliggørelse og udstillelse, og næsen som kropslig ekstremitet eller udklædningsrekvisit fremhæves på forskellige måder som morsom, fjollet, overdi-

mensioneret, klodset eller grotesk – som regel rettet mod modtageren af næsen, men det kan også være som kritik af selve praksissen med at uddele næser. Med referencen til Pinocchio gøres næsen til et symbol på indehaverens løgnagtighed, og udtrykket *en lang næse* og tilknyttede ordspil henviser til den hån og ydmygelse der kan være forbundet med at blive skuffet eller snydt. I denne framing af den politiske næse træder diskussionen af regelbrud og samfundsmæssige konsekvenser i baggrunden til fordel for kollektiv latterliggørelse og udstillelse. Næsen indskrives sig dermed i en lang tradition for politisk karikatur og satire (fx Hale 2020) og bidrager til en orientering af den offentlige debat mod karnevalisering af politik (fx Stainback 2012). Modtageren af næsen kan fremstå i mindre grad som en der har forbrudt sig mod samfundet, og i højere grad som en der har båret sig dumt ad og fortjener hån. Således bliver det perciperede offer i denne framing ikke nødvendigvis (kun) samfundet og dem der er ramt af politikerens regelbrud, men potentielt også politikeren selv, der bliver udstillet og latterliggjort. Denne relation kan fx illustreres med Pinocchio-referencerammen, der jævnligt optræder i forbindelse med politiske næser: Pinocchio gør sig ganske vist skyldig i at lyve, men har alligevel læserens/seerens ubetingede sympati, ikke mindst på grund af den hån han udsættes for af sine omgivelser. Endnu tydeligere er relationen i tilfælde hvor den politiske næse omtales som *en lang næse*: Modtageren af næsen konstrueres her – tilsigtet eller ej – som en godtroende sjæl der er blevet narret eller skuffet, altså et potentielt uskyldigt offer, mens skylden tilfalder ydre omstændigheder uden for nogens kontrol eller for den sags skyld giverne af næsen, som må have narret offeret.

Samlet set er mediernes fremstilling af den politiske næse præget af stor diversitet, fra et symbol på skam og vanære til pjattet politisk drilleri – ofte i samme åndedrag. Særligt bemærkelsesværdige er fremstillinger der, bevidst eller uforvarende, konceptualiserer næsen på måder der bagatelliserer irettesættelsen og de gerninger der har ført til den – eller bidrager til at løfte ansvaret væk fra modtageren af næsen og over på giveren eller ydre omstændigheder. Organiseringen af framingvalgene på en skala fra seriøst til useriøst og fra offentligt til individualiseret perspektiv afspejler relationer mellem velkendte politiske begrebsmetaforer og bevægelsesmønstre og illustrerer således også hvordan næsediskussionerne indgår i en almen politisk debatkultur. Her adskiller næsen sig imidlertid ved at framingen ikke synes at være entydigt koblet til fx politiske værdier og strategiske interesser, men i

lige så høj grad til en dyb og konventionaliseret uklarhed om hvad termen egentlig refererer til – ikke mindst om det er noget der kan sidde i midten af ansigtet, eller ej.

5. Konkluderende bemærkninger

Jeg har undersøgt den politiske næse fra et etymologisk og et framing-analytisk perspektiv og vist at de beskrivelser af næsens oprindelse man finder overalt i medie billedet, i et politisk opslagsværk og i Folketingets officielle ordforklaring, forekommer svagt underbyggede og ofte inkonsistente. Næsen stammer ifølge etablerede etymologiske forklaringer ikke fra det gammeldanske *nesæ*. Og hvis den gjorde, kunne man ikke uden problemer samtidig hævde at den stammer fra kropslige næseudtryk som *få en lang næse* og *dreje nogen en næse*, da der er tale om to forskellige leksemer med forskellig oprindelse. Når jeg alligevel peger på en indirekte forbindelse mellem den politiske næse og det længe uddøde *nesæ*, er det med udgangspunkt i beskrivelser fra omkring 1900 af bornholmske og jyske dialekter, hvor de beslægtede former *nesa/nese* angivelig er sammenfaldet med *næse* med bl.a. hybridbetydningen ‘beskæmmende irettesættelse’ som resultat. Der er ikke dokumentation for at dette sammenfald også er forekommet andre steder, men det er omvendt heller ikke utænkeligt. I alle tilfælde er sammenfaldet sandsynligvis sket en rum tid efter man begyndte at bruge ordet *næse* om tjenstlige irettesættelser, hvilket som nævnt er belagt fra 1787. Der er med andre ord næppe tale om egentlig oprindelse i gammeldansk *nesæ*, men måske en senere sammenbragt familierelation, der fx kan forklares inden for rammerne af folkeetymologi eller multiple source-leksikalisering. Samtidig kan man konstatere at der i mediers og autoritative kilders nutidige fremstillinger rutinemæssigt tales om den politiske næses sandsynlige – om ikke kategoriske – oprindelse i *nesæ*, og dermed er de facto-associationen mellem de to ord vanskelig at afvise. Dog synes denne forståelse og den tilhørende ‘skam’/‘vanære’-betydning ikke at have fæstnet sig dybt i den almindelige brug af næsebegrebet, idet den primært omtales som et sjovt, nørdet kuriosum i medie- og politik kredse, som fx denne Twitter-dialog illustrerer:

A: (kommenterer nyhed om en politisk næse) Oh no(se)! En NÆSE!!!! That’ll teach them!

B: Husk, at udtrykket stammer fra det gammeldanske »nesæ«, der betyder skam eller vanære!

A: er det rigtigt? Det er sgu en go' historie!

B: True story. #dkpol stopper aldrig med at overraske.
(Twitter 2016, 23/6)

Endelig har jeg på baggrund af en række overskrifter og tekstuddrag undersøgt hvordan næsen og dens aktører frames i medierne, og vist at framingen i stort omfang fremhæver forståelser af den politiske næse som (gestaltninger af) en kropslig næse. Dette er på den ene side i tråd med de etablerede etymologiske karakteristikker af næsen som irettesættelse, men på den anden side gøres forbindelsen mellem tjenstlige irettesættelser og den finurlige kropsdelt så selvfølgelig at de ellers ret indlysende forskelle kan være svære at få øje på i mediernes fremstillinger. En konsekvens er at en politisk næse ofte fremstår som noget sjovt selvom den er alvorlig, og at den ofte fremstår som et personligt statussymbol selvom den er et offentligt anliggende. Mit håb er at denne undersøgelse kan bidrage til en mere nuanceret forståelse og fremstilling af næsen, også i medierne og blandt politikere og andre meningsdannere, således at vi fortsat kan have den til rådighed som et ikke-indgribende korrektivt redskab i den demokratiske proces, hvor næsen i højere grad mødes med respekt og alvor, og i mindre grad sidestilles med en prut i en kop ymer.

Litteratur

Faglitteratur og opslagsressourcer

- Altohami, W.M. The Game-Based Metaphorical Representations of the Arab Spring Revolutions in Journalistic Political Discourse, i: *Kalby studios / Studies about Languages* 35, s. 70-88, 2019.
- Ayers, D.M. *English Words from Latin and Greek Elements*. 2. udgave. Tuscon, 1986.
- Borchmann, Simon. Rammesætningen som typificeret handling i nyhedsanalysen, i: *NyS, Nydanske Sprogstudier* 45, s. 104-140, 2013.
- Bramsen, Joachim Bo. *Bevingede ord & aforismer: en citatordbog*. 1. udgave. København, 2001.
- Christensen, L.H. & R.Z. Christensen. *Dansk grammatik*. 4. udgave. Odense, 2019.

- DDO = *Den Danske Ordbog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Online: <https://ordnet.dk/ddo>
- De Smet, Hendrik, Lobke Ghesquière & Freek Van de Velde. *On Multiple Source Constructions in Language Change*. Philadelphia, 2015.
- DWDS = *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. Online: <https://www.dwds.de/>
- EBO = Espersens Bornholmsk Ordbog, se Espersen 1908.
- Entman, Robert. Framing : Toward Clarification of a Fractured Paradigm, i: *Journal of Communication* 43(4), s. 51-58, 1993.
- EONDS = *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*, se Falk & Torp 1906.
- Ernby, Birgitta. *Norstedts etymologiska ordbok*. Stockholm, 2008.
- Espersen, J.C.S. *Bornholmsk Ordbog*. København, 1908. Online: <https://bornholmskordbog.ku.dk/>
- Falk, Hjalmar & Alf Torp. *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Kristiania, 1906.
- Folketinget.dk. <https://www.ft.dk/da/folkestyret/regeringen/ministeransvar>. Senest tilgået 14/1 2023.
- GO = *Gammeldansk Ordbog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Online: <http://gammeldanskordbog.dk>
- Gregersen, Sune. *Early English modals: Form, function, and analogy*. Amsterdam, 2020.
- Gundersen, Helge. *Linjedansere og pantomine på sirkus : folkeetymologi som morfologisk omtolkning*. Oslo, 1995.
- Hale, Meredith McNeill. *The Birth of Modern Political Satire: Romeyn de Hooghe and the Glorious Revolution*. Oxford, 2020.
- Hansen, Erik & Lars Heltoft. *Grammatik over det Danske Sprog*. København / Odense, 2011.
- Holm, N.L. Den retoriske næse. Center for Retorik, Aarhus Universitet, 2017. <https://cc.au.dk/center-for-retorik/blog/vis/artikel/den-retoriske-naese>. Senest tilgået 13/7 2022. (Ikke længere offentligt tilgængelig. Artiklens tekst kan dog rekvireres.)
- Katlev, Jan. *Politikens etymologisk ordbog*. København, 2000.
- Katlev, Jan. *folkeetymologi* i *Den Store Danske*. Lex.dk. Online: <https://denstore-danske.lex.dk/folkeetymologi>
- KO = *Kalkars Ordbog*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Online: <https://kalkarsordbog.dk/>
- Lakoff, G. *The All New Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate*. White River Junction, 2014.
- Lakoff, G. & M. Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980.
- MBO = Marckmanns Bornholmsk Ordbog, 1894. Online: <https://bornholmskordbog.ku.dk/>
- Neagu, M.-I. *Decoding Political Discourse: Conceptual Metaphors and Argumentation*. London, 2013.
- NEO = *Norstedts etymologiska ordbok*, se Ernby 2008

- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. Online: <https://ordnet.dk/ods>
- PEO = *Politikens etymologisk ordbog*, se Katlev 2000.
- Rahat, Gideon & Ofer Kenig. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*. Oxford, 2018.
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*. Online: <https://svenska.se/saob/>
- SEO = *Svensk Etymologisk Ordbok*. Projekt Runeberg. Online: <http://runeberg.org/svetym/>
- Skou, Kaare R. *Dansk politik A-Å: leksikon*. København, 2007.
- SO = *Svensk ordbok*. Svenska Akademien. Online: <https://svenska.se/so/>
- Stainback, Maya. *Carnivalization of Politics: The Presidency*, i: *Proceedings from the 20th Annual Illinois State University Conference*, s. 1-11, 2012. Preprint. https://pol.illinoisstate.edu/downloads/student-life/conferences/1AStainback_CarnivalizationOfPolitics_FinalDraft.docx. Senest tilgået 28/1 2023.
- Steen, J.J. & G.I. Reiter. *Tag bladet fra munden : En introduktion til politisk framing*. Frederiksberg, 2015.
- Stefánsson, Finn. *næse* i *Symbolleksikon*. Lex.dk. Online: <https://symbolleksikon.lex.dk/næse>
- Stortinget.no. <https://www.stortinget.no/no/Stottemeny/Ordbok/?diid=D>. Senest tilgået 4/2 2023.
- TTM = *Th. Teinnæs' Måloptegnelser, 1923-31*. Online: <https://bornholmskordbog.ku.dk/>

Medieindslag og -artikler

- Altinget 2017, 6/4. »Holstein om Lundes næse: En ordentlig gynter«. Af Tv-redaktionen. <https://www.altinget.dk/artikel/holstein-om-lundes-naese-en-ordentlig-gynter>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Altinget 2017, 14/3. »Overblik: Her er de seneste ti års politiske næser«. Af Cecilie Gormsen. <https://www.altinget.dk/artikel/overblik-her-er-de-seneste-ti-aars-politiske-naeser>. Senest tilgået 26/1 2023.
- Altinget 2020, 27/6. »Næse for kritik: 59 næser på 30 år«. Af Patrick Blåbjerg Thomsen og Simon Egelund Hansen. <https://www.altinget.dk/artikel/naese-for-kritik-59-naeser-paa-30-aar>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Avisen.dk 2010, 3/11. »Lang næse til Lene«. Af Jonas Sahl. https://www.avisen.dk/lang-naese-til-lene_136363.aspx. Senest tilgået 4/2 2023.
- Berlingske 2015, 4/2. »Troels Lund Poulsen får skattesags-næse«. Af Niels Brandt Petersen og Naja Dandanell. <https://www.berlingske.dk/politik/troels-lund-poulsen-faar-skattesags-naese>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Berlingske 2022, 5/7a. »Regeringen og støttepartier giver statsministeren næse«. Af Ritzau. <https://www.berlingske.dk/politik/regeringen-og-stoettepartier-giver-statsministeren-naese-0>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Berlingske 2022, 5/7b. »Hvis regeringen slipper med en næse, er den demokratiske skandale fuldblyrdet«. Af Leif Tullberg. <https://www.berlingske.dk/>

- kommentatorer/hvis-regeringen-slipper-med-en-naese-er-den-demokratiske-skandale. Senest tilgået 14/1 2023.
- DenOffentlige, 6/4 2017. »Nu er der fodboldkultur i Folketinget: Historisk stor næse til minister kaldes gult kort«. Af Nick Allentoft. <https://www.denoffentlige.dk/bloggere/ritzau-1/nu-er-der-fodboldkultur-i-folketinget-historisk-stor-naese-til-minister-kaldes-gult-kort>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Der Nordschleswiger 2022, 5/7. »Was ist eine „Nase“?«. Af Ritzau/WT. <https://www.nordschleswiger.dk/de/daenemark-politik/was-ist-nase>. Senest tilgået 4/2 2023.
- DR.dk 2012, 2/4. »Svensk Riksdag vil uddele danske næser«. Af Ritzau. <https://www.dr.dk/nyheder/udland/svensk-riksdag-vil-uddele-danske-naeser>. Senest tilgået 4/2 2023.
- DR.dk 2013, 12/6. »Derfor får politikerne en næse«. Af Lene Steinbeck. <https://www.dr.dk/nyheder/kultur/kulturklubber/derfor-faar-politikerne-en-naese>. Senest tilgået 14/1 2023.
- DR.dk 2013, 6/12. »VIDEO Analyse: Annette Vilhelmsen står til voldsom næse«. Af Jakob Skov Jakobsen. <https://www.dr.dk/nyheder/politik/video-analyse-annette-vilhelmsen-staar-til-voldsom-naese>. Senest tilgået 4/2 2023.
- DR.dk 2017, 4/4. »Hvad søren sker der, når en minister får en næse?« Af Emma Toft. <https://www.dr.dk/nyheder/politik/hvad-soeren-sker-der-naar-en-minister-faar-en-naese>. Senest tilgået 26/1 2023.
- DR.dk 2017, 6/4. »Uffe Ellemann kaldte sine 80 politiske næser for hædersnæser«. Af Rikke Caroline Carlsen. <https://www.dr.dk/historie/danmarkshistorien/uffe-ellemann-kaldte-sine-80-politiske-naeser-haedersnaeser>. Senest tilgået 4/2 2023.
- DR.dk 2019, 20/2. »Fiskeriminister får stor næse for ikke at lytte til Folketinget i muslingestrød«. Af Rikke Gjør Mansø. <https://www.dr.dk/nyheder/politik/fiskeriminister-faar-stor-naese-ikke-lytte-til-folketinget-i-muslingestrød>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Ekstra Bladet 2017, 7/7. »Esben Lunde igen: Ingen vil savne ham«. Af Mads Kastrop. <https://www.berlingske.dk/politik/troels-lund-poulsen-faar-skattesags-naese>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Ekstra Bladet 2022, 5/7. »Lang næse: Mette og Mogens slipper med kritik«. Af Brian Weichardt og Bertil B. Fruelund. <https://ekstrabladet.dk/nyheder/politik/dansktopolitik/lang-naese-mette-og-mogens-slipper-med-kritik/9328373>. Senest tilgået 14/1 2023.
- France24 2022, 2/11. »Mette Frederiksen, the face of the anti-immigration left in Denmark«. Af AFP. <https://www.france24.com/en/live-news/20221102-mette-frederiksen-the-face-of-the-anti-immigration-left-in-denmark>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Fyens Stiftstidende 2010, 12/11. »Hva' f... er meningen med »en næse«?!«. Af Line Olesen. <https://fyens.dk/artikel/hva-f-er-meningen-med-en-naese>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Information 1998, 10/2. »Næser ad libitum«. Af Jørn Lund / 'Professor Higgins'. <https://www.information.dk/1998/02/naeser-libitum>. Senest tilgået 14/1 2023.

- Jyllands-Posten 2014, 17/1. »En lille næse med et ekstra element af politisk blodtud«. Af Christine Cordsen. <https://jyllands-posten.dk/indland/ECE6415471/en-lille-naese-med-et-ekstra-element-af-politisk-blodtud>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Jyllands-Posten 2021, 28/5. »Både Jeppe Kofod og regeringen får næse i sagen om Syrien-børn«. Af Ritzau. <https://jyllands-posten.dk/politik/ECE13015075/baade-jeppe-kofod-og-regeringen-faar-naese-i-sagen-om-syrienboern/>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Jyllands-Posten 2022, 5/7. »Mette Frederiksens nye næse er på størrelse med Joy Mogensens fodboldtud«. Af Nikolaj Rytgaard, Mads Bonde Broberg og Michael Hjøllund. <https://jyllands-posten.dk/politik/ECE14215768/mette-frederiksens-nye-naese-er-paa-stoerrelse-med-joy-mogensens-fodboldtud/>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Kristeligt Dagblad 2010, 30/10. »K afviser at støtte næse til Lene Espersen«. Af Ritzau. <https://www.kristeligt-dagblad.dk/danmark/k-afviser-stoette-naese-til-lene-espersen>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Kristeligt Dagblad 2014, 27/1. »Fantasi og næser«. Af Johannes Nørregaard Frandsen <https://www.kristeligt-dagblad.dk/bagsiden/fantasi-og-naeser>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Netavisen Pio, 4/12 2020. »Sundhedsministeren udstyret med næse i mink-sagen«. Af Jan Kjærgaard. <https://piopio.dk/sundhedsministeren-udstyret-med-naese-i-mink-sagen>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Newbreak.dk 2022, 5/7. »Mettes næse er blevet lang«. Af Niels Nedergaard, Ritzau. <https://newsbreak.dk/politik/mettes-naese-er-blevet-lang/910822/>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Nordjyske 2022, 5/7. »Regeringen og støttepartier giver statsministeren en næse«. Af Ritzau Politik. <https://nordjyske.dk/nyheder/politik/regeringen-og-stoettepartier-giver-statsministeren-naese/3089840>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Politiken 2013, 30/5. »Lidegaard: »Jeg synes ikke, jeg fortjener en kæmpestor gånther««. Af Jakob Stig Jørgensen. <https://politiken.dk/indland/politik/art5498323/Lidegaard-»Jeg-synes-ikke-jeg-fortjener-en-kampestor-gunther«>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Politiken 2014, 24/1. »Her er forklaringen på den næse, alle taler om«. Af Mathias Ørsborg Johansen. <https://politiken.dk/indland/politik/art5499084/Her-er-forklaringen-pa-den-naese-alle-taler-om>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Politiken 2015, 31/1. »Noget om næser«. Af Ole Rasmussen. <https://politiken.dk/magasinet/sketiugen/art5563262/Noget-om-naeser>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Sjællandske Nyheder 2022, 13/7. »Debat: En lang næse!«. Af Christian 'Chrumme' Christensen. <https://www.sn.dk/roedovre-kommune/debat-en-lang-naese-2/>. Senest tilgået 14/1 2023.
- TV2.dk 2010, 4/11. »Lene E: Kartoffeltud eller lille næse«. Af 'kris'. <https://nyheder.tv2.dk/2010-11-04-lene-e-kartoffeltud-eller-lille-naese>. Senest tilgået 4/2 2023.
- TV2.dk 2020, 3/12. »Heunicke får næse for minksagen«. Af Maiken Brusgaard Christensen. <https://nyheder.tv2.dk/politik/2020-12-03-heunicke-faar-naese-for-minksagen>. Senest tilgået 14/1 2023.

- TV Midtvest 2017, 6/4. »Esben Lunde Larsen får alvorlig næse af Folketinget«. Af Alexandra Lund Lysgaard. <https://www.tvmidtvest.dk/midt-og-vestjylland/esben-lunde-larsen-far-alvorlig-naese-af-folketinget>. Senest tilgået 14/1 2023.
- Twitter 2016, 23/6. »Oh no(se)! En NÆSE!!!! That'll teach them!«. Opslag af Peter Kofod. <https://mobile.twitter.com/peterkofod/status/745940666191056896>. Senest tilgået 4/2 2023.
- Vejle Amts Folkeblad 1991, 10/5. »Uffe Ellemann-Jensen med næse«. Illustration af Arne Sørensen. <http://www5.kb.dk/images/billed/2010/okt/billeder/object365395/da/>
- Vejle Amts Folkeblad 2017, 5/4. »Det skal du vide om politiske næser«. Af Tommy Byrne. [https://vafo.dk/artikel/det-skal-du-vide-om-politiske-naeser-2017-4-5\(2\)](https://vafo.dk/artikel/det-skal-du-vide-om-politiske-naeser-2017-4-5(2)). Senest tilgået 14/1 2023.

Herman Bang og det sydøstlige Europa – med særligt henblik på Østrig

Af Sven Hakon Rossel

This article presents an in-depth account of the Danish writer Herman Bang's preoccupation with southeastern Europe and, in particular, Austria. Visiting the various countries served as a source of artistic inspiration but also presented Bang with material which he, also being a prolific journalist, could utilise for writing articles for various Danish newspapers. These articles, a large selection of which are quoted in the present article, contain snapshots of picturesque sceneries and cultural sites as well as commentaries on political issues during a period when a number of countries under the Austrian-Hungarian Empire were in the process of gaining national independence. Furthermore, the present article has traced and documented the instances where Bang in his fictional work includes observations from his many journeys to the southeastern countries as well as Austria. The article concludes with the first bibliography listing Bang's works which over the years have been translated from Danish to Bulgarian, Czech, Hungarian and Romanian as well as texts published in Austria.

Det sydøstlige Europa – på Herman Bangs tid forstået som landene i og omkring det østrig-ungarske dobbeltmonarki, der dækkede et område på ca. 675.000 km² med 52 mio. mennesker – er med ganske få undtagelser ikke et geografisk område, der i nævneværdig grad har afspejlet sig i dansk kultur, i hvert fald ikke før det 19. århundrede. Området blev dengang generelt heller ikke opsøgt af danske rejsende. Derimod var den østrigske hovedstad Wien allerede fra slutningen af det 18. århundrede et yndet rejsemål, og dette betød naturligvis, at f.eks. flere tjekkiske byer også besøgte undervejs, og at en afstikker til Budapest/Ungarn ligeledes var en mulighed, mens resten af området med få undtagelser forblev et *terra incognita*.

Allerede omkring 1800 var kejserstaden Wien – et udtryk, Herman Bang ynder at anvende – en af Europas største byer med ca. 280.000 indbyggere, dog nok snarere – ligesom i dag – et *kulturelt* end et politisk centrum. Men byen var i stadig udvikling, befolkningen voksede stærkt og var, da H.C. Andersen ca. 35 år senere besøgte byen, vokset til et indbyggertal på ca. 400.000-450.000. Desuden lå Østrig præcist i skæringspunktet mellem øst og vest, og for den, der ønskede at rejse til Balkan eller Italien, også i skæringspunktet mellem nord og syd – beliggende mellem München/Prag på den ene side og Budapest/Trieste på den anden.

Landet blev desuden under Napoleonskrigene to gange besat af franske tropper, i 1805 og i 1809, og fik øget politisk betydning som værftsby for Wienerkongressen 1814-1815.

I førromantikken besøgte en række danske intellektuelle og kunstnere Wien. Allerede i 1783 havde forfatteren og kritikeren Knud Lyne Rahbek i forbindelse med en toårig teaterrejse til Paris opholdt sig i Wien, bl.a. for at udforske det rige teaterliv omkring det tysksprogede områdes førende scene, Burgtheater. Endvidere var det Rahbeks hensigt at gøre Ludvig Holbergs komedier kendte i Østrig.¹ Rejsen forløb via Berlin, Dresden, Prag og gennem »Bøhmens, Mährens og Østerrigs Trylleegne, i den allerskiønneste Aarstid«.² I 1784 var også teologen Friedrich Münter rejst til Wien, og 1788 fulgte skuespillerne Michael Rosing og Joachim Daniel Preisler, der ligesom Rahbek ønskede at studere teaterlivet her.³

For romantikerne i det 19. århundredes første halvdel var derimod Tyskland det foretrukne rejsemål, men for flere af dem især blandt billedkunstnere og billedhuggere, som f.eks. C.W. Eckersberg, Constantin Hansen og Bertel Thorvaldsen, blev Tyskland blot en mellemstation på vejen til Italien eller – for at være mere præcis – Rom. Kun få vovede sig hele vejen i sydøstlig retning til Wien – blandt dem var digteren A.W. Schack von Staffeldt. Undervejs på den dannelsesrejse, der nærmest var obligatorisk for danske – og skandinaviske – digtere og kunstnere, og som varede i alt fem år, opholdt Staffeldt sig syv måneder i Wien – fra august 1796 til april 1797. Den detaljerede dagbog, han førte fra dette ophold, er på 250 sider.⁴ Adam Oehlenschläger, der i 1817 – på sin store Europarejse – og igen i 1844 besøgte Wien, skildrer sit ophold i tredje bind af sine *Erindringer* (1850). I Burgtheater, hvor også hans kunstnerdrama *Correggio* (1811) havde været på repertoiret, overværede han en opførelse af sin tragedie *Axel og Valborg* (1810). Ifølge Oehlenschläger skulle begge værker have gjort stor lykke, hvilket dog ikke var tilfældet med tragedien

1 På Kärntnertortheater, senere Wiener Staatsoper, blev i 1752 for første gang en af Holbergs komedier opført med stor succes, en burlesk bearbejdelse af litteratursatiren *Ulysses von Itacia* (1725). Yderligere opførelser fulgte både på Kärntnertortheater og på det mere folkelige Freihaustheater auf der Wieden.

2 K.L. Rahbek: *Erindringer af mit Liv*, 1-5, bd. 2, s. 201; 205; 233.

3 Jf. Sven Hakon Rossel: »Das Österreichbild in der dänischen Literatur – Streifzüge«, s. 535-553.

4 Se *Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter*, 1-2.

Hakon Jarl i Theater an der Wien.⁵ Wien som teatrenes – men også som operaens og arkitekturens by – var af stor betydning for H.C. Andersen, der mellem 1834 og 1872 i alt besøgte Østrig seks gange.⁶ For ham var Østrig og Wien enten det afsluttende rejsemål eller en vigtig mellemstation på vejen sydpå eller hjemad nordpå, som det var tilfældet på den store Balkanrejse i 1841 beskrevet i rejsebogen *En Digters Bazar* (1842). Og Andersen lod da også Wien være skuepladsen for flere afsnit i romanen *Kun en Spillemand* (1837).

Også for digteren Henrik Hertz havde Østrig og Wien, som han besøgte i 1833, været en del af en rejserute sydpå – til Italien og Schweiz – skildret i *Fra en Udenlandsrejse* (1863). Her findes begjstrede udbrud over naturen, men fremfor alt en række snapshots af de mennesker, han ser undervejs, der i præcision og sans for det pittoreske langt overgår Rahbeks rejseberetning og helt er på højde med tilsvarende iagttagelser hos Andersen.

Bortset fra H.C. Andersen vovede ingen af vore rejsende sig længere sydøstpå og/eller sydpå ned på Balkanhalvøen. Men med det stadigt voksende europæiske jernbanenet med dampdrevne lokomotiver efter 1840 blev det naturligvis lettere, hurtigere og ikke mindst mere bekvemt og komfortabelt at rejse, og man kan fastslå en stadigt stigende rejseaktivitet for danske besøgendes vedkommende ikke mindst i sydlig retning. Ganske vist skabte krigen mellem Danmark og Preussen-Østrig i 1864 en barriere, men denne blev dog snart overvundet, og selve krigen gav stof til litterær behandling. Bedst kendt er Herman Bangs roman *Tine* (1889), der foregår i tiden fra krigsudbruddet i februar 1864 til stormen på Dybbøl i april 1864 med den virtuose skildring af den danske hærs skæbnesvangre tilbagetog fra Dannevirke i natten den 5.-6. februar 1864. I *Stuk* (1887) erfarer læserne i et tilbageblik på Herluf Bergs barndom, at hans fader faldt på Dybbøls skanser. Det er, som om alle danskerne ifølge Bang her fik amputeret enten en arm eller et ben, og han beskriver katastrofen og den efterfølgende tid som »Saarfeberen fra Dybbøl«.⁷ Også i romanen *Det graa Hus* (1901) omtales »de gamle Skanser« i Dybbøl. Da én af personerne netop taler om disse »gamle Skanser«, som han lever i skyggen af, lyder protesten fra en østrigsk gesandt,

---

5 Adam Oehlenschläger: *Erindringer*, 1-4, bd. 3, s. 163.

6 Se Sven Hakon Rossel: »Reisen ist Leben, dann wird das Leben reich und lebendig« – *Der dänische Dichter Hans Christian Andersen und Österreich*.

7 Herman Bang: *Stuk*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 2, s. 468.

»der havde været Medlem af en østrigsk Kommission i Hertugdømmerne«: »Skyggen? De tager Fejl, Hr. Kammerherre, Geværglimtene fra Dybbøl vil lyse gennem Historien« (*R&n* 4, s. 193f.). Endelig nævnes Dybbøls skanser også i den sene roman fra 1906 *De uden Fædreland* – i forbindelse med Joáns ophold i en sønderjysk stationsby.

Allerede Bangs roman *Fædra* (1883) genspejler – om end mere perifert – krigen og omtaler ikke den prøjsiske, men derimod – som et af de få tilfælde i tidens litteratur – den mere sekundære østrigske krigsmagt. Vi befinder os i foråret 1864: »Fjenden oversvømmede Jylland«, og en skønne dag var »kommen østrigsk Indkvartering til Gaarden, en General med et par Officerer og en halv Bataillon.« De østrigske officerer opfører sig tilsyneladende belevent efter bedste donaumonarkiske manér: »Om Formiddagen var der ofte Øvelser i Egnen, men Resten af Tiden var de hjemme. Saa holdt de til ovre i Lindegangen, drev langs Bænkene med en fransk Roman, eller spillede Kort; sad oftest Kvarter efter Kvarter ørkesløse, med en Cigaret mellem Læberne, og stirrede ladt ud i den solrige Have« (*R&n*, 2, s. 52; 54; 56). Og gerne – som så ofte hos Bang – omtales østrigernes musikalitet: Officererne synger og soldaterne musicerer, og flere gange i romanen nævnes komponisterne Franz Liszt, Joseph Haydn og Wolfgang Amadeus Mozart. Desuden udspinder sig en romance mellem den yderst chevalereske, men allerede gifte officer Grev von Schønaich fra Bøhmen – med længere ophold i Budapest – og romanens kvindelige hovedperson Ellen. Som del af sine indledende manøvrer har von Schønaich sendt hende en flaske ungarsk tokayer-vin, og da han skildrer sit hjemlands pragt, smører han tykt på med et lyrisk-sværmerisk vokabular, der da også gør stort indtryk på Ellen, men alligevel ikke fører til det ønskede mål:

Ja – Aa – De ved ikke, Frøken Maag, hvor der er smukt: Sommernætter – naar Floden glider langsomt, som en Kæmpesnog, der bugter sig i Mørket ... Høiderne som mørke Silhuetter rundtom ... Nat efter Nat kan man lytte til den glidende Flod – saa tyst – mens den iler og iler og iler ... Bredderne *kan* ikke holde den fast – ikke med Kærtegn og ikke med Granernes Hvidsken (*R&n*, 2, s. 62)

Østrig og frem for alt Wien er af stor betydning for Herman Bang,⁸ der i 1886 på sin flugt fra politiet pga. sin homoseksualitet og politiske anklager

---

8 Det følgende skatter til min artikel »Das Österreichbild in der dänischen Literatur – Streifzüge«.

her og i Prag søgte tilflugt i billige hoteller og lejede privatværelser sammen med sin ven og elsker, den tyske skuespiller Max Eisfeld, som han havde lært at kende ved hofteatret i Meiningen. I Wien – »for den raffinerede har denne Verdensby, som dør, endnu *en* Charme: Dekadencens«⁹ – blev Eisfeld optaget som elev på Sulkowsky-teatrets skuespilskole beliggende i forstaden Wieden. Herom skriver Dorrit Willumsen i sin Herman Bang-roman:

Teatret ligger helt ude i Wieden i et forfaldent palads. Og lige i nærheden har jeg [Bang] set på et par værelser. [...] De kører med sporvognen gennem kvarterer, der er så triste, at selv Københavns brandfælder er mindre ørkesløse og grå. [...] Mens han sad der i teatret, følte han ingen sult, træthed eller smerte. Max Eisfeld præsenterede ham for professoren og eleverne. De aftalte, at han skulle overvære nogle prøver og måske skrive om teatret.¹⁰

Dette gjorde så Bang med sin artikel *Sulkowsky-Theatret* i bindet *Theatret* (1892),¹¹ der indeholder en række præcise snapshots af de her tilstedeværende personer og af prøverne på Friedrich Schillers tragedie *Don Carlos* (1787). Derefter følger med titlen *Charlotte Wolter* et mesterligt portræt af denne fejrede, tyskfødte skuespillerinde (1834-1897), der i årene 1862-1897 optrådte på Burgtheater i Wien. Hendes popularitet her sikrede hende både en æresgrav på Wiens Zentralfriedhof, og i 1898 opkaldtes oven i købet en gade efter hende. Bang sammenfatter hendes kunstneriske talent, der skal have været på niveau med de store internationale stjerner Sarah Bernhardt og Eleonora Duse, med disse ord:

Blandt alle Tidens Scenekunstnere synes Charlotte Wolter ved siden af [Eleonora] Duse at have det største *fremstillende* Talent. Maaske var hun endog i et givet Øjeblik den eneste geniale Personlighed paa Theatret, som ejede den oprindelige fremstillende Evne. [...] For hende var Menneskefremstilling hendes Evnes fødte Udtryksform.¹²

---

9 Brev fra Herman Bang til Peter Nansen af 29.3.1886, i: *Herman Bangs Breve* nr. 18860329001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860329001>.

10 Dorrit Willumsen: *Bang. En roman om Herman Bang*, s. 180.

11 Jf. Herman Bang: *Sulkowsky-Theatret*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 263-278.

12 Herman Bang: *Charlotte Wolter*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 295ff.

En lignende blanding af impressionistiske iagttagelser og skarpsindig dramaturgisk analyse, som kendetegner disse to artikler, findes i endnu et portræt i samme bind af den store østrigske skuespiller Josef Kainz (1858-1910), som Bang første gang havde set optræde på Deutsches Theater i Berlin. I portrættet skildrer han også dennes gæsteoptrædere i København i 1888 og 1891.¹³ I øvrigt optræder Josef Kainz under navnet Josef Kaim i Bangs novelle *Hendes Højhed* i *Stille Eksistenser* (1886), og han præsenteres tillige i en artikel i dagbladet *København* (5.1.1908) i anledning af sin 50 års fødselsdag.¹⁴

Desuden portrætterer teaterelskeren Bang i en tidlig kronik – en såkaldt feuilleton – i *Nationaltidende* to af tidens kendte østrigske skuespillerinder fra Burgtheater. 31. juli 1881 omtales med overskriften *En Gjest fra »Burg«* Josephine Wessely (1860-1887) i titelrollen som Dora i et skuespil af den franske dramatiker Victorien Sardou, som Bang har set opført i Leipzig. Wessely roses til skyerne som »Burgtheatrets unge Primadonna«.¹⁵ Samme artikel nævner for øvrigt også Charlotte Wolter, der senere ligeledes portrætteres i artiklen *Burgtheatret. Charlotte Wolter* i *Politiken* (3.1.1887), og endelig hyldes hun af Bang i en nekrolog i *Aftenbladet* (17.6.1897) under overskriften *Grevinde O'Sullivan de Gras – Charlotte Wolter*. Begge skuespillerinder, Wessely og Wolter, blev endvidere omtalt i en artikel i *Nationaltidende* (30.10.1881) med titlen *Kunstnerselskab*.

Bang er i øvrigt langt mere diskret end Dorrit Willumsen, når han i artiklen *Udvist af Tyskland* fra bindet *Ti Aar* (1891) skriver om sit ophold i Wien. Denne diskretion forenet med (galgen)humor kendetegner alle tekster i *Ti Aar* og dækker ganske enkelt over den dybe smerte over forfølgelsen, som Bang var udsat for fra myndighedernes side. Denne smerte kommer usminket til udtryk i de breve, han på den tid skrev til vennen og forlæggeren Peter Nansen i København.¹⁶ Et brev fra 15. januar 1886 om opholdet i Berlin, men skrevet, da Bang befandt sig i Meiningen, begynder således:

13 Jf. Herman Bang: *Josef Kainz*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 323-364.

14 Jf. Herman Bang: *Josef Kainz* –, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, s. 319-321. Endvidere portrætteres Kainz af Bang under rubrikken *Samtids Kunst* i ugebladet *Nutiden i Billeder og Text* (4.4.1886).

15 Herman Bang: *En Gjest fra »Burg«*. (*Josefine Vessely som Dora*), i: *Vekslede Themaer*, bd. 2, s. 678.

16 Samtlige breve fra Herman Bang til Peter (og Betty) Nansen blev, under redaktion af Gert Posselt, i 2015 udgivet online af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Min kære Peter. Nu – hvor jeg skal begynde paa dette Brev, vil Smerten næsten overvælde mig. Jeg skal imidlertid forsøge at skrive kort og roligt. Det er kommet, dette, som et Lyn. Saadan som Slag i Slag de forfærdeligste Rystelser hjem søger mit Liv.¹⁷

Max Eisfeld nævnes ikke med et eneste ord, derimod formår Bang på gripende vis at finde udtryk for sin hjemløshed og angst for myndighedernes forfølgelse. Efter at være blevet udvist fra Berlin af det tyske politi efter på ydmygende vis at have tilbragt flere timer i detentionen, anklaget for majestætsfornærmelse pga. en artikel i *Bergens Tidende* (1.10.1885) om den tyske kejserlige familie – offentliggjort den 27. februar 1886 på tysk i tidsskriftet *Freiheit* – flygtede Bang til Meiningen i det sydligt beliggende Thüringen. Herfra rejste han hovedkulds videre til München efterladende sig halvdelen af garderoben som pant for en ubetalt hotelregning. Derpå fortsatte han ifølge *Udvist af Tyskland* »med Hurtigtog mod Østen. Jeg fandt det tjenligt at vige for Hohenzollerne og opsøge det Habsburgske Monarki. Jeg slog mig ned i Wien. Fire, fem Maaneder levede jeg i al Uforstyrrethed. [...] Jeg var flyttet ud i Hernals og boede der ganske ene. Jeg saa bogstavelig Uger igennem ikke et Menneske, men skrev og skrev paa 'Ved Vejen'.«¹⁸

Et øjebliksbillede af sin situation giver Bang selv i et brev, dateret d. 9. marts 1886, til svogeren A.P. Holst:

Da jeg ankom hertil eller rettere da jeg med en Dags Varsel fik Udvisningsordre fra Meiningen skrev jeg til Nini [Bangs søster] om min Stilling. Alt, hvad jeg har eiet, er opslugt af mine Udvisninger. Jeg staar foran *Nøden*. Hun svarede mig, at hun kunde ikke bede om Penge til mig. Jeg stred i otte Dage og skrev og skrev. Da blev jeg syg. Og syg maatte jeg forlade min Bolig, fordi jeg ikke kunde betale min Leie. Jeg har nu været syg i otte Dage. Jeg har knap kunnet skrive. Alt, hvad jeg har haft, er nu solgt eller pantsat. Jeg kender ikke et Menneske her. Og Hoteleieren sagde mig idag – jeg maatte fra mit Privatlogis tage herind, da jeg var for syg til at søge om Leilighed – at jeg kun kunde blive her til Søndag.¹⁹

---

17 *Herman Bangs Breve* nr. 18860115001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860115001>.

18 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 130.

19 *Herman Bangs Breve* nr. 18860309002. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860301001>.

Opholdet i Wien havde også sine lyse øjeblikke: »Og dog er Livet i denne By skønt for den, som gider leve det. Jeg kørte igaar i Prateren. Det var Veir som i Mai, mild Vaarsol over den bladløse Skov. I Alléerne en ubeskrivelig Trængsel.«²⁰ Men også i Wien, hvor Bang opholdt sig fra begyndelsen af marts 1886 til juli 1886 på forskellige adresser mellem universitetet, byens 8. distrikt, Josefstadt, og den daværende forstad Hernals,²¹ fattede politiet mistanke til ham, men denne gang – som han selv beretter – pga. en mulig forbindelse til en anarkistisk organisation:

Jeg underrettede Gesandten, og han tog til Politipræsidenten. Ganske rigtigt – man tog mig for en fordægtig Person. Der blev spurgt, hvad jeg havde gjort. Men om det gav man mig ingen Oplysninger. Man mente kun, at min Nærværelse var ret overflødig i Wien. Iøvrigt indhyllede Præsidenten sig i en Sky af Hemmeligheder. Det østrigske Politi ynder i det Hele at have sine Hemmeligheder. Det arbejder endnu under Traditionen fra Fyrst von Metternich. For dette Politi maatte jeg naturlig blive en Lækkerbidsken. Man kunde her klædeligt fable om alt netop, fordi der intet var. Morgen og Aften afgav Værtinden Rapport i sit Spisekammer. Jeg faldt over Detektiver i min Gadedør.²²

Om sin frygt for igen at blive forfulgt af myndighederne skriver Bang til Peter Nansen den 1. marts 1886: »Ja – hvis jeg nu kunde komme til Ro. Hvis jeg ikke plagedes af denne Dødsens Angst ogsaa *her* at blive udvist.«²³ Herom beretter Bang naturligvis intet i sine reportager hjem. I en af disse skrevet til *Politiken* og trykt den 14. juni 1886 med titlen *Berlin – Wien* (Bang var nu blevet fast korrespondent, hvilket gav den altid pengeknappe forfatter en fast månedlig indtægt på 300 kroner) skildrer han Wien, efter at byens volde var blevet sløjfet i 1858. Byen sammenlignes med Berlin:

---

20 Brev (af 29.3.1886) fra Herman Bang til Peter Nansen, i: *Herman Bangs Breve* nr. 18860329001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860329001>.

21 Jf. Vivian Greene-Gantzberg: *Herman Bang og det fremmede*, s. 23. Først boede Bang i Alserstraße 8, så på Hotel Hammerand i Schlobelgasse 6, derpå i Universitätsstraße 4 og endelig i Alserbachstraße 1.

22 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 131.

23 *Herman Bangs Breve* nr. 1886030100. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860301001>.

I Berlin sendte den vældige Königgrätzer Strasse mægtige Arme, Huskolonner, ud over Sletten. Wien brød gennem de gamle Volde og skabte 'Ringene', et Marmorbælte om Kejserstaden. Man indviede en Bro over Donau, smykket med Statuer; man gav Spree [i Berlin] Stenkajer til Værdi af Millioner. Uhyre Aktieselskaber jævnedes i Wien affældige Staddele med Jorden, og mens de rejste Palads ved Palads, saa det ud, som de slog Guld midt paa Gaden. Berlin smurte paa bare Marker op vakkelvorne Kaserne for at skaffe Hus til de Titusinder som kun fik Ly i Barakker, som en altfor rivende fyldt Flod gik Byen over sine Bredder under Tilstrømning fra hele Tyskland. I mindre end fem Aar fik Europa to Verdensstæder. [...] Wien havde akkurat gammel Kraft nok til at bygge en ny Stad; men den ny Stad havde Forholdene og Nederlagene allerede paa Forhaand berøvet Midlerne til at leve. Wien vil have Lov til at leve med sig selv. Den, som vil arbejde og naa fremad, maa søge den ny Kejserstad. [...] Den, som vil stille se, og maaske nyde, kan søge den gamle Kejserstad. Den Raffinerede vil finde én Charme Dekadencens.

Wien – og den østrig-ungarske kronprins Rudolf (1858-1889) – er emnet for en artikel, ligeledes i *Politiken* (27.5.1886), med overskriften *En ny Æra* i forbindelse med indvielsen af en ny bro over Donau. Kronprinsens selvmord på slottet Mayerling i Wienerwald i 1889 behandles i øvrigt i tre artikler af Bang henholdsvis i *Bergens Tidende* (16.2.1889), i *Nutiden i Billeder og Text* (20.2.1889) og i den norske *Aftenposten* (5.2.1890) – emnet må have fascineret Bang, en fascination, der også gælder kronprinsens moder, kejserinde Elisabeth (1837-1898), myrdet ved et attentat i Genève, der optræder i flere artikler og f.eks. portrætteres i avisen *Vort Land* (11.9.1898). Den østrigske digter Peter Altenbergs ord – i Bangs oversættelse – i anledning af afsløringen af det store monument over den myrdede kejserinde i Wiens Volksgarten trykkes i *København* (19.11.1907) under overskriften *Elisabeth*, og i *Bergens Tidende* skriver Bang (29.2.1908) – efter at have opsøgt denne statue før en oplæsning – en mindeartikel om hende med overskriften *Blade af min Dagbog. Elisabeth af Wittelsbach*.

I to breve til Peter Nansen udtrykker Bang sig udførligt og positivt om Wien. 1. marts 1886 skriver han:

Ti her er dog *Wien*. Du skriver tre Gange dette Navn – Navnet paa en Millionby ved Donau, Hovedstad i Østrig, bekendt for sin Da-

melyst og sine skønne, letfærdige Kvinder – med to Udraabstegn. Wien er dog Verden – og er *tysk*. Ogsaa her findes store Blade, store Forlæggere, ogsaa her kan man arbeide, hvis man faar Ro – vente – hvis man faar *Lov* dertil. Altsaa – lad os foreløbig sé, om jeg faar Ro og *Lov*.²⁴

Og i et senere, udateret brev holdes tonen stadigvæk oppe, selvom Bang den 30. marts beklager sig over sin arbejdsbyrde – »Kære Peter. Hvis du vidste, hvad jeg lider [...] Du véd, hvordan jeg arbejder. Jeg er klistret til mit Bord«. ²⁵

Den ro, som Bang påkalder i brevet af 1. marts 1886 til Nansen, indtrådte først, da han i løbet af foråret flyttede ud til Hernals, hvor han fuldendte manuskriptet til *Ved Vejen*: »I fire-fem Maaneder havde han levet fredeligt i Wien, saa dukkede den fatale Artikel med Spydighederne om Kejsersfamilien op i 'Die Freiheit' og gjorde Myndighederne aktive ogsaa her.«²⁶ Politiet troppede op i Hernals og undersøgte hans manuskripter, som ingen pga. sproget kunne læse. Igen følte Bang, at han var uønsket, og han frygtede for at blive udvist; ligeledes søgte hans værtinde at slippe af med ham.

I øvrigt er Wien en by, som Bang gerne kontrasterer med det mere moderne Berlin – således i en artikel i *Politiken* (14.6.1886), i hvilken Berlin ses som storbyen, der eksisterer i kraft af sin fremtid, mens Wien lever på sin fortid; men når det gælder teaterlivet, er det især Paris, som Wien sammenlignes med. Således skriver Bang i en af sine tidligere kronikker i *Nationaltidende* (10.9.1882) med overskriften *Dramaturgiske Pennetegninger. Carl Wulff* (1840-1888; dansk skuespiller og revyforfatter):

[Komikere] ere bundne til dette Sted, Pariserne til Paris, Wienerne til Wien, thi de kjende, den ene Pariseren, den anden Wieneren [...]. Hvad disse Kunstnere give, det er alt det, som skifter fra Paris til Wien. Selv om en Periodes komiske Sider ere de samme ved Donau og ved Seinen, saa gaar det dog her ikke anderledes, end det gaar med Moderne, der ogsaa ere de samme – paa Journalerne. [...]

---

24 Ibid.

25 *Herman Bangs Breve* nr. 1886033001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/1886033001>.

26 Harry Jacobsen: *Herman Bang. Resignationens digter*, s. 157.

Aldrig har nogen Wiener-Komiker gjort Lykke i Berlin, aldrig har en komisk Kunstner fra Spree høstet Laurbær ved Donau.²⁷

I juli 1886 pakkede Bang i al hemmelighed sine kufferter og rejste sammen med Max Eisfeld til Prag, en by, der dengang hørte til det østrig-ungarske monarki: »Man havde ment, jeg vilde være mindre generende i Provinsen«, skriver han i artiklen *Udvist af Tyskland* med bidende ironi.²⁸ Men den 31. juli indløb der en fortrolig »Beretning« fra politipræsidiat i Wien adresseret til selveste politidirektøren i Prag. I brevet beskrives Bang – efter at hans majestætsfornærmende artikel i *Freiheit* advarende nævnes – som »en trættekær, pralende og arrogant person, [der] boede sammen med en ung angivelig skuespiller ved navn Max Appel alias Eisfeld. [...] Man har hørt forskellige forlydender, ifølge hvilke Bang har misbrugt Appel til naturstridige utugtsakter.«²⁹ Dagen efter sendtes en politiasistent til Bangs hotel, hvorfra han dog allerede var flyttet. Ikke desto mindre indkaldtes han den 7. august sammen med Eisfeld til et politiforhør, som han yderst dramatisk skildrer i et udateret brev hjem til Peter Nansen. I *Udvist af Tyskland* skriver Bang bittert om de chikaner, han udsattes for af myndighederne:

Jeg lejede mig en Lejlighed i en Forstad og om Lørdagen flyttede jeg ind om Aftenen. Søndag Morgen ringede en Politikonstabel: Om jeg var Hr. den og den: Jo (nu kendte jeg Visen) jeg var Hr. den og den. – Saa var her en Tilsigelse, sagde Manden. Jeg tvivlede ikke paa det og tog mit Papir. Jeg mødte efter Tilsigelsen. [...] Jeg sad mellem tvende Gentlemen, der var anholdt for Betleri. Da jeg endelig indledes, forstod jeg, at nu var jeg kommen til de Rette: Disse to Herrer var ikke Folk, som lod sig en Hemmelighed gaa forbi. Dertil holdt de meget for meget af Hemmeligheder. Og de var indsigtfulde som Øvrighedspersonerne i en Operette. De behandlede mig, som var mig Galgen vis og begyndte med at paastaa, jeg havde forfalsket mit Pas. Den øverste Embedsmand, der var meget rødneget, erklærede betydningsfuldt: at man kendte mig. Jeg svarede spagfærdigt, at det lod til

---

27 Herman Bang: *Dramaturgiske Pennetegninger*. Carl Wulff, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, s. 1002f.

28 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 132.

29 Citeret efter František Frölich: »Herman Bang under opsyn i Prag«, i: *Weekendavisen*. *Berlingske Aften*, 19.11.1976.

at være mere end jeg selv gjorde. Den Øverste bad mig indstændigt spare min Vittighed: man *havde* faaet sin Indberetning. Jeg spurgte, hvad der stod i den Indberetning. Den Øverste svarede kun: at Indberetningen var fra Wien. Han udtalte denne Stads Navn, som om jeg midt paa Kärnthner-Ring havde dræbt en betydelig Kvotadel af min ulykkelige Familie. [...] Man forhørte mig i syv Kvarter.³⁰

Politidirektøren lod Bang gå fri efter at have anbefalet ham »Forsigtighed«, men lod ham ikke desto mindre skygge af civilklædte politifolk: »Særlig ønskede man at erfare, om jeg modtog natlige Besøg. Jeg modtog ingen Besøg hverken Nat eller Dag.« Situationen må have været særdeles ubehagelig, og diskret meddeler Bang: »Wiener-Bekendte raadede mig til at rejse hjem: for 'det østrigske Politi var nu én Gang vanskeligt, naar det først havde sat sig noget i Hovedet'. 'Det var et Politi, der gerne blev ved sit.' Det maatte jeg indrømme.«³¹ Langt mere direkte er han i det udate-rede brev (fra august 1886) til Peter Nansen:

Jeg blev taget i Forhør, og mine Udsagn ført til Protokol. Forgæves protesterede jeg, og forgæves spurgte jeg, *hvorfor* man underkastede mig disse Pinligheder. Man gav mig intet Svar. Efter halvanden Times Krydsforhør, hvor man udspurgte mig om hele mit Liv, og hvor jeg maatte opgive alle mine Forbindelser – sendte man mig endelig bort. *Det eneste*, man kunde anføre imod mig, var: at jeg i Wien var blevet en Værtinde 10 Gylden skyldig – hun har snydt mig for et Par Hundrede – ! Jeg anmodede disse Herrer om, hvis jeg skulde udvises, da at sige mig det strax. Man svarede mig: at naar jeg *ikke gjorde mig skyldig i noget*, kunde jeg *vel* blive. [...] I Maaneder har man nu omgivet mig med Politi.³²

Alligevel blev Bang i Prag frem til 7. november 1887 for bl.a. at færdiggøre *Stuk*. Opholdet³³ er skildret i den prægtige erindringsskitse *Den*

30 Herman Bang: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, s. 132f.

31 *Ibid.*, s. 134.

32 *Herman Bangs Breve* nr. 18860800001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860800001>.

33 Skildret af František Frölich i »Herman Bang under opsyn i Prag«, i: *Weekendavisen. Berlingske Aften*, 19.11.1976 og detaljeret beskrevet af Harald Jepsen: »Herman Bang i Prag«, i: *Danske Studier*, 1993, s. 116-124.

gyldne Stad, ligeledes trykt i *Ti Aar*. Teksten indledes med lovprisningen: »Skønne Stad, som Hradshin skærmer, en Stenkonge med højt opløftet Haand« (s. 167). Senere i teksten påkaldes Prag med ordene: »Ja, gyldne Stad ved Moldau, hvor mange Minder gemmer Du ikke for mig, Minder fra Liv og fra Kunst« (s. 175), minder, der giver Bang rig mulighed for at anstille betragtninger over forskellene og spændingerne mellem tjekker og østrigere:

To Racers bestandige Gnidning spænder alle Evner. To Stammers daglige Kamp lukker alle Øjne op. Her kan ikke soves. Her støder Czecherne, den unge Fortrop for Slavernes Millioner, mod Østens yderste Vagt. Vagten er en Østriger, som fløjter en Vals paa sin Post. De let sindede Østrigere. Skæbnen gav dem et godt Humør, og de nyder deres egen Undergang som et Skuespil. Men et spinkelt Bolværk er de glade Folk. Og er Wien Østens Port, saa vil det, maa man tilstaa, være en Dør, som er let at sprænge (s. 168).

Netop Wienervalsen bliver til et ledemotiv i Bangs beskrivelse af det, han anser for at være typisk østrigsk. Et eksempel er denne præcise, journalistiske skildring af et ligtog gennem Prags gader, der også udviser en bemærkelsesværdig fremsynethed i forbindelse med Østrigs senere skæbne efter 1. Verdenskrig:

Hvilket mærkeligt Ligtog, naar en Østriger stædes til Jorden. [...] I Vognen er Kranse stablede op – mange brede Baand og saare mange Farver. Baandene flagrer, Inskriptionerne folder sig ud: »Farvel« – »Lev vel« flyver som glade Festens Vimpler. Saa følger Orkestret. Det spiller ingen Psalmer. Det er Strauss, der følger en Østriger til Jorden. Paa alle Sjæles Dag, naar al Militærmusik spiller paa Prags Kirkegaard og alle Knejer er fyldte af Folk, som er trætte af at knæle hos de Døde, er det Fahrbach,³⁴ der klinger fra Instrumenterne. For hører en brav Østriger i sin Kiste en Vals, smiler han i Søvn – siger man. [...] Saadan følger Østrigerne til Jorden, som Pariserne kører til Bryllup. Og saadan vil en Gang selve Østrig dø, og en »Kehrauss« [dvs. en sidste dans] vil være Koralen ved dets Grav (s. 168f.).

---

34 Philipp Fahrbach (1815-1885) tilhører en kendt komponistfamilie i Wien og komponerede en lang række danse, der også var populære i Skandinavien.

Men også den østrigske folkemusik og navnlig den kendte wienerske »Fiakerlied«³⁵ interesserer Bang:

Folkesangernes Viser er Østrigs aristofanske Komedier. I Landet, hvor Pressen ingenlunde tør sige alt, er »Folkesangerne« den offentlige Menings Røst. Som de synger, føler Folket. Derfor hører Wieneren og Prageren paa dem seks lange Timer i Træk, og de bliver ikke trætte. Ti Folkesangerne er en Del af deres eget Liv .... Vildest jubler de, naar en »Fiaker« har sluttet sig til den kunstneriske Trup. Han kan kun én Sang: Fiakresangen, men det er ogsaa nok: en Østriger kan høre den tusinde Gange. Der maa vel være noget af Folkets Livslyst i dens Musik. Det var vel derfor, at Erkehertugen i Mayerling³⁶ – den store Østriger – lod den synge for sig Aftnen før sin Død – af sin Kusk (s. 173f).

Ligeledes begejstrer sigøjnermusikken Bang, selvom han må tage »Fahrbacherne« med i købet:

Hvor Zigeunermusikken dog virker sært. Langeligt klager tungsindige Violiner. Til Trods føres Buerne aandeløst og hastigt. En eneste Violin løfter sin Sang højt – som over et Vand en svævende Fugl. Ja – denne Musik er Bud fra et andet Folk og klinger i Østrig fremmed. »Fahrbach«erne, de hører hjemme her. Hør, hvor de knalder fra de østrigske Blæsere som Ligeledhedens Sejersfanfarer, mens Prag sover ind. Østrig blunder til Lyden af sin Livsmusik (s. 174).

Et yderligere ledemotiv foruden musikken er det østrigske *aristokrati* – ordet gentages flere gange i artiklen – som Bang stiller over for det tjekiske *demokrati*, en modstilling, der ikke er behandlet andetsteds i tidens danske journalistik. Tjekkerne »kommer fra neden af, og deres Hær er en Almue, som skal opdrages politisk og socialt.« Herefter følger denne

---

35 »Das Fiakerlied« fra 1885 er en af de kendteste wienersange. Tekst og musik af Gustav Pick (1832-1921). Fiakeren kaldes den hestetrukne vogn, der den dag i dag kører turister rundt i den indre del af Wien. Ordet *Fiaker* blev i d. 18. århundrede overført til tysk fra det franske *fiacre* som betegnelse for en tospændig hyredroske.

36 Rudolf, kronprins af Østrig-Ungarn, kejser Franz Josefs eneste søn, begik 1889 selvmord på slottet Mayerling.

smigrende karakteristik: »Czecherne [er] maaske de intelligenteste af alle Slaver. De har lette Hoveder, som er rappe til at lære af Modstanderne; de har en nervøs Ærgerrighed, som pidsker dem hastigen fremad« (s. 169). Ligeledes antydes de ulmende politiske spændinger mellem de to nationer: »Der er Kamp i Prag. To Stammer strides om den gyldne Stad«, og Bang henviser til dobbeltmonarkiets mange sammenbragte nationer, der er begyndt at slå sig i tøjet: »Det ligger saa i Folkets Karakter. Man kan søge til Slovaker som til Magyarer, til Dalmater som til Czecher: man er dog altid – i Østrig« (s. 171), og dette i en sådan grad, at Bang identificerer Prags hovedstrøg med »Graben«, Wiens fornemste forretningsgade, og endnu er alt fest og elegance – og teater: »Det er, som hørte jeg endnu den muntre Sabelklirren over Fortovet – Rytterofficierernes i det østrigske Militær, elegante som Forgrundsfigurerne i den fikse Opéra comique« (s. 172).

Prag – ved vintertide – er også skuepladsen for skitsen *En Juleaften i det Fremmede*, ligeledes trykt i *Ti Aar*. Persongalleriet introduceres således: »Vi boede ude i en Forstad fire Gentlemen – en Maler og jeg paa anden Sal, en Pianist og en juridisk Kandidat paa tredje. Til alle fire kogte 'die Hausmeisterin' Suppe og serverede den i Fajanceskaaler.«³⁷ Også i denne delvis selvbiografiske tekst er det tydeligt, at det er blandt de tysktalende indbyggere, at fortælleren, dvs. Bang, færdes. En skildring af selve byen skal man dog lede længe efter. Ganske vist nævnes uden videre kommentar det imponerende slotsanlæg Hradschin, men ellers handler novellen om sultne kunstnere en juleaften og »die Hausmeisterin« som den frelsende engel, der inviterer alle på den traditionelle julemiddag: »Karper i Surt og Karper i Sødt« – det traditionelle julemåltid i Central- og Østeuropa – »Det kunde jo virkelig være morsomt ... meget morsomt ... en Gang at holde Jul paa Bøhmisk ...«, og også her tales der tysk: »Veith [værtindens mand] lukkede Spisestuen op med et 'Gesegnete Mahlzeit'; og vi gik ind til Karperne.«³⁸

I sit skønlitterære forfatterskab beskæftiger Bang sig kun undtagelsesvis med selve byen og dens mange seværdigheder. Det nærmeste vi kommer en mere *præcis* skildring af Prag er de indledende strofer af digtet *Sommerdag*:

---

37 Herman Bang: *En Juleaften i det Fremmede*, i: *Ti Aar*, s. 147.

38 *Ibid.*, s. 153; 157. I fortællingen *Fratelli Bedini* fra *Excentriske Noveller* (1885) optræder en akrobattrup. Læseren erfarer *en passant*, at denne under en turné har brug for en ny, ung akrobat til optræning, en »ny Elev – de købte et kønt lille Pigebarn etsteds i Böhmen.« Herman Bang: *Fratelli Bedini*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 6, s. 286.

Det var en Sommerdag,
de gik ned fra Hradschin,
Solen laa rigt
over Paladsernes Haver,
og langs med Moldauens Bred
dufted Akazierne sødt.

Klokkerne lød
klingert over Nepomuks Bro
oppe fra Domen til Fest.
Hvor glimtede Moldauens Vand.³⁹

Dog finder vi under den fælles rubrik *Brogede Blade* fire artikler i *Bergens Tidende* henholdsvis 1. september 1886 om en opførelse af Bjørnstjerne Bjørnsons skuespil *En Fallit* (1875) i byens sommerteater, 25. november 1886 om skikke i forbindelse med helligdagen Alle Sjæles Dag, 18. december 1886 om juletravlheden i december måned (*R&n*, 9, s. 344-346). og endelig 2. april 1887 indeholdende en skitse fra dagliglivet i et af Prags fattigkvarterer med undertitlen *Genrebillede (fra Prags »Lille-Side«)* (dvs. bydelen Malá Straná). I artiklen *Bilder från Prag* i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (6.8.1887) finder vi en henført, lyrisk skildring af byen, der antyder, at opholdet her også havde sine lyse sider:

Man finder næppe skønnere Sted [...] end her paa Bænken under de lyse Akacier, tæt ved Flodens [Moldaus] Bred; høit hæver Hradschin sig derborte, Taarnene, de vældige Mure, der ligesom vokser ud af Bjergets grønklædte Sider, hvor graa Paladser og gamle Rønner titter frem mellem Havernes grønt. ... Og selve Floden under Kædebroernes fine Fletværk, saa luftigt som Kniplinger over det grønlig Vand. Og længere borte selve den hellige Bro [Karlsbroen over floden Moldau], tung med sine Helgenrækker af Sten, der rejser sig i den vidunderlige Luft. ... Nej, skønnere Sted end her findes næppe.⁴⁰

---

39 Herman Bang: *Sommerdag*, i: *Værker i Mindeudgave*, bd. 6, s. 21.

40 Citeret efter Harry Jacobsen: *Herman Bang. Resignationens digter*, s. 159.

Yderligere artikler handler – som det kan forventes – om teaterlivet i Prag. Således skildres som led i nationalitetskampen rettet mod Østrig åbningen af et nyt tysk teater under overskriften *Et nationalt Foretagende i Politiken* (23.1.1888).⁴¹ Og så kan Bang ikke lade være med under den noget sensationslystne overskrift *To nye, kønne Lig* at berette om et dobbeltmord i byen i *Politiken* (20.5.1887).

Prag og tjekkerne er ligeledes til stede i romanen *Mikaël* (1904). Meesteren, Claude Zoret, har således opholdt sig i Prag, hvor han for første gang traf titelpersonen Mikaël. Denne er oven i købet født i et af byens fattigkvarterer, hvilket flere gange understreges i romanen, og han omtales flere gange som »Czecker«. Zoret har oppe på højen, hvor slotsanlægget Hradschin befinder sig, tegnet nogle skitser: »– Hvor godt han altid huskede den Tid. Luften over Prag, hvor besynderligt den lignede Luften over Montmartre, alle dens Farvetoner, hele dens Stemning – – Og saa var det jo i Prag, Mikaël var kommen til ham« (*R&n*, 5, s. 17).

At Mikaël er stolt over sin nationalitet – den tjekkiske nationalisme nævnes netop også af Bang i artiklen *Den gyldne Stad* (se ovenfor) – bliver gentagne gange understreget i romanen, f.eks. da Mikaël optræder med lutspil og sang, hvorpå de begejstrede tilhørere reagerer således: »– Men De er jo Kunstner, Mikaël, raabte Fru Morgenstjerne, og Toll lagde til: – Ja gu' er han Kunstner. – Man er da Czecker, svarede Mikaël og slyngede Luthen fra sig, der klirrende faldt ned paa Tæppet« (*R&n*, 5, s. 87). Og da senere talen falder på, hvilket orkester der ønskes til en fest, og et spansk orkester derpå foreslås, udbryder Mikaël spontant: »Orkestret skulde ikke være spansk. Russerne vilde vi ha'e, for de, de spiller dejligst. Han lo med sit lysende Ansigt: – Og saa, sagde han: er de af min Familie. Fru Morgenstjerne lo. Men Mikaël sagde: – Jo, for jeg er Czecker ... og Russere og Czecker, de er Slægtninge (*R&n*, 5, s. 92). Mere sværmerisk er derimod den ulykkelige Alice Adelskjolds omtale af Bøhmen: »Der er intet Sted, hvor Akacierne er saa dejlige som i Bøhmen« (*R&n*, 5, s. 48). Hendes fætter er for øvrigt fyrst-biskop i Prag og dermed »en af Østrigs første Prælater« (*R&n*, 5, s. 199).

Det er i øvrigt ganske bemærkelsesværdigt, at Prag for Herman Bang snarere er en østrigsk end en tjekkisk by. Således indeholder *Den gyldne*

---

41 Mange år senere vender Bang tilbage til nationalitetsproblematikken med en artikel i *København* den 10. maj 1908 med overskriften *Over Donau*, der omtaler et tjekkisk gæstespil på Theater an der Wien, som måtte opgives efter pres fra det tyske parti i byen, der ikke ville se tjekker på scenen.

Stad fra bindet *Ti Aar* en både skarpsindig og smigrende analyse af østrijernes teaterbegejstring, en begejstring, som Bang som bekendt delte, og som han med stor sympati oplevede under et besøg i Prags tysksprogede »Landestheater«:

Østrigerne forstaa Theaterkunst af Instinkt. Man lærer og opdrages til Forstaaelse blot ved at være Medlem af en saadan Tilskuerkreds. Dette Publikum kan lade sig overrumple som ethvert andet. Det kan lade sig besnære af et glat Ansigt. Det kan duperes af en Smule sødligt Kvidder. Men det glemmer aldrig Rangforordningen. Og det véd altid, hvad Kunsten er, og hvad der kun er Gøgl. Og fordi det alt for godt véd, hvor sjældne Kunstnerne er, hædrer det oprigtigt de saare faa *acteurs*, som er Kunstnere. Det er i dette Land, hvor man i Hovedstadens Raadhus har ophængt Charlotte Wolters Billede. Her har Monarken takket en Aktrice i den officielle Avis, for de udmærkede Tjenester, hun har bevist Fædrelandet og Kunsten (s. 175f.).

Det drejer sig her om samme skuespillerinde, Charlotte Wolter, som Bang så mesterligt har portrætteret i bindet *Theatret* og i flere avisartikler. Og herefter omtaler Bang 25-års jubilæet i 1887 for hendes ansættelse ved Burgtheater i Wien med en henvisning til hendes optræden i titelrollen i den østrigske nationaldigter Franz Grillparzers drama *Sappho* (1818). Igen kan man beundre Bangs brillante journalistiske teknik:

Ja – hint Charlotte-Wolter-Jubilæum. Burgteatret stuvende fuldt. Alle Arveloger fyldte til Trængsel, saa man kunde tænke sig, at Hertugerne, der havde erobret en Førstebænk, havde overnattet i deres arvelige Burg-Besiddelse. I Parkettet hvert Navn berømt. I den kejserlige Loge Franz Josef og alle Habsburgerne. [...] Saa stormer [skuespilleren] Lewinsky ind som Herold og et: »Hil Sappho« skriger han gennem Salen, mens Digterinden selv – Wolter – trækkes, langsomt, i Triumfvogn frem, en gylden Lyre i den strakte Arm [...] I Salen rejser sig hver Mand. Først Franz Joseph (s. 175f.).

En kvindelig kunstner er ligeledes hovedpersonen i novellen *Ferie* fra bindet *Ti Aar*, den verdensberømte koncertpianist Madame Sofie Simolin. Novellen er inspireret af Bangs møde med den kendte tyske pianist Sophie Menter (1846-1918), som han traf første gang i København i 1882

og lærte nærmere at kende under et månedlangt ophold på hendes slot Itter i Tyrol i efteråret 1885. Sofie Simonin introduceredes allerede i kunsternovellen *Charlot Dupont* fra *Excentriske Noveller* (1885) om en ung violinist, der bl.a. optræder ved en velgørenhedskoncert med den berømte *Radetzkmarch* af Johann Strauss d.æ. som sit ekstrarnummer efter 19 fremkaldelser. Novellen foregår i Frankrig, og de eneste andre forbindelser til det sydøstlige Europa er rent eksotiske, idet Dupont således optræder i »Magyaruniform«, da koncerten afholdes for oversvømmelsesofre i Ungarn – »der er altid Vandlidte i Ungarn« (*R&n*, 6, s. 320f.). Og herefter påbegyndes en koncertturné, hvorom der intet yderligere berettes. Dernæst optræder Sofie Simonin i fortællingen *En dejlig Dag* fra *Under Aaget* (1890), som dén person – her kaldes hun for »Fru Simonin« (*R&n*, 7, s. 315). – der vender op og ned på familien Etvös' hverdag under sit besøg i den danske provins (Eötvös er for øvrigt et ungarsk navn). Her beskrives hun som »lille, gemytlig og smilende« og – på trods af sit franske navn – tysktalende, ja, endog talende en lystig »Bajrer-Dialekt« og ved middagbordet højlydt krævende »a' Glas Bier« (*R&n*, 7, s. 340f.).

I novellen *Ferie*, der er inspireret af Bangs ophold på slottet Itter hos Sophie Menter, skildres Sofie Simonins ferieophold på sit slot i Tyrol. En del af dialogen er gengivet på et tysk, der undertiden er svagt farvet af en ubestemmelig østrigsk/bayersk dialekt: »– Es lassen sich doch damit endlich Wunder machen – ni't?« eller »Gott, sie ist ja a' Gans«. ⁴² I øvrigt indeholder teksten næppe nogen form for lokalkolorit. Den skildrede natur kunne være hvor som helst, hvor der er bjerge, og udpræget stereotyp er følgende passage: »Det var Midnat, da vi naaede Bjergets Top. Førerne vækkede i Afstand Herbergets Folk, og der blev som med ét Slag en sand Tyrolerlarm af Slag-Cither og Jodlen.« ⁴³

For Bang var det med denne novelle tydeligvis vigtigere at skildre en række kunstnerskikkelser og fortælle forskellige kunstneraneddoter. Kostelig morsom er således hans portræt af en tilstedeværende kejserlig kammersangerinde fra Wien, Maria Bilt, hvis »Rumfang maatte udmaales i mangfoldige Kubikfod«:

I Aarenes Løb var hun blevet meget uforholdsmæssigt udviklet bagtil, saa adskillige Stole vægrede sig ved at rumme hende. Hun

---

42 Herman Bang: *Ferie*, i: *Ti Aar*, s. 69f.

43 *Ibid.*, s. 79.

befandt sig i en bestandig Sved, som hun taalmodig kørte rundt i sit Ansigt med sin Strømpe. Hendes Rollefag var Margrethe i [Charles Gounods opera] »Faust«. Hun kunde ikke blive seks Uger i Træk borte fra et Teatergulv, og hun brød Aaret langt hver Maaned op fra Wien for at synge i de besynderligste Afkroge af Monarkiet. Midt i Højsommeren drog hun paa Gæstespil i Innsbruck. Hun græd for Madame Simonin, der raadede hende til at optræde ved Kirkekoncerter. – Mein Gott, sagde hun: *der* er hun jo dækket af Orglet.⁴⁴

Mens Maria Bilt, der ikke interesserer sig for klavermusik, er faldet i søvn i salonen, fortæller den snakkesalige Sofie Simonin om en episode i Budapest, hvor hun traf selveste Franz Liszt, den østrig-ungarske komponist og klavervirtuos, der med navns nævnelse dukker op forskellige steder i forfatterskabet.⁴⁵ Sammen sætter de sig til flyglet:

Vi spillede – na, mein Gott – og han blev ved ... Timevis spillede vi. Jeg var pint af Sult nu, da Spændingen var ovre, saa jeg næppe kunde holde mig paa Stolen. – Og tilsidst maa jeg sige: »Meister, verzeihen Sie ... men jeg har ikke spist noget siden imorges.« – Og saa lo Liszt, og vi spiste kold Steg i mit Hummer af en Stue og vi spillede igen til langt ud paa Natten ... Fru Simonin tier længe og sér op paa Liszt's Buste, som om hun i Tankerne talte til den.⁴⁶

Wien, Østrig og østrigere nævnes rundt omkring i Bangs forfatterskab. Ud over romanen *Fædra* og novellen *Ferie* forekommer enkelte henvisninger til Østrig i *Stuk*. Her nævnes såkaldte »Makartbuketter« (*R&n*, 2, s. 210) opkaldt efter den østrigske maler og dekorationskunstner Hans Makart (1840-1884), der kreerede buketter af farvede fjer og kunstige blomster.⁴⁷ I samme roman spilles og danses tyrolervals »saa Skørterne viftede« (*R&n*, 2, s. 257) og senere danses valsen igen på familien Graver-

---

44 Ibid., 69f.

45 Episoden bygger på komponistens besøg hos Sophie Menter på hendes slot, skildret af Bang i *Politiken* 7. august 1886 under overskriften *Liszt hos Sofie Menter* i anledning af Liszts nylige død. Komponisten omtales i flere artikler af Bang: *Bergens Tidende* 11. august 1886, *Nutiden i Billeder og Text* 15. august 1886 og *Politiken* 19. august 1886.

46 Herman Bang: *Ferie*, i: *Ti Aar*, s. 75.

47 I *Bergens Tidende* den 16. juli 1887 omtales enken efter Hans Makart, jf. Herman Bang: *Fru Bertha Makart*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 10, s. 52-56.

sens bal. I *Ved Vejen* fra *Stille Eksistenser* (1886) findes følgende scene, og der kan ikke være tvivl om musikkens tempo: »Frøken Jensen spillede tilsidst en Tyrolervals, og Lille-Bentzen fløj halvfløv ud i Køkkenet og valsede med Marie, saa hun hvinte« (*R&n*, 7, s. 167).

Skønt Østrig deltog i krigen 1864, omtales fjenden i *Tine* – i modsætning til *Fædra* – udelukkende som »Prøjsere« eller »Tyskerne« (*R&n*, 3, s. 61). Derimod nævnes Wien flere gange i novellen *Hendes Højhed* fra *Stille Eksistenser*. Her er miljøet, som titlen antyder, højadeligt, og den geskæftige franske guvernante Mlle. Leterrier mindes – for at gøre indtryk – sin ansættelse på slottet Sanssouci i Potsdam uden for Berlin: »Hendes tidligere Elev havde været af Huset Hohenzollern.« Men hun forstår tillige at udvide sit repertoire med den østrigske hovedstad Wien: »Hertuginde var af Huset Østrig: Med en Vending gik hun over til Schönbrunn og sluttede med Maria Theresia« (*R&n*, 7, s. 73f.). Og i forbindelse med en forlovelse mellem en arveprins og en ærkehertuginde meddeles det, at »Formælingen fandt Sted i Wien« (*R&n*, 7, s. 125). Endvidere optræder den østrigske skuespiller Josef Kainz, som Bang viede et portræt i bindet *Theatret* (se ovenfor) let forklædt som en vis Josef Kaim, hvis brillante optræden skildres detaljeret. I *Enkens Søn*, en anden fortælling fra *Stille Eksistenser*, synger hovedpersonen Otto Heinrich en frivol wienerisk vise fra ca. 1880 med en tjekkisk melodi, »Das Bandeltier«:

Otto Heinrich sang Løjtnantsviser og akkompagnerede sig med *en* Finger. Der var især *en* Vise – om en Bændelorm. Det var Otto Heinrichs Yndlingsang.

»Ich hab' im Leben keine Freude.
Ich hab' ein Bandelthier im Leib.«

Frøken von Salzen sad noget stiv under Strudsfjerene: saadanne Viser kjendtes ikke i Weimar (*R&n*, 7, s. 54).

Og endelig optræder i novellen *Franz Pander* (fra *Excentriske Noveller*), som foregår i Hamburg, en koket stuepige, Johanne, der er »en høj og robust Wienerinde« (*R&n*, 6, s. 266) med et uanet følelsesliv.

I *Det graa Hus* nævnes det imperiale Wien både *en passant* sammen med en række andre europæiske storbyer, og lidt mere udførligt, da Hans kongelige Højhed [den senere Frederik 8.] udbryder: »Ja, Wien er en smuk by« (*R&n*, 4, s. 202). Endvidere kan følgende citat anføres: »– og saa rej-

ste Harriette ned til Tanten i Wien og giftede sig med Marschalen« (*R&n*, 4, s. 252). I samme roman optræder ligeledes en østrigsk minister, dvs. gesandt, en ældre herre, der både fortæller om kurbyen Bad Gastein i de østrigske alper og forsøger sig med følgende kompliment om de danske kvinder:

– Min Fader, blev Ministeren atter ved: har, naar han talte om sine Ungdomserindringer ofte talt om Deres Naade. – Gewiss giebt es schöne Weiber in Dänemark, plejede han at sige, sluttede Ministeren og bøjede sig for Hendes Naade [...] Hendes Naade smilede. – Man smigrer saa let i Østrig, sagde hun (*R&n*, 4, s. 196).

Mere politisk bliver konteksten under en senere samtale: »Han talte om Hr. von Bismarck og Østrigs kummerlige Stilling under Krisen« (*R&n*, 4, s. 211). der kan være en hentydning til nederlaget i den prøjsisk-østrigske krig i 1866 og den efterfølgende opspaltning af det habsburgske rige i dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn i 1867. Endelig nævnes også Pauline von Metternich (1836-1921), der var svigerdatter til den kendte østrigske statsmand fyrst Clemens Wenzel von Metternich (1773-1859) – endnu et eksempel på Bangs hyppige namedropping.

Under og efter sit ophold i Wien skriver Bang en lang række artikler, overvejende til *Politiken*, om emner med tilknytning til Wien og/eller Østrig. Det kan være indtryk af Wien på den første forårsdag under overskriften *Vaar i Politiken* (2.4.1886), en beretning fra udflugter i Wien og omegn og en sejltur på Donau under overskriften *Fra de store Byer* i ugebladet *Nordstjernen* (11.7.1886), en skildring af *Sommer i Wien* i *Politiken* (28.7.1886) eller et besøg på slottet Schönbrunn uden for Wien under rubrikken *Brogede Blade i Bergens Tidende* (25.9.1886) og *Illustreret Tidende* (21.11.1886).

Men også politiske emner, der berører Sydøsteuropa, tages under behandling i en række artikler igen overvejende til *Politiken*, således 23. maj 1886 under overskriften *En Toldkrig* om en truende toldkrig mellem Østrig-Ungarn og Rumænien, som i givet fald vil ødelægge det rumænske marked. Ellers er det i perioden 14. december 1886 og frem til 12. juni 1909⁴⁸ politiske spændinger, alliancemuligheder, oprustning og krigstrusler mellem en række centraleuropæiske magter foruden Rusland og Ita-

---

48 Jf. René Herring: *Herman Bangs forfatterskab. En anoteret bibliografi*, 2018.

lien, der kyndigt beskrives og analyseres med fokus på Østrig-Ungarn. Men også så »eksotiske« områder som Galicien (et landområde i dag delt mellem Polen og Ukraine), Serbien, Kroatien, Makedonien, Albanien, Bosnien og Herzegovina inddrages.

Derudover præsenterer Bang en række snapshots fra Wien: den berømte forlystelsespark Prater, karnevallet og påskeugen. En række af byens prominente indbyggere omtales, bl.a. den i Galicien fødte østrigske forfatter Karl Emil Franzos (1848-1904) (jf. *Nutiden i Billeder og Text* 23.5.1886, *Bergens Tidende* 22.5.1886, *Politiken* 31.5.1886 og den østrigske bankier Simon Georg von Sina (1783-1856) under overskriften *En fyrstelig Fallit* (i *Politiken* 19.3.1886). Også en opførelse i Wiener Staatsoper af Georges Bizets *Carmen* anmeldes (i *Politiken* 5.4.1886) fulgt af videre anmeldelser af udenlandske kunstneres gæsteoptræden på Burgtheater.

Mens Østrig kun indirekte er til stede i *Mikaël* gennem omtalen af »Windischgrätz« (*R&n*, 5, s. 195), en gammel østrigsk adelsslægt, nævnes Wien nogle få gange i *De uden Fædreland* – (1906) bl.a. under den togrejse, som romanens hovedperson Joán foretager med Orientekspresen – en togrute fra Paris til Istanbul, bl.a. gennem Østrig, Ungarn og Rumænien: »Et voldsomt og hvidt Lys faldt ind paa deres Ansigter. Det var fra Standerne paa Perronen i Wien«, og én af passagererne udbryder begejstret: »Naar man kommer til Wien, er man kun lykkelig« (*R&n*, 5, s. 345f.); og på samme side i romanen nævnes også »Erkehertuginde Valérie« af Østrig.⁴⁹ Joáns elegante »Kärnthner-Strasse-Støvler« (*R&n*, 5, s. 360) iagttages med beundring i Danmark og er en henvisning til én af Wiens eleganteste indkøbsgader.

Ellers er det naturligtvis Rumænien og dernæst Ungarn, der dominerer blandt de sydøsteuropæiske lande i denne roman om den dansk-rumænske violinvirtuos grev Joán Ujházy – det er moderen, der er dansk. Allerede på romanens første sider befinder vi os i et sydøsteuropæisk miljø. Den tjekkiske by Brüx – det tyske navn for Most – anføres, derefter nævnes de »rutheniske Piger, der vaskede ved Bybrønden«, hvilket er en henvisning til Ruthenien, et område, der på dette tidspunkt befandt sig i den vestlige del af Ukraine; Joáns hår beskrives som »Ungarerhaar«, hans far slår »Pisken mod de ungarske Støvler, som han altid bar fra den Tid, han endnu i Budapest gjorde Tjeneste ved det andet Husarregiment«, og end-

---

49 Erkehertuginde Marie Valerie Mathilde Amalie (1868-1924) var datter af kejser Franz Joseph og kejserinde Elisabeth.

videre optræder en gammel serbisk »Kartoffelskrællerske« (*R&n*, 5, s. 248; 250f.; 255).

Joáns bopæl, det fædrende slot, befinder sig på øen Ada Kaleh i det sydvestlige Rumænien, tæt på Orsówa, en havneby ved Donau. Utvivlsomt har Bang været på stedet og her indsamlet indtryk til sin roman.⁵⁰ Det er i forbindelse med en omtale af Orsówa, at emnet »den fædrelandsløse« behandles, da Joan spørger sin græske violinlærer, hr. Christopulos:

Har Rumænerne et Fædreland? – Ja, de har jo Rumænien. – Og Serberne – de har Serbien? – Ja, de har Serbien. Der blev stille igen, til Joán spurgte paany – og Hr. Christopulos syntes næsten, Drengen talte som de, der taler i Søvn eller som den, der taler til En i en Telefon: – Og Mo'er havde Danmark? – Ja, hun havde Danmark. Men hun rejste jo bort. Joán sad lidt. Og pludselig spurgte han, brat – greben af en af de sære Tanker, der var yngre og ældre end hans Aar – : – Var det derfor hun døde? (*R&n*, 5, s. 280f.)

Det bør i øvrigt bemærkes, at Orsówa fra 1791-1918 var en del af Ungarn, derefter blev byen rumænsk. Da Joán i Paris træffer ungarere og svarer bekræftende på spørgsmålet, om han er ungarer, modsiges han heftigt af én af dem: »Ujházy, De tager Fejl, min Herre, han er ikke Magyar og ikke min Landsmand« (*R&n*, 5, s. 308). Forinden udspilles følgende dialog mellem Joán og en ung dame:

Hun vendte sig om imod Joán og sagde paa Fransk: – Nu begynder vel Timerne? Og Joán, der hørte paa Udtalen, at hun var Magyar, svarede paa Ungarsk: – Ja, Frue, nu begynder Timerne. Den unge Dame smilede: – De er Ungarer? sagde hun. – Ja, Frue. Hastigt sagde hun og gjorde et Par Skridt: – Fra hvilken Egn i Ungarn? Joán svarede, og Ordene snublede lidt: – Fra den sydlige Del af Ungarn (*R&n*, 5, s. 307).

Men kort tid efter benægter så Joán, at han skulle være ungarer, efter at hans franske violinlærer, Hr. Legat, har bemærket, at »du er – og han lo lidt – saa fortvivlet som en Ungarer«. »– Jeg er ingen Ungarer«, svarer Joán (*R&n*, 5, s. 322). Nationalitetstematikken er naturligvis yderst

---

⁵⁰ Øen er unavngiven i romanen, men identificeret af Ulrich Lauterbach i dennes *Herman Bang. Studien zum dänischen Impressionismus*, 1937, s. 94.

essentiel for romanen, og kortene blandes til stadighed: »Du spiller nok Dansk, men Du spiller det som en Zigeuner«, lyder en kommentar (*R&n*, 5, s. 310).

Rumæniens hovedstad Bukarest, hvor Joán skal optræde, og Sortehavskystbyen Constanza nævnes flere gange, uden at byerne beskrives med blot ét eneste ord. Selve Rumænien får følgende lakoniske ord med på vejen: »Det dejlige Rumænien« (*R&n*, 5, s. 337), og rumænerne »skal være saa kønne«, mens sproget »skal være saagodtsom Latin« (*R&n*, 5, s. 430). I omtalen af landets dronning, Elisabeth (1843-1916), der også var en kendt forfatterinde under pseudonymet Carmen Sylva, spores dog tydeligvis en ironisk tone:

de lo begge, bøjede over Billedet, hvor Carmen Sylva, bag Gitret midt i den kongelige Slotsgaard, siddende paa en Trefod og i Toga, laurbærkranset, spillede paa Harmonika for Rumæniens Adel, der, henrykt og i Nationaldragter, svang sine Ben, saa den viste Bunden af de saaleløse Støvler (*R&n*, 5, s. 337).

Den rumænske dronning omtales endvidere i novellen *Hendes Højhed fra Stille Eksistenser*: »Dronning Elisabeth skriver smukke Poesier« (*R&n*, 7, s. 98) i fortællingen *En dejlig Dag* omtales hun som »*la charmante femme!*«, og i denne forbindelse nævnes også hoffet i Bukarest fulgt af denne nedgørende beskrivelse: »Rene Tyve er de i det Hul, sagde Violinisten kort og han begyndte at fortælle en Anekdote om Hofmarschallen i Rumænien, der havde stjålet det Armbaad, Dronningen vilde skænke fru Simonin« (*R&n*, 7, s. 342). Endelig optræder i novellen *Stærkest* – fra bindet *Sælsomme Fortællinger* (1907) en rumæner ved navn Raolo Bratianu, hvis landsmænd her karakteriseres som havende »en kraftig Fantasi ...« (*R&n*, 8, s. 298).

Endvidere nævner Bang Bukarest i en artikel i *Nordstjernen* (25.4.1886) under rubrikken »Fra de store Byer«, hvor den såkaldte Orientekspres anføres som en bekvem rejseform mellem Paris og Rumæniens hovedstad. I en artikel, *Rue de Venise, numéro vingt-six*, i *Nationaltidende* (22.8.1880) optræder en »Prins fra Rumænien, som aldrig betaler sine Regninger«, og som desuden »fortalte Historier fra Hoffet i Wien«.⁵¹ Og endelig behandler Bang i to senere artikler i *København* (henholdsvis 27.10.1902

---

51 Herman Bang: *Rue de Venise, numéro vingt-six*, i: *Vekslende Themaer*, I, s. 350.

og 26.6.1905) et forsvarsforbund mellem dette land og Østrig i tilfælde af krig med Rusland og de sproglige problemer, som han har oplevet dem i Rumænien under et kortvarigt ophold her i 1904 (se nedenfor).

Efter at have afsluttet romanen *Mikaël* i januar 1904 ønskede Bang at rejse udenlands for at søge inspiration til nye værker, og det vigtigste resultat blev naturligvis *De uden Fædreland* –. Oprindeligt havde han håbet, at de tyske myndigheder ville trække den gamle udvisningsordre (se ovenfor) tilbage, så han kunne rejse til Berlin. Men da hans ansøgning blev afvist, bestemte han sig for at rejse til de lande, hvor han i sin ungdom havde opholdt sig, nemlig Østrig og Tjekkoslavkiet; derudover ønskede han at »udstrække Rejsen til Rumænien, hvor han i Bukarest vilde tilbringe Vinteren som Korrespondent«. Bang forlod København i begyndelsen af november 1904 og rejste først til Prag. Til *København* skrev han frem til den 30. december en række reportager og artikler fra Prag og Wien tildels under rubrikken *Dagbog fra en Rejse*. Togrejsen gennem Danmark, Tyskland og Østrig skildres den 12. november 1904 efter ankomsten til Prag, og selve gensynet med byen beskrives under overskriften *Gensyn* den 14. november: »Hvor mange Gange har jeg ikke gaaet her i gamle Dage ... Det er de samme Gader, der krummer sig i Buer, et Ud et Ind; det er den samme Korsovrimmel med sine gyngende Røster, sin lade Slentren, sine Lys – den samme muntre Stimmel af en anden Ungdom ...«⁵²

Men som Harry Jacobsen bemærker, så genfandt Bang ikke, hvad han søgte: Det gamle Prag fra 1886-1887 var borte for stedse, og kun ungdomsminderne var tilbage: »Byens tyske Islæt var som forsvundet. Han forstod ikke længere, hvad man sagde, derfor skuffede ogsaa Teatret ham. Byens 300.000 Czekere skyggede nu over dens 30.000 Tyskere.«⁵³ Dette er emnet for en artikel, *Praha*, i *København* (21.11.1904) om tjekernes frihedskamp og netop om Prags forvandling fra tysk til tjekkisk by – fra Prag til Praha. Om teaterlivet handler to artikler sammesteds fra 15. november og 1. december. Den første beretter om skuespillerinden Betty Hennings gæstespil her, og den anden indeholder en sammenligning med de københavnske teatre.⁵⁴ 22. november skildres et besøg ved Tycho Bra-

52 Citeret efter Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 136.

53 Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 136f.

54 Jf. Herman Bang: *Teatre her og – andetsteds*, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, s. 270-273.

hes gravmæle i den gotiske Týnkirke, og tre dage senere beretter Bang under overskriften *Dagbog fra en Rejse – Czeckisk Selskab* med sin berømte impressionistiske teknik om et middagsselskab, hvor man »taler om Literatur, Krigen, Wagner – tilsidst ogsaa om østrigsk Politik«. Et andet yndlingsemne er Hradschin og især Sankt Veits-katedralen, der behandles i artiklerne *Bed for os* – (26.11.1904) og *Billeder* i ugebladet *Verdens-Spejlet* (11.12.1904) Endelig bør nævnes et smukt stemningsbillede i *København* (2.12.1904), *Dagbog fra en Rejse – Belvedere* –, ligeledes fra Prag, og Bangs betagelse er tydelig:

Dagen begynder allerede at vige over Floden. Mørket kommer, helt nede over Vandspejlet, som en blaa Skumring – som om nogle aftenlige Sommerskyer var dalet ned fra deres Himmel og vilde glide med deres Flige saa nær ved Jordan ... Men alle Stadens Taarne, de staar endnu mod Dagens klare Lys: Teinkirken, Russerkirken og den hellige Josef – alle, alle Taarne i den gyldne Stad.

Efter nogle uger, dvs. omkring midten af november, rejste Bang så videre til Wien. Selve rejsen og et møde i toget med en ung slotsfrue og en fabrikant fra Wiens fornemme forstad Hietzing skildres i en artikel i *København* (8.12.1904) under overskriften *Dagbog fra en Rejse – En fremmed Verden*. På Wiener Staatsoper overværede han en opførelse af Johann Strauss' *Die Fledermaus* (1874), omtalt sammesteds (27.12.1904) under overskriften *Dagbog fra en Rejse – Glücklich ist* –, et citat fra samme operette. Også et besøg i Prater blev der tid til. På et postkort til Peter Nansen, dateret 1. december 1904, med den trykte tekst: »Wien bei Nacht im Wurstel-Prater« følger Bang til: »Dette kaldes, kære Ven, for 'Wiener Leben'.«⁵⁵ Også i Wien anstiller Bang en sammenligning mellem byen under hans tidligere besøg i 1886 og nu, en sammenligning, der i to artikler (28. og 29.12.1904) henholdsvis med overskriften *Dagbog fra en Rejse – Alt mit Haab* – og *Dagbog fra en Rejse – En hemmelig Tanke* falder ud til det moderne og nu langt mere dynamiske Wiens fordel. 29. december læser vi:

For denne By er mer end genopvaagnet. Den er kaldt til Live igen. Den lever igen – i hver Gade, i hver Smøge, i hver Staddel, som

---

55 *Herman Bangs Breve* nr. 19041201001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/19041201001>.

hver en Del af et sundt Menneskelegeme lever og gennenstrømmes af Blodet. Og Byen *føler* sit eget Liv. Valsenes glade Stad er ikke mere. Heller ikke Wienerne har i vore Dage saa megen Tid til at danse. (...) Selv »Ringene« ligger nu som et menneskefyldt, selvfølgelig Led i en Millionby, hvor snart to Millioner menneskelige Væsener færdes. Og den har med Aarene forskønnet sig.

Som så ofte under sine rejser led Bang under et vaklende helbred. Der var ebbe i rejsekassen – heller ikke noget ukendt fænomen i forfatterens biografi – og han planlagde hovedkulds at vende tilbage til Danmark. Ikke desto mindre fortsatte han i begyndelsen af december til Budapest og skriver herom i et brev af 4. december 1904 til søsteren Nini Holst, afsendt fra det fornemme Grand Hotel Hungaria. Meget beretter Bang ikke om selve byen: »Byen bliver alt skønnere. Og dens Luft er klar og om Aftenen tændes et Væld af Lamper ... (...) Paa Torsdag tager vi til Bukarest og derfra til Belgrad – maaske til Sofia. Rejser i Europa er jo ikke Rejser. Vi fløj fra Wien til Budapest paa fire Timer – i vanvittig Fart.«⁵⁶

Inden han forlod Ungarn, havde Bang endnu en gang været udsat for et overfald i den københavnske presse. 18. november 1904 havde middagsbladet *Klokken 12* bragt en artikel under overskriften *Kronprinsen redder Herman Bang*, hvori man kunne læse, at forfatteren havde været gæst i den kendte Esterhazy-kælderrestaurant i Wien og var blevet så oprevet af larmen her, at han uden at betale var styrtet op ad trappen og faldet bevidst om på fortovet i samme øjeblik, som den danske kronprins kørte forbi. Kronprinsen genkendte Bang og lod denne, der havde genvundet bevidstheden, køre med sig i sin karet for senere at spise frokost med ham. Episoden var det pure opspind, men den sidste rest af Bangs rejse-lyst gik hermed fløjten. Bestyrtet sendte han 22. november fra Wien et telegram hjem til vennen Christian Houmark med følgende ordlyd: »Hvad har staaet i Klokken 12? Svar Sandhed strax i Telegram og Brev. Halvt sindssyg. Herman.«⁵⁷ Dog med en stædighed, der kan minde om H.C. Andersens, når denne var undervejs, besluttede han alligevel at fortsætte som planlagt til Bukarest. Bevaret er et brev til Houmark fra Budapest af 7. december 1904: »I dette Øjeblik forlader jeg Hotellet [Grand Hotel Hungaria] for med »Orient-Express« at tage til Bukarest. – Vive la joi

56 *Herman Bangs Breve* nr. 190420401. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/190420401>.

57 *Herman Bangs Breve* nr. 1904112201. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/1904112201>.

Hongroise»,⁵⁸ og i brevet til søsteren Nini Holst skriver Herman Bang: »Paa Torsdag tager vi til Bukarest og derfra til Belgrad – maaske til Sofia.« I Rumæniens hovedstad overnattede Bang på det fornemme Grand Hotel du Boulevard, hvorfra han 9. december sendte et postkort hjem til overretssagfører Oluf Heise i København,⁵⁹ men knap nok ankommet her besluttede han at vende hjem, og hjemrejsen skete i ét stræk.

Men ikke desto mindre er det tydeligt, at rejsen til Rumænien har givet Bang vigtige impulser og motiver til den næste roman *De uden Fædreland* –.⁶⁰ I hvert fald kan fortællingen »*Se Juletræet* –« (trykt i juleheftet *Julelys*, december 1905),⁶¹ oversat til tysk med titlen *Der rumänische Weihnachtsbaum* i novellesamlingen *Aus der Mappe. Novellen* (1908)⁶² – ses som en forløber for romanen. Fortællingen foregår i hjemmet hos den tyske gesandt i Bukarest, hvis danskfødte hustru forsøger at bevare sine hjemlige juletraditioner. I hvert fald karakteriserer Bang i sit forord til *Aus der Mappe. Novellen* fortællingen som en skitse, i hvilken han giver udtryk for sin egen følelse af hjemløshed.

Bangs sidste rejse til Wien fandt sted i forbindelse med en oplæsnings-turné i 1908, der succesrigt blev gennemført på tysk, et sprog, som Bang beherskede næsten til fuldkommenhed, og som i første omgang førte ham til Berlin i januar 1908. Derefter fortsatte han via Breslau – »'Breslauer Zeitung's Anmelder fandt ham suveræn i sin Kunst«⁶³ – og herfra til Wien. Her var kritikken ifølge *Wiener Allgemeine Zeitung* mere reserveret.⁶⁴ Nervøs som Bang var før og under enhver optræden, søgte han trøst ved statuen af den myrdede kejserinde Elisabeth, der i sommeren 1907 var blevet indviet i Volksgarten, hvorom han med overskriften *Blade af min Dagbog. Elisabeth af Wittelsbach* skriver i *Bergens Tidende* (29.2.1908).

---

58 Det Kongelige Bibliotek, NKS, 4685, 4°.

Under rubrikken *Brogede Blade* i *Bergens Tidende* (16.7.1887) omtales enken efter Hans Makart, jf. Herman Bang: *Fru Bertha Makart*, optrykt i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 10, s. 52-56.

59 Herman Bangs Breve nr. 190420901. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/190420901>.

60 Se nærmere Stephan Michael Schröder: »Der Fluch Europas. Eine topographistische Lektüre von Bangs *De uden Fædreland*«, i: *Herman-Bang-Studien*, 2008, s. 283-313.

61 Jf. Herman Bang: »*Se Juletræet* –«, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 10, s. 291-299.

62 *Aus der Mappe. Novellen*. Berlin: Verlag Hans Bondy, 1908.

63 Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 185.

64 Jf. Harry Jacobsen: *Den tragiske Herman Bang*, s. 185.

Artiklen udkom også på tysk som *Wallfahrt. (Zu Füßen des Denkmals der Kaiserin Elisabeth)* i *Österreichische Rundschau* (april-juni 1908). Alligevel var gensynet med Wien som et kunstnerisk centrum en positiv oplevelse, og igen er det *journalisten* Bang, der skildrer:

Wienerne er en Slægt, der vil læse om alt. Sé deres Kaféer. Disse pragtfulde, uendelige, hvælvede marmorprydede, guldstraalende Kaféer. Paa hver en Plads, paa hvert et Gadehjørne, i hvert et femtende Hus en Kafé. Og hver Kafé et Bibliotek. Et Bibliotek af Aviser. Og over hver Avis en Mand bøjet – en Mand, som vil erfare, om ‘der er Nyt.’ Om noget er ‘sket’. Tusinder og atter Tusinder søger – og fra den tidlige Morgen til den sene Aften – til ‘Kaffehusene’ for at mættes ... mættes med Begivenheder gennem Læsning ... [...] Uden al Tvivl er Wien det højeste og helt gennemarbejdede Udtryk for tysk Kultur. Men for en svindende Kultur, ind over hvilken ‘Rigets’ og Berlins uhyre og formløse Nydannelse skyller – uden Ret eller med Ungdommens Ret. [...] Den er tysk Kulturs gamle Hovedsæde og den er [...] blevet berøvet for Tyskland. [...] Og medens Sydtyskland er gaaet tabt som Wiens materielle og aandelige Opland, strides *fremmede* Folkeslag lige ved Byens Fod .... Czecker og Kroater og Slavoner fører Kampen for deres med de Yngres Feber og – Budapest pranger, fem Timer fra Wien ved den samme Donau, som de Yngstes stolte Udtryk for Magyarisk Magt ...⁶⁵

Mens Wien/Østrig, Prag/Tjekkoslaviet, Budapest/Ungarn og Bukarest/Rumænien må siges at være – ikke helt ubetydelige – fodnoter i Bangs forfatterskab og biografi, bevæger vi os med Bulgarien endnu længere ud i periferien. Bulgarien optræder ganske enkelt blot én eneste gang i det skønlitterære forfatterskab, nemlig i romanen *Stuk*, hvor den lille bulgarske by Severostotchnij nævnes.⁶⁶ Men derudover kan anføres et udateret brev til Peter Nansen (afsendt fra Prag), som nævner muligheden af, at

65 Herman Bang: *Paa Rejse – Breslau – Wien – Berlin*, 3. del. Det Kongelige Bibliotek, NKS 2353, 4°.

66 Jf. Herman Bang: *Stuk*, i: *Romaner og noveller 1-10*, bd. 2, s. 354. Bang skulle under sit ophold i Prag have »bedt mellemmanden Julius Schiodt om ‘et saare vanskeligt navn’ fra *Asien*« og da have fået foreslået Severostotchnij. Se Paul Nørreslets noter til Det danske Sprog- og Litteraturselskabs 1987-udgave af *Stuk*, s. 295. Det drejer sig om Bangs gymnasiekammerat fra Horsens, Julius Schiøtt (1856-1910), journalist og senere direktør for Zoologisk Have i København.

Bang eventuelt kunne blive *Politikens* korrespondent i Sofia, en mulighed, der dog ikke blev realiseret. Anledningen var den tysk fødte fyrst Alexander 1. (1857-1893) af Bulgariens afsættelse som regent i august 1886 gennem et prussisk statskup, der førte til, at den danske prins Valdemar (18587-1939), søn af Christian 9., kom på tale som dennes efterfølger:

Jeg spørger derfor, om i saa Fald »Politiken«, der først har foreslaaet Europa denne Fyrste, ønsker en Korrespondent i Sofia i Anledning af Regeringstilrædelse o:s:v: Jeg vil paatage mig Reisen, der i hvert Fald er halvveis tilbagelagt fra København at regne. Men jeg gør opmærksom paa, at Spøgen, som var god, ogsaa vilde blive dyr. Jeg fordrer nu, hvor jeg er klogere, alle mine Udgifter betalt – almindeligt beregnede Reiseudgifter, som jeg vedlægger med Hovedregninger – samt allerhøieste Honorar for hver Linie jeg skriver.⁶⁷

Men Bang kunne alligevel ikke, som den myreflittige journalist han var, helt afholde sig fra at berette om bulgarske emner. Det var lykkedes Alexander 1., støttet af det bulgarske militær, at vende tilbage til tronen for en kort tid, men allerede 7. september 1886 måtte han atter abdicere. Herom beretter Bang i fire artikler, den første i *Bergens Tidende* (10.9.1886) under rubrikken *Brogede Blade*, den næste i ugebladet *Nutiden i Billeder og Text* (12.9.1886) under overskriften *Hoffet i Sofia*, den tredje i *Politiken* under overskriften *Bulgariana* og den sidste sammesteds (22.12.1887) under overskriften *Det bulgariske Æventyr*. Alexander 1.s efterfølger på tronen, Ferdinand 1. (1861-1948) af Sachsen-Coburg, præsenteres 3. juli og 11. oktober 1908 i *København* under overskrifterne *Den lille Koburger* – i anledning af hans besøg hos kejser Franz Joseph af Østrig-Ungarn – og *Brevkort fra Sofia*.

Derimod optræder Ungarn flere gange i *De uden Fædreland* – i forbindelse med hovedpersonens nationalitetsproblematik. Også landets hovedstad Budapest, hvor Joáns far har gjort »Tjeneste ved det andet Husarregiment« (*R&n*, 5, s. 251), nævnes bl.a. i forbindelse med en øjenoperation, som Joán gennemgår som barn. Desuden fremhæver denne over for den unge jyske violinvirtuos Jens Lund, at »Fruerne i Budapest er skønne« (*R&n*, 5, s. 353). Den danske Fru Jespersen kender ikke andet til Ungarn

---

67 Herman Bangs brev til Peter Nansen er af 10.9.1886, se *Herman Bangs Breve* nr. 18860910001. URL: <http://bangsbreve.dk/dokument/18860910001>.

end den ungarske forfatter Maurus, dvs. Mór Jókai (1825-1904), og den ungarske folkedans Czárdás, som hun »saá dem danse i Sommerrevyen i Kolding« (*R&n*, 5, s. 419). I *Fædra* udbreder Grev von Schønaich sig om »Ungarns hele Skønhed med de vide Stepper og de store Floder. [...] Donaus stille Gliden, Skovens Suk paa Siebenbürgens⁶⁸ Bjerger, Aftenklokkers Lyd over Steppens Vidder ...«. En ungarsk komtesse, den smukke Clara Zichy – hun hører til romanens eksotiske indslag – der »sad med sine blanke Ungarøine«, nævnes, hendes dansefærdigheder beundres og hendes nationalitet gentages endnu en gang: »Er hun ikke Ungarinde? [...] – Ja, hun er Ungarinde – hun er meget smuk« (*R&n*, 2, s. 70; 139; 141). Derudover omtales den ungarske tokayer-vin både her og i *Det graa Hus*: »Det var en ældgammel Vin, af hvilken Huset havde ejet atten Flasker« (*R&n*, 4, s. 248).

Ungarske sigøjnere, der i 1864 er kommet med de østrigske soldater til Danmark, musicerer i *Fædra*:

Hvor det var smukt – [...] det var Zigeunerne som spillede. [...] Violinerne sang. Hvor var det længselsfuldt – hvor var det smukt ... Det lød saa klagende, saa dæmpet, mildt ... saa steg det, og steg det og klang. [...] Hvor Tonerne slyngedes sammen – – hvor de jubede op – aa – man fik bankende Blod. Saa vildt det lød – – – Indtil det igen klang saa sørgmodig mildt ... (*R&n*, 2, s. 55f.).

Under et rendezvous mellem den østrigske officer von Schønaich og Ellen hører de først sigøjneren Guyla spille: »Hun lænede stille Hovedet til hans Bryst; de hørte kun en enkelt Violin. – Det er Guyla, der spiller« (*R&n*, 2, s. 71). Endelig nævnes i *Mikaël* den ungarske maler Mihály von Munkácsy (1844-1900) og et af hans udstillede malerier, »Kristus for Pilatus« (*R&n*, 5, s. 195).

Allerede 11. juli 1880 trykkes en kronik, *Zigeunerliv*, af Bang i *Nationaltidende*, der er et tydeligt udtryk for hans fascination af de omkringflakkende sigøjnere: Scenen er »Bakken« med »Raab, Støi, Skrig, man kalder Sang, Trompetlyd, Udraaberskrig og Trommer.«⁶⁹ Her befinder sig også Circus Wulff, hvis eneste artist – tekstens sentimentalt-eksotiske indslag – er en »stakkels russisk Dreng«, der

68 Siebenbürgen, også kendt som Transsylvanien, var frem til 1919 en del af Ungarn og derefter en del af Rumænien.

69 Herman Bang: *Zigeunerliv*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 1, s. 293.

sover med Hovedet paa sin Arm ... De sove alle, disse hjemløse Zigeunere. Føgne sammen af Stormen ere de, føgne sammen fra alle Verdens Kanter. Musefældedrengene fra Bøhmen; de kunde ikke faa Føden hjemme, Bjergene vare golde, der var intet Brød. Saa gik de i Sold hos en Fører, bort fra deres Bjerger, fra deres Forældre til fremmede Mennesker, som tale andre Sprog og have andre Skikke. Og Nød maatte de lide [...]. Mange af dem kjende kun Retten af Navn, og Verden kalder dem lastefulde, Himlen gav dem ingen Præster; Samvittigheden er deres eneste Præst [...]. Saaledes ere de, disse hjemløse Zigeunere, som her sove de Retfærdiges trygge Søvn!⁷⁰

Og ligeledes i *Nationaltidende* (2.3.1884) kommenterer Bang under overskriften *Erindringer* en kvindes sang og en lyttende skuespiller: »Men over ham, der lyttede, og hende, der sang, hvilede en egen brudt og zigeuneragtig Poesi.«⁷¹

Derudover rapporterer Bang også om Ungarn til *Politikens* læsere under sit første ophold i Wien. Således kunne de 28. marts 1886 under overskriften *Farsoten breder sig* læse om Pest [bydel af Ungarns hovedstad] som skueplads for skuddramaer, og 21. september og 4. oktober 1886 under overskriften *Koleraen* orientere sig om en henholdsvis truende og allerede eksisterende koleraepidemi sammesteds. Under overskriften *Fra Wien og Pest* beretter Bang 27. december 1886 om en ungarsk studerendes selvmord i Wien og om et mord og efterfølgende selvmord i Pest.

Men *Politikens* læsere orienteres også om storpolitiske emner. Således behandles 30. juli 1886, 14. oktober 1886 og 27. juni 1887 henholdsvis under overskrifterne *Kiv*, *Tizas Erklæringer* og *Ungarske Valg* spændingerne mellem Ungarn og Østrig i dobbeltmonarkiet, den ungarske ministerpræsidents [István Tisza (1861-1918)] diplomatiske erklæringer om Østrig-Ungarns suverænitet over for Rusland og Tyskland og om netop afholdte valg i Ungarn. Endelig omtaler Bang under overskriften *Leg med Ilden i København* (28.9.1905) ungarernes voksende krav om selvstændighed i forhold til Østrig.

Bang besøgte Ungarn en enkelt gang, men aldrig Bulgarien og næppe Serbien, der kun sjældent dukker op i forfatterskabet. Ganske vist skriver

---

⁷⁰ Ibid. s. 296.

⁷¹ Herman Bang: *Erindringer*, i: *Vekslede Themaer*, bd. 3, s. 1299.

han i sit brev af 4. december 1904 fra Budapest til søsteren Nini Holst (se ovenfor), at han planlægger at rejse videre til Belgrad, men herfra haves ingen korrespondance. I forbindelse med *Fædras* illustre selskabelighed kommer dog en smuk »Fyrstinde af Serbien« (*R&n*, 2, s. 84) kørende i en elegant firhjulet vogn, og i *De uden Fædreland* – optræder »den serbiske Kartoffelskrællerske« (*R&n*, 5, s. 255). Gamle Hanna, Joáns gamle danske barnepige, taler til ham på dansk, men anvender også »fremmede Brokker, blandede Serbisk og Ungarsk og Rumænsk og Ruthenisk fra Vaskeskælderens Skændsmaal« (*R&n*, 5, s. 269).

Bangs interesse for den politiske udvikling på Balkan foranledigede ham til flere artikler i *København* om serbiske forhold. 12. juli 1906 beretter han under overskriften *Serbisk* om genoprettelsen af den afbrudte diplomatiske forbindelse mellem Serbien under kong Peter 1.s (1844-1921) regentskab og England. 18. februar 1909 skriver han under overskriften *Den femtende April* om Østrig-Ungarns forventede angreb på Serbien på denne dato, som begyndelsen til et »slavisk Rige for Habsburgerne efter det tyske Riges Mønster«, 26. februar og 18. marts beretter han om udstationeringen af østrig-ungarske tropper langs grænsen til Serbien, og endnu 4. marts og 2. april kommenteres striden mellem Serbien og Østrig-Ungarn og en mulig forhandlingsløsning. Endelig beretter Bang 28. marts 1909 i artiklen *Styrtet* om den serbiske kronprins Georg (1887-1972), der er styrtet med sin hest, og om Serbien, der bøjer sig og udskyder krigen med Østrig-Ungarn. Endelig portrætteres i *Verdens-Spejlet* (11.4.1909) under overskriften *Georg af Serbien* dennes afsættelse som kronprins til fordel for sin yngre bror Alexander (1888-1934).

Bang besøgte som allerede anført næppe Serbien, og det samme gælder med sikkerhed Bosnien-Herzegovina, Montenegro, Makedonien, Kroatien og Albanien. Hans interesse for disse landområder finder heller ikke nedslag i det skønlitterære forfatterskab, men til gengæld i hans journalistik.⁷² I *Jule-Kalender 1888* finder vi under overskriften *Markise Strozzi* et portræt af den kroatisk skuespillerinde Marija Ružička-Strozzi (1850-1929)⁷³ og i *Verdens-Spejlet* (19.2.1905) under rubrikken *Billeder* ligeledes en omtale af samme skuespillerinde samt et portræt af den kroatisk

72 Dog er en skønlitterær skitse på et enkelt udateret ark bevaret med titlen *Prinsessen af Montenegro*. Det Kongelige Bibliotek, NKS, 2906, 4°.

73 Marija Ružička-Strozzi omtales i øvrigt også i artiklen *Dagbog fra en Rejse – Czeckisk Selskab* (i *København* 25.11.1904).

skuespiller og instruktør Pán Iwo de Lonja, der muligvis er identisk med Ivo Raić Lojnski (1881-1931) fra teatret i Zagreb:

Han er Skuespiller fra Teatret i Agram [det østrigske navn for Zagreb], Teatret i Kroatien. Grevinde Strozzi spiller der – har De aldrig hørt hendes Navn? – Jo, jeg har endogsaa sét hende – som Julia i »Romeo og Julia«. Hun er en af de største Skuespillerinder, der lever ... – Det er hun, og hun spillede i Agram Julia med Hr. de Lonja. Han gjorde saa megen Lykke som Romeo, at han kom fra Agram til Prag og spillede sin Romeo paa kroatisk – som Gæst.

Interessen for de mindre landområder på Balkan er dog overvejende af politisk art. En tidlig artikel i *Politiken* (10.5.1887), der inddrager den ungarske premierminister Kálman ell. Koloman Tisza (1830-1902), med overskriften *Bismarck kontra Koloman Tisza* handler således om beslutningen på Berlinkongressen i 1878 om at stille Bosnien og Herzegovina under østrig-ungarsk forvaltning. I *København* (26.2.1903) kommenterer Bang i artiklen *Forvirring* Albaniens og Makedoniens rolle som marionetter i en krise, der udspilles mellem Rusland og Østrig-Ungarn på den ene side og Frankrig og England på den anden. To senere artikler ligeledes i *København* (7. og 13.10.1908) handler under overskrifterne *En Haandskrivelse* og *Uden Forlov* om den formelle indlemmelse af Bosnien og Herzegovina i dobbeltmonarkiet, hvilket udløste en international krise. Som et resultat heraf opstillede Montenegro kanoner ved den østrig-ungarske grænse, hvorom Bang ligeledes beretter i *København* (26.11.1908) i artiklen *Kanoner*.

Ovenstående gør ikke krav på at være et komplet inventarium over Herman Bangs beskæftigelse med Sydøsteuropa, men udgør dog betydelige brudstykker af et mønster. Og dette mønster viser, at Bang – naturligvis af selvbiografiske årsager – frem for alt fokuserer på de to byer, Wien og Prag, hvor han opholdt sig henholdsvis fra marts til juli 1886 og fra juli 1886 til sensommeren 1887. Han besøgte igen disse to byer samt Budapest og Bukarest i 1904 – og Wien endnu en gang i 1908. Han har åbenbart ikke været fristet – måske pga. politiforbud – til at foretage afstikkere til andre byer i området, f.eks. Brno, Bratislava, Ljubljana eller Zagreb. Men generelt er der ingen tvivl om, at Bang følte sig draget mod de sydøsteuropæiske storbyer. Man skal dog ikke søge efter eller forvente ægte lokalkolorit, når byer som f.eks. Budapest eller Bukarest omtales – undtagelsen er naturligvis igen Wien og Prag – og det samme gælder naturskildringer, der aldrig har været Bangs stærke side og, i hvert fald

når det gælder Sydøsteuropa, kun sjældent hæver sig over det klichéagtige; han har snarere anvendt de geografiske lokaliteter som internationale *kulisser*. Fascinationen af det sydøsteuropæiske aristokrati og forskellige fyrstehuse taler derimod et tydeligt sprog, hvilket kommer til udtryk både i det skønlitterære forfatterskab og i journalistikken. Mens Herman Bang er en mesterlig skildrer af København og den danske provins, er det især, når han beskriver Prag, at han viser, hvilken kunstner han kan være, og selv her er det oftere journalisten end den store impressionistiske forfatter, der manifesterer sig.

Litteratur

Primærlitteratur⁷⁴

- Bang, Herman: *Sommerdag*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 21-22.
- Bang, Herman: *Sulkowsky-Theatret*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 263-278.
- Bang, Herman: *Charlotte Wolter*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 279-301.
- Bang, Herman: *Josef Kainz*, i: *Værker i Mindeudgave*, 1-6, bd. 6. København: Gyldendalske Boghandel, 1921, s. 323-364.
- Bang, Herman: *Stuk*, tekstudgivelse, efterskrift og noter af Paul Nørreslet. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab og Borgen, 1987.
- Bang, Herman: *Zigeunerliv*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 1, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 292-297.
- Bang, Herman: *Rue de Venise, numéro vingt-six*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 1, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 345-351.
- Bang, Herman: *Paa en Fæstning*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 2, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 667-671.
- Bang, Herman: *En Gjest fra "Burg". (Josefine Vessely som Dora)*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 2, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 678-682.
- Bang, Herman: *Dramaturgiske Pennetegninger. Carl Wulff*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 1002-1006.

---

74 Der henvises til René Herrings bibliografi for de artikler af Bang, der ikke findes optrykt i bogform.

- Bang, Herman: *Josephine Gallmeyer*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 1288-1292.
- Bang, Herman: *Erindringer*, i: *Vekslende Themaer*, bd. 3, udgivet af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag, 2006, s. 1297-1300.
- Bang, Herman: *Teatre her og – andetsteds*, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, udgivet og kommenteret af Knud Arne Jürgensen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 270-273.
- Bang, Herman: *Josef Kainz –*, i: *Dramaturgiske Pennetegninger. Herman Bang som teateressayist. En antologi*, udgivet og kommenteret af Knud Arne Jürgensen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2007, s. 319-321.
- Bang, Herman: *Romaner og noveller 1-10*, redigeret af Jesper Gehlert Nielsen og Jørgen Hunosøe. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og People's Press, 2008-10.
- Bang, Herman: *Ferie*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 65-82.
- Bang, Herman: *Udvist af Tyskland*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 119-134.
- Bang, Herman: *En Juleaften i det Fremmede*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 145-163.
- Bang, Herman: *Den gyldne Stad*, i: *Ti Aar*, tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, 2013, s. 165-182.
- Herman Bangs Breve*, redigeret af Gert Posselt. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, online siden 2015: <http://www.bangsbreve.dk>.

Øvrig litteratur

- Frölich, František: »Herman Bang under opsyn i Prag«, i: *Weekendavisen. Berlingske Aften*, 19.11.1976.
- Gammelgaard, Karen: »Dansk-tjekkisk bibliografi«, i: *Arbejdspapirer* 4-5 (1988), Slavisk Institut, Aarhus Universitet, s. 26-27.
- Greene-Gantzberg, Vivian: *Herman Bang og det fremmede*. København: Gyldendal, 1992.
- Herring, René: *Herman Bangs forfatterskab. En annoteret bibliografi*, udarbejdet af René Herring, under medvirken af Sten Rasmussen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Syddansk Universitetsforlag, 2018.
- Hertz, Henrik: *Fra en Udenlandsreise. Skitser af et Ophold i Tyskland, Schveits og Nord-Italien*. København: C.A. Reitzel, 1863.

- Jacobsen, Harry: *Herman Bang. Resignationens digter*. København: H. Hagerup, 1957.
- Jacobsen, Harry: *Den tragiske Herman Bang*. København: H. Hagerup, 1966.
- Jepsen, Harald: »Herman Bang i Prag«, i: *Danske Studier*, 1993, s. 116-124.
- Lauterbach, Ulrich: *Herman Bang. Studien zum dänischen Impressionismus*. Breslau: Maruschke & Behrendt Verlag, 1937.
- Oehlenschläger, Adam: *Erindringer*, 1-4. København: Andr. Fred. Høsts Forlag, 1850-1851.
- Rahbek, K.L.: *Erindringer af mit Liv*, 1-5. København: Jens Hostrup Schultz, 1824-1829.
- Rossel, Sven Hakon: »Das Österreichbild in der dänischen Literatur – Streifzüge«, i: *Verschränkung der Kulturen. Der Sprach- und Literaturtausch zwischen Skandinavien und den deutschsprachigen Ländern*, redigeret af Oscar Bandle m.fl. Tübingen og Basel: A. Francke Verlag, 2004, s. 535-553.
- Rossel, Sven Hakon: »Reisen ist Leben, dann wird das Leben reich und lebendig« – *Der dänische Dichter Hans Christian Andersen und Österreich*. Wien: Edition Praesens, 2004.
- Rossel, Sven Hakon: »Tre digtere besøger Wien. Knud Lyne Rahbek, Henrik Hertz og H. C. Andersen«, i: *Tænkesedler. 20 fortællinger af fædrelandets litteraturhistorie*, redigeret af Henrik Blicher m.fl. København: C.A. Reitzels Forlag, 2007, s. 137-150.
- Samlinger til Schack Staffeldts Levnet, fornemmelig af Digterens efterladte Haandskrifter. Med et biographisk Udkast af C. Molbech*, 1-2, redigeret af F.L. Liebenberg. København: Samfundet til den danske Literaturs Fremme, 1847-1851.
- Schröder, Stephan Michael: »Der Fluch Europas. Eine topographistische Lektüre von Bangs *De uden Fædreland* –«, i: *Herman-Bang-Studien. Neue Texte – neue Kontexte*, redigeret af Annegret Heitmann og Stephan Michael Schröder. München: Herbert Utz Verlag, 2008, s. 283-313.
- Willumsen, Dorrit. *Bang. En roman om Herman Bang*. København: Gyldendal, 1996.

Appendiks

I det følgende anføres i kronologisk rækkefølge et antal oversættelser af Herman Bangs værker til henholdsvis bulgarsk, rumænsk og ungarsk. Under overskriften 'Østrig' er kun oversættelser til tysk medtaget, der (også) anfører et østrigsk trykkested.

Bulgarien⁷⁵

Безнадеждни поколения. Пловдив: книж. Отец Паисий 1909. *Beznadeždni pokolenija*. Plovdiv: Boghandelen Otec Paisij, 1909. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

---

75 Kilde: Mag. Alexander Sitzmann (Universität Wien), som hermed takkes.

- Елна; Франц Пандер. Разкази. София: книж. Д. Голов [София: Придворна печ.] 1918 (= Малка мозайка 1). *Elna; Franc Pander. Razkazi*. Sofija: Boghandelen D. Golov, 1918. Originaltitel: *Elna. Frans Pander*. Serietitel: Malka mojezka, 1.
- Елна; Франц Пандер. Разкази. София: Гутенберг 1919 (= Модерна библиотека 178-179). *Elna; Franc Pander. Razkazi*. Sofija: Gutenberg, 1919. Originaltitel: *Ellen Urne, Frans Pander*. Serietitel: Moderna biblioteka, 178-179.
- Четирите дяволи. Повест. София: Хемус 1919 (= Универсална библиотека Хемус 42). *Četirite djavoli, Povest*. Sofija: Hemus, 1919. Originaltitel: *Les quatre Diables* (senere optrykt med titlen *De fire Djævle*). Serietitel: Universalna biblioteka Hemus, 42.
- Тайнствени разкази. София: Победа [Меркур] 1920 (= Библиотека Северни писатели 1). *Tajnstveni razkazi*. Sofija: Pobeda [Merkur], 1920. Originaltitel: Uddrag (?) af *Excentriske Noveller*. Serietitel: Biblioteka Severni pisатели, 1.
- Безнадеждни поколения. Роман. Пловдив: книж. Отец Паисий 1920 (= Всеобща библиотека Просвета 2). *Beznadeždni pokolenija. Roman*. Plovdiv: Boghandelen Otec Paisij, 1920. Originaltitel: *Haabløse Slægter*. Serietitel: Vseobšta biblioteka Prosveta, 2.
- Сред пътя. София: Георги Д. Юруков [Едисон] 1924 (= Мозайка от знаменити съвременни романи 15,2). *Sred pătja*. Sofija: Georgi D. Jurukov [Edison], 1924. Originaltitel: *Ved Vejen*. Serietitel: Mozajka ot znameniti sävremenni romani, 15, 2.
- Михаел. Роман. София: Ив. Г. Игнатов и синове 1929 (= Бисери от знаменити романи на всемирната литература). *Mihael. Roman*. Sofija: Iv. G. Ignatov og Sønner, 1929. Originaltitel: *Mikaël*. Serietitel: Biseri ot znameniti romani na vsemirnata literatura.
- Тине. София: Георги Д. Юруков [Съгласие] 1930 (= Мозайка от знаменити романи 12,2). *Tine*. Sofija: Georgi D. Jurukov [Säglasie], 1930. Originaltitel: *Tine*. Serietitel: Mozajka ot znameniti romani, 12, 2.
- Сивата къща. Роман. София: [Венера] 1937 (= Библиотека Златни зърна 1,7). *Sivata kăšta. Roman*. Sofija: [Venera], 1937. Originaltitel: *Det graa Hus*. Serietitel: Biblioteka Zlatni zărna 1, 7.

Rumænien⁷⁶

- Cel mai tare*. Bucureşti, 1926. Originaltitel: *Stærkest*. Serietitel: Lectura: floarea literaturilor străine, 54.
- Fratelli Bedini*. Bucureşti, 1926. Originaltitel: *Fratelli Bedini*.
- Cei patru draci. Roman pasional*, Bucureşti, 1928. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle*. Serietitel: Lectura: floarea literaturilor străine, 150.
- Tine. La calea ferată*. Eminescu: Bucureşti, 1976. Originaltitel: *Tine*. Serietitel: Romanul de dragoste.

---

76 Kilde: Prof. Dr. Sanda Tomescu Baciu (Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca), som hermed takkes.

Domnișoara Ida Brandt. București, 1988. Originaltitel: *Ludvigsbakke*.

Den Tjekkiske Republik⁷⁷

Čtyři d'ábli a jiné novely. Praha: Šimáček, 1896. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle*.

Beznadějní. Praha: Politika, 1906. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

Šedý dům. Praha. K.St. Sokol, 1908. Originaltitel: *Det graa Hus*.

Její Výsost. Praha: Hynek, 1911. Originaltitel: *Hendes Højhed/Son Altesse*.

Iréna Holmová. Praha: Vilímek, 1911-12. Originaltitel: *Irene Holm*. Serietitel: Tisíc nejkrásnějších novel, 14.

U cesty. Praha: Pokrok, 1912. Originaltitel: *Ved Vejen*.

Ludvikov. Praha: Topič, 1918. Originaltitel: *Ludvigsbakke*.

Michael. Praha-Smíchov: A. Dyk, 1919. Originaltitel: *Mikaël*.

Týna. Praha: Nová síla, 1919. Originaltitel: *Tine*.

Tina. Praha: Československé podniky tiskařské a vydavatelské, 1920. Originaltitel: *Tine*.

Letní den. Praha: Presto, 1920. Originaltitel: *Sommerdag* (digt).

Dny. Praha: Presto, 1920. Originaltitel: *Den Dag* (digt).

Vlasti. Praha: Presto, 1920. Originaltitel: *Fædreland* – (digt).

Slečna Kaja. Praha: Otto, 1921. Originaltitel: *Frøken Caja*.

Beznadějní pokolení. Praha: Průlom, 1927. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

U cesty. Praha: Odeon, 1977. Originaltitel: *Ved Vejen*.

Ungarn⁷⁸

A fehér ház. Budapest: Nyugat, 1911. Originaltitel: *Det hvide Hus*.

Élet és halál. Budapest: Athenaeum, 1911. Originaltitel: *Liv og Død*.

Élet és halál. Budapest: Tolnai, 1925. Originaltitel: *Liv og Død*. Serietitel: Tolnai regénytára, 44.

Őfelsége. Budapest: Lampel, 1913. Originaltitel: *Hendes Højhed/Son Altesse*.

A pincér: két novella. A pincér, Charlot Dupont. Békéscsaba: Tevan, 1917. Originaltitel: *Franz Pander, Charlot Dupont*.

A négy ördög. Békéscsaba: Tevan, 1918. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle*.

A négy ördög: regény az artista világból. A négy ördög, Otto Henrik, Fratelli Bedini, A rózsáskörmű pincér. Budapest: Dick, 1918. Originaltitel: *Les quatre Diables/De fire Djævle, Otto Heinrich, Fratelli Bedini, Franz Pander*.

Úton. Regény. Budapest: Légrády, 1918. Originaltitel: *Ved Vejen*.

Reményvesztett nemzedék. Budapest: Révai, 1928. Originaltitel: *Haabløse Slægter*.

---

77 Kilde: Prof. Dr. Martin Humpál (Univerzita Karlova, Praha), som hermed takkes. Se også Karen Gammelgaards artikel i bibliografien.

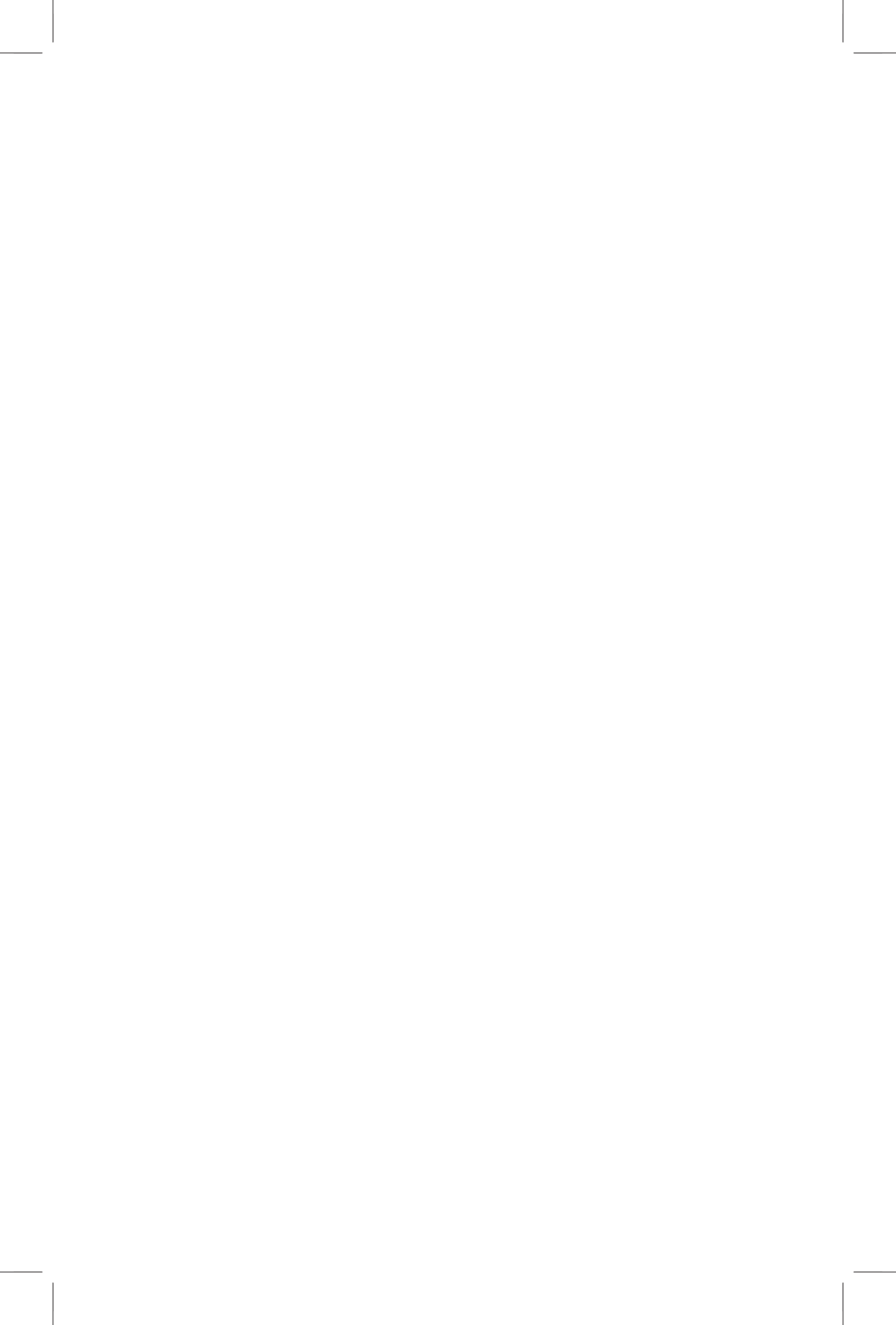
78 Kilde: Annamária Balázs, MA (Universitát Wien), som hermed takkes.

Østrig

Armut. Wien: 1911. *Arbeiter-Zeitung*. 23. Jahr., Nr. 239, 31.8.1911. Originaltitel: *Armod*.

Die Vaterlandslosen. Roman: Berlin og Wien: S. Fischer, 1917(-18). Originaltitel: *De uden Fædreland* –.

Eine Erzählung vom Glück. Wien og Leipzig, 1922. Originaltitel: *En Fortælling om Lykken*, i: *Liv og Død*, 1899.

Prolegomena til en studie om den danske litteraturen i DDR

med et sideblikk til Peter Seeberg

Af Benedikt Jager

Die DDR definierte sich gerne als Leseland und die Publikation ausländischer Literatur wurde häufig kulturpolitisch instrumentalisiert. Der folgende Beitrag gibt einen kurzen Überblick über die wichtigsten Funktionsmechanismen des literarischen Feldes der DDR, das seit 1963 von der Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel als Zensurbehörde dominiert wurde. In dieser Abteilung des Kulturministeriums wurden alle Steuerungsmechanismen des DDR-Buchmarktes gebündelt. Ohne die Druckgenehmigung der HV Verlage und Buchhandel konnte keine Publikation in der DDR erscheinen. In einem zweiten Schritt soll der Literaturtransfer von Dänemark nach Ost-Berlin mit äußerst groben Strichen skizziert werden. Abschließend sollen die dargestellten Mechanismen anhand der Texte Peter Seebergs, die in der DDR publiziert wurden, näher erläutert und diskutiert werden. Hauptaugenmerk liegt hierbei auf der Kurzprosasammlung *Die Frau im Fluß* (1983).

1. Innledning

DDR var en av de direkte sørlige naboene til Danmark og til tross for den geografiske nærheten er antakeligvis kunnskapen om landet – for de fleste – begrenset og består av til dels merkelige brokker: At Olsen-Banden ble hyllet som store stjerner i DDR; utrolige idrettsprestasjoner som man (med rette) mistenkte for å være frembragt ved systematisk dopingbruk; seilbrettfluktene over Østersjøen til Danmark som ofte endte tragisk. Noen husker kanskje østtyske frimerker som viste Martin Andersen Nexø som flyttet til DDR og døde i Dresden i 1954.

De som reiste til DDR (om det bare var på en dagsutflukt fra Vest-Berlin) forteller gjerne om den ubehagelige grensepasseringen og om billige bøker: gode utgaver av klassisk litteratur, uendelige hyllemeter med Marx, Engels og Lenins verker. På dette punktet konvergerer blikket til vestlige reisende med selvbildet til DDR. Staten kalte seg selv for »Leseland« (Links 2009) og viste stolt til statistikker som beviste at Øst-Tyskland produserte flest bøker per innbygger og at DDR-borgerne var blant de som leste mest i verden (Löffler 2011). Likevel var det ikke vanskelig å oppdage at dette var en myte. Hyllene hos bokhandlerne var velfylte, men det fantes likevel store hull i vareutvalget. Til og med tyskerens merkelige yndling – westernforfatteren

Karl May – lette man forgjeves etter og det til tross for at han kom fra Radebeul i nærheten av Dresden. Import av hans romaner om høvdingen Winnetou var forbudt og kunne skape trøbbel ved grensen (Heermann 2008). Innførsel og utførsel av litteratur var sterkt reglementert (Lokatis 2008), men for det meste var Berlinmuren ikke noe »antilitterær beskyttelsesmur«. Mange titler passerte enkelt for eksempel fra Danmark til Øst-Tyskland, mens andre bøker skapte problemer og ble til sensurtilfeller. Grensetrafikken hadde altså sine egne regler, som skal beskrives i denne artikkelen. Først gis det en allmenn skisse over strukturen til det litterære feltet i DDR. Uten å kjenne til rammebetingelsene kan importen av dansk litteratur (i oversatt form) til Øst-Tyskland ikke beskrives på en adekvat måte. Midtpartiet av teksten gir et kort riss over omfanget og tyngdepunktene av de dansk-østtyske litterære forbindelser, mens det avslutningsvis kastes et nærmere blikk på resepsjonen av Peter Seeberg i DDR – fremfor alt hans kortprosa. Ved å undersøke Peter Seeberg, som ikke var en av de mest populære danske forfatterne i DDR, skal mekanikken og aktørene i litteraturtransferen fra Danmark til Øst-Tyskland vises i aksjon. Artikkelens tittel er på en måte fåfengelig ved sin referanse til Kants *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (1783), men også presis. Tematikken som berøres er altfor omfangsrik til å kunne belyses uttømmende her og derfor er mye av denne teksten forarbeidet som kanskje inspirerer noen til å ta skikkelig tak i tematikken.

2. Det litterære feltet i DDR

Det litterære feltet i DDR lignet på noen områder på sine vestlige motsvarigheter, men var likevel helt forskjellig. Om forlagene, forfatterne og bokhandlerne i for eksempel Nord-Europa under den kalde krigen var fullstendig autonome, kan med blikk på markedets makt diskuteres. Likevel er det udiskutabelt at disse aktørene opplevde større handlingsrom i denne perioden enn sine kolleger i Øst-Europa og dermed er opposisjonen 'autonomi vs. heteronomi' i sin tendens et korrekt startpunkt. I 1963 etablertes i DDR den såkalte Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel¹

---

1 I det følgende bruker jeg forkortelsen HV enten med eller uten tillegg 'Verlage und Buchhandel'. Det fantes flere 'Hauptverwaltungen' i DDR – for eksempel den beryktede HVA Hauptverwaltung Aufklärung dvs. utenlandsspionasjen. Her betegnes med HV alltid Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel.

som var en del av det østtyske ministerium for kultur. I dette forvaltningsorganet, som har hatt mange forgjengere siden 1949 (Barck 1997), fant den kulturpolitiske styringen av litteraturen i DDR sin endelige form. Denne avdelingen var rett og slett »ein Überverlag, eine Holding, die alle DDR-Verlage überspannte. (...) und sich von einer lediglich Manuskripte kontrollierenden Institution durch die Vielzahl ihrer Steuerungsmittel unterschied.« (Westdickenberg 2004:37 »et Überverlag, [‘über-forlag’], et holdingselskap som omfatter alle DDR-forlagene (...) og som gjennom sine mange kontrollmekanismer skilte seg fra det vanlige manuskriptarbeidet i et forlag«. E.I.²) Der samlet man alle tråder som var viktig for bokproduksjonen i DDR. Man hadde et observant øye med hele livsløpet til bøkene: fra manuskriptet (ofte i idéstadium) til det ferdige produktet i hyllene hos bokhandlerne.

Går man baklengs fra bokhyllen til en østtysk borger, som akkurat i 1978 har kjøpt og lest Hans Scherfigs *Der versäumte Frühling*, kan man observere de kjente etappene i bokproduksjonen, men alle disse kan relateres til HV Verlage und Buchhandel. Leseren har kjøpt boken hos en bokhandler. Gjenkjennelig, men bortsett fra kirkelige bokutsalg fantes det bare den statlige bokhandelen i DDR (Volksbuchhandel) og det fantes bare én distributør for trykkprodukter i DDR: Leipziger Kommissions-Großbuchhandel – LKG (Lokatis 2019: 47). Like selvfølgelig mottok LKG boken fra et trykkeri – i dette tilfelle fra Sachsendruck i Plauen som selvsagt var en VEB (Volkseigener Betrieb) og dermed underlagt statlig kontroll. Sachsendruck mottok oversettelsen av Scherfigs klassiker fra Verlag Volk & Welt i Berlin, men trykkpressen ble ikke satt i gang før forlaget presenterte den såkalte ‘Druckgenehmigung’ altså trykkeitillatelsen (Barck 1998) som HV Verlage und Buchhandel utstedte.

Trykkeitillatelsene, som nå er digitalt tilgjengelige via det tyske Bundesarchiv, var den uten tvil avgjørende kontrollmekanismen i bokproduksjonen, som forlagene brukte mye tid og ressurser på.³ For å få dette dokumentet, måtte forlaget i tillegg til manuskriptet eller oversettelsen legge ved to sakkyndige uttalelser som beskrev hvorfor denne publikasjonen kunne bidra til å fremme sosialismens fremvekst på tysk grunn. En

---

2 Umarkerte oversettelser stammer fra forfatteren selv. Oversettelser markert med E.I. er utført av Espen Ingebriktsen.

3 http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dr1_druck/index.htm Ikke alle digitaliserte dokumenter er tilgjengelige online fordi også disse er beskyttet av copyright.

av uttalelsene måtte skrives av en ekstern sakkyndig og én av forlaget selv (Westdickenberg 2021:33-62). Spesialister innenfor skandinavisk litteratur og språk fantes det ikke flust av i DDR og derfor er det relativt få navn som går igjen i disse trykketillatelses-prosedyrene. De eksterne sakkyndige kom ofte fra universitetene og tjente gode penger på å skrive disse vurderingene. Universitetsansatte var skolert i en marxistisk tilnærming til litteratur og kjente dermed språkspillet (Jager 2021:333-365) som måtte brukes for å passere sensur-nåløyet. Dessuten kan man observere en tydelig tendens til at de eksterne sakkyndige også overtok andre oppgaver for forlagene. I andre prosjekter kunne de fungere som oversettere eller utgivere eller forfatte et etterord.⁴ Et slik samrøre var uunngåelig i mangel-økonomien DDR, som ikke bare manglet bananer, men også fagfolk. HV Verlage und Buchhandel trengte derfor en kontrollmekanisme til. Moderne sagt hentet HV inn 'a third opinion'. Disse ekstraskolerte spesialistene fikk tilsendt manuskriptet og da de forble anonyme kunne (og måtte) de ta bladet fra munnen. Deres vurderinger ble ikke gjort tilgjengelige for forlagene og ingen i forlagene kunne med sikkerhet vite hvem disse ekspertene i skyggene var.⁵ I ideologisk vanskelige tilfeller kunne det hentes inn flere vurderinger fra instanser som ikke hadde noe med litteratur å gjøre, f.eks. militæret – det var selvsagt mer vanlig for nyskreven litteratur fra DDR.

I tillegg var forlagsbransjen underlagt kulturpolitiske svingninger, ja til og med storpolitiske forandringer kunne spille inn. Vekslingen mellom tøvær og istider var avgjørende faktorer for forlagsbransjen (Barck 1997:156f.; Hohner 2022:126-135). Og disse værskiftene kunne komme brått og ødelegge mange prosjekter. I desember 1965 trengte makthaverne en syndebykk for den dårlige økonomien i landet og det 11. ZK-Plenum er blitt historisk som det såkalte »Kahlschlagplenum«: Walter Ulbricht gikk til frontalangrep på alle kulturelle uttrykk som ønsket et liberalere debattklima i DDR. En viss åpenhet hadde merkelig nok vokst frem etter byggin-

4 I tilfellet Scherfigs *Forsømte forår* skrev Alfred Antkowiak og Ruth Stöbling uttalelsene som forlaget sendte til HV. Antkowiak skrev etterordet til Seebergs *Hyrdre* og Stöbling oversatte Seebergs kortprosa som fikk tittelen *Die Frau im Fluß* på tysk.

5 Rudolf Kähler var forlagskonsulent for nordisk litteratur ved Verlag Volk & Welt og ansvarlig for utgivelsen av Peter Seebergs tekster. Han ble særdeles overrasket når han fikk vite at Udo Birckholz hadde fungert som sakkyndig for sensur-myndigheten. Det er i for seg også overraskende da man finner denne Udo Birckholz alle plasser. Han oversatte, skrev etterord, forfattet sakkyndige uttalelser ikke bare for forlagene, men også for HV Verlage und Buchhandel. (Samtale med Rudolf Kähler, Berlin den 20.9.2011.)

gen av muren i 1961. Det gikk ekstra hardt utover filmproduksjonen. En hel årgang av DEFA-filmer forsvant i is-kjelleren og ble ikke vist før 1990. Forlagene var helt klar over at alle påbegynte prosjekter, som ikke var på linje, ikke ville passere sensuren. Å gå videre med slike forsøk, ville rive ned den tilliten som forlagene hadde etablert hos HV Verlage und Buchhandel og tilliten var den viktigste valutaen forlagene hadde. Men tillitt er selvsagt en veldig myk valuta og man finner ingen børsnotering for tillitt i avisene. Forlagene måtte basere seg på antakelser og gjettinger. Det blir ekstra tydelig i det faktumet at sensurmyndigheten aldri publiserte eller sendte rundt retningslinjer for vurdering av innsendte manuskripter og oversettelser til forlagene (Lokatis 2019:109). Forlagene spilte altså et spill med tilnærmet ukjente spilleregler og kunne bare basere sine initiativer på tidligere erfaringer. Og hendelser som Kahlschlagplenum i 1965 eller ekspatrieringen til Wolf Biermann i 1976 (Berbig 1994) kunne ikke bare endre tolkningen av regler, men rive vekk hele spillebrettet.

Systemet fremmet altså fremfor alt forsiktighet og taktikkeri. Den østtyske forfatteren Erich Loest – selv et offer for stalinismen som satt fengslet i Bautzen i syv og et halvt år – formulerte det treffende at: »noch nie jemand in Schwierigkeiten gekommen war, weil er ein Manuskript unterdrückte oder sein Erscheinen verzögert hatte. Bestraft wurde immer nur eine unrechte Herausgabe zur unrechten Zeit.« (Loest 1990:55 »ennå har ingen fått problemer fordi han har forhindret eller forsinket publiseringen av en tekst. Straffet har man bare blitt for en feilaktig utgivelse til feil tid«. E.I.) Et slik fryktklima forløste i liten grad produktivkreftene til aktørene i forlagsbransjen, fremfor alt når man i tillegg er klar over Stasi-overvåkingen av forlagene som vokste eksponentielt etter disiplineringen i 1965. Bokbransjen var i likhet med hele den kulturelle sfæren ikke en lykksalighetens ø der man i fellesskap ønsket å skape en sosialisme med menneskelig ansikt (Walther 1996). På sitt mest drastiske vis ble det belyst ved avsløringen av undergrunns-poeten Sascha Anderson som Stasi-informant etter 1989. Frem til han forlot DDR i 1986 var han den ukronede kongen av Prenzlauer Berg som aldri fikk publisert sine dikt i østtyske forlag (Böthig 2003).

Slike konjunkturer var sannsynligvis uten betydning for Hans Scherfigs klassiske skoleroman som publisertes for første gang i DDR i 1952 og kom i pocketutgave i 1956 i Verlag der Nation. Der omtaltes romanen som »eine scharfe Zeitsatire[, B.J.] die Ideale der bürgerlichen Welt lächerlich [macht].« (DR 1/5068a s.491 »en skarp satire over vår tid som latterliggjør den borgerlige verden.«). At opplaget var på 50 000 eksemplarer viser

tydelig at forlagene tilskrev teksten påvirkningskraft. Skulle rammebetingelsene plutselig endre seg som i 1965 og 1976 hadde HV Verlage und Buchhandel derimot enda et middel i hendene. Byråkratene kunne holde tilbake eller minimere tildelingen av papir slik at produksjonsprosessen tok lengre og lengre tid eller man trykte bøkene opp i mikroskopiske opplag. Romanen til den allerede omtalet Erich Loest *Es geht seinen Gang oder Mühen in unserer Ebene* (1977) ble til slutt publisert i DDR, men opplaget var så lite at folk begynte å kopiere romanen for hånd (Loest 2003). Über-forlaget HV Verlage und Buchhandel satt med alle kort på hånden.

Reisen tilbake i produksjonsprosessen av en bok i DDR entrer nå forlagshuset: i Scherfigs tilfelle Verlag Volk & Welt i Clara Zetkin Straße i Øst-Berlin – i dag Dorotheenstraße midt i Berlin. Nærheten til makten blir allerede tydelig via nærheten til statens maktsentraler. Stasi-overvåkingen ble allerede nevnt (Walther 1996; Westdickenberg 2004), men den statlige kontrollen hadde enda flere og til dels helt offisielle lag. Også forlagsbransjen var en del av planøkonomien og derfor kunne forlag ikke velge sitt program fritt. For å unngå konkurranse og dobbeltarbeid hadde hvert forlag et profil som i utgangspunktet var bindende. Volk & Welt hadde ansvaret for oversatt samtidslitteratur, mens det velkjente Aufbau Verlag var flaggskipet for østtysk samtidslitteratur. Selvfølgelig kunne det fortsatt oppstå konflikter for eksempel mellom Volk & Welt og Hinstorff Verlag i Rostock som hadde ved siden av maritim litteratur også skandinavisk litteratur som satsingsområde. Like selvfølgelig holdt ikke alle forlagssjefer seg til retningslinjene slik at Hinstorff Verlag under ledelse av Konrad Reich kunne etablere seg som et ledende forlag for østtysk samtidslitteratur fremfor alt med forfattere som hadde kommet på kant med sine 'egentlige' forlag. (Hohner 2022: 136-162) Hinstorff sine publikasjoner til forfattere som Franz Fühmann, Jurek Becker og fremfor alt Ulrich Plenzdorf (*Die neuen Leiden des jungen W.*) skapte furore tidlig på 70-tallet etter Honeckers maktovertakelse. Disse eksemplene viser at det statlige forsøket på å instrumentalisere bokproduksjonen ble møtt av aktørenes »Eigensinn« (Lindenberger 2000). Det fantes luftlommer i systemet og disse kunne tidvis utnyttes for å skape mer armslag.

Staten prøvde selvsagt å begrense dette spillerommet og etablerte forskjellige tiltak for å holde sig informert om forlagsarbeidet. På grunn av den planøkonomiske strukturen av den østtyske økonomien er det bare naturlig at forlagene var forpliktet til å sende inn sine planlagte prosjekter i såkalte perspektivplaner. I tillegg hadde HV Verlage und Buchhandel etablert såkalte Literaturarbeitsgemeinschaften – kort LAG (Hohner

2022:43-45). Hver eneste underavdeling av HV hadde slike arbeidsgrupper som samlet representanter fra HV, forlagene, universitetene, forfatterforeningen, bokhandelen, bibliotekene osv. (Löffler 2002:30) Målet med samlingene var ikke den åpne diskusjonen med alle involverte, men sensurmyndigheten ønsket å få innblikk i tendenser og debatter som foregikk (Westdickenberg 2004:18-19). Ideelt sett (fra maktens perspektiv) fantes det ikke noen overraskelser: Man skulle allerede mange år i forveien vite at Scherfigs *Versäumter Frühling* ville dukke opp.

Det siste grepet som skulle spare myndighetene for problemer var derimot forbeholdt den østtyske samtidslitteraturen. Det var et uttalt ønske om at forlagskonsulentene skulle jobbe intensivt med utviklingen av prosjekter og selvsagt skulle forlagets medarbeidere påvirke forfatteren dithen at vedkommende skulle levere et manuskript som ikke skapte anstøt. Drømmen til sensurmyndigheten var altså at den kunne avskaffe seg selv som institusjon fordi forlagene hadde overtatt sensurjobben. Denne drømmen var selvsagt illusorisk, men konsulentene i Øst-Tyskland var i mye større grad delaktig i selve utformingen av de litterære tekstene. Fremfor alt fungerte de som sensurens buktalere. Hadde sensuren innvendinger mot et manuskript måtte konsulentene formidle disse til forfatteren. HV Verlage und Buchhandel snakket aldri direkte med dem som produserte det litterære råmateriale.

Det var selvsagt ikke tilfellet med utenlandske forfattere som allerede hadde publisert sine tekster på et annet språk, men man hadde derimot innflytelse på oversettelsen. I det norske materialet, som jeg har undersøkt mer inngående, fins det bare ett kjent tilfelle hvor forlaget ba om omfangsrrike strykninger som Torborg Nedreaas godtok (Jager 2014:215). Mot alle forventninger har enkeltundersøkelser i det skandinaviske materialet til nå vist at østtyske oversettelser fremstod som mindre gjennomideologisert enn vesttyske – slik var tilfellet med to konkurrerende tyske oversettelser av Linnas *Ukjent soldat*. (Jager 2019) Mindre strykninger ble derimot ofte ikke klarert (f.eks. i Aksel Sandemoses *En flyktning krysser sitt spor*) og kan delvis skyldes oversetternes »vorausseilendem Gehorsam«. Alle involverte antesperte og internaliserte forventningene til makthaverne og til og med sjefene til HV Verlage und Buchhandel fulgte denne logikken. I tilfellet Volker Brauns *Hinze-Kunze-Roman* nektet Klaus Höpcke⁶ (som ledet HV Verlage und Buchhandel fra 1973 til 1989)

---

6 Klaus Höpcke (*1933) var dessuten viseminister for kultur i samme periode (Müller-Enbergs 2000:375).

rett og slett å ta en beslutning. Slik kunne det hende at avgjørelsen ble tatt på øverste nivå – i sentralkomiteen til SED (Horn 1993).

Filmen som ble vist baklengs her, skisserer odysseen som alle trykte produkter (også kalendere, postkort, turkart osv.) måtte passere i 'leselandet DDR'. Ikke alle bøker måtte gå så mange omveier som helten fra It-haca – veldig mange kunne passere raskt uten at HV hentet inn egne uttalelser. Undersøkelser har i tillegg vist at antallet kontrollvurderinger som HV bestilte dalte betraktelig i løpet av 70-tallet og forsvinner på midten av 80-tallet.⁷ Utviklingen av 'sensur-businessen' i DDRs siste decennium gjenspeiler ettertrykkelig erosjonen til staten DDR. Når forlagene begynte å diskutere å publisere Ernst Jünger (Hirte 2003:393) kan det bare finnes en konklusjon: Den tidligere fryktede sensuren var blitt til en tannløs tiger.

3. Dansk litteratur i DDR

Betrakter man historien til danske utgivelser i DDR i et makro-perspektiv er en sammenligning med de andre skandinaviske landene en første nyttig innsirkling. Her er forskjellige – også ekstralitterære faktorer – av betydning. Litteraturens rolle til å kunne yte bidrag til andre system ble vurdert som høy, som følgende sitat fra Horst Bien – nordstikkens nestor i DDR etter 1970 – viser:

Nicht zuletzt dürfte die Veröffentlichung dieses aus sozialdemokratischer Sicht konzipierten, aber wegen seines progressiven Inhalts in Norwegen hochgeschätzten Buches nicht ohne positive Rückwirkung auf norwegische Bestrebungen zur Anerkennung der DDR bleiben. (Bien 1970 »Ikke minst kunne publiseringen av boken, som var forfattet fra et sosialdemokratisk standpunkt, men som hadde en høy status i Norge på grunn av sitt progressive innhold, ikke være uten verdi for de norske kreftene som jobbet for å anerkjenne DDR.« E.I.)

---

⁷ Antallet av vurderinger, som HV Verlag und Buchhandel bestilte, pendlet mellom 45 og 56% i perioden 1964-1972. 1973 til 1975 danner en mellomfase med 20 til 30%. Etter det er bortsett fra 1982 (11,4%) antallet alltid under 10%. Fra 1983 kan man si at systemet døde ut og at man ikke lenger hentet inn eksterne vurderinger (Rekkers 2021:310).

At Sigurd Evensmos roman *Englandsfarerne* (1945) kunne være en brikke i det storpolitiske spillet, virker rett og slett latterlig i dag, men sier mye om selvforståelsen av det litterære feltet i Øst-Tyskland. Derfor er de storpolitiske rammene ikke uten betydning. Tydeligst trer det frem i relasjon til Sverige og Finland. I de to nøytrale statene kan det observeres en kulturpolitisk konkurranse mellom DDR og BRD. Det ble etablert både Goethe- og DDR-kultur-institutter i Stockholm og Helsinki (Griese 2006; Abraham 2007) og publikasjon av litteratur fra disse landene ble i DDR sett i dette konkurranseperspektivet. Derfor er det ikke overraskende at det ble publisert 173 svenske og 63 finske titler mellom 1949 og 1989 i DDR. At Danmark var NATO-medlem siden 1949 og medlem av EF siden 1973 skapte tilsynelatende få hindringer for den litterære transferen. Det ble publisert (minst) 122 danske titler i DDR⁸ og dermed ligger den danske litteraturen et godt hestehode foran den norske litteraturen med 96 publikasjoner.

Tar man innover seg at den islandske litteraturen var representert med 25 titler, er det lett å forstå at de storpolitiske rammene ikke avgjorde alt. Det overraskende høye tallet til den islandske litteraturen har et enkelt svar: Halldór Kiljan Laxness. Laxness mottok som kjent ikke bare Nobelprisen i 1955, men også Stalin-prisen i 1949 og var derfor lenge en litterær posterboy i DDR, der nesten 50% av alle islandske titler var skrevet av Laxness (11). Likeså hadde den svenske litteraturen med sine proletarforfattere en sterk tradisjonslinje som passet utmerket til de østtyske, ideologiske grunnvollene. På samme måte kan også spørsmålet knyttet til det relativ lave antallet til den norske litteraturen enkelt besvares: Knut Hamsun. Hamsuns engasjement for den tyske fascismen gjorde det lenge umulig å publisere nobelprisvinneren fra 1920. Men det fantes aktører i det litterære feltet som jobbet iherdig for en reetablering av Hamsun og i 1976 ble *August Weltumsegler* publisert (første delen av Landstrykertrilogien fra 1927). Med i alt seks titler publiserte man frem til 1989 bare en liten del av Hamsuns omfangsrige oeuvre.

Inngangsporten til tematikken nordisk og/eller dansk litteratur i DDR danner først og fremst Ewald Birrs bibliografi *Literatur aus Nordeuropa* (Birr 1990). Dessverre har det vist seg at dokumentasjonen bare er delvis

---

8 Anne Kirschsteins masterarbeid som undersøker publikasjonshistorien til Klaus Rifbjerg og Dea Trier Mørch i DDR begrenses til tiden mellom 1970 og 1990. Hennes liste over danske oversettelser i denne perioden lister opp flere titler enn bibliografien til Birr. (Kirchstein 2021:XXI-XXVI)

pålitelig. I flere tilfeller oppgis det ikke førsteutgavene og sammenstillingen har vist seg å være mindre opptatt av randsonene. I DDR eksisterte også kirkelige og religiøse forlag som i noen grad publiserte oversatt skjønnlitteratur. De fleste av disse forfatterne er glemte i dag og appellerer ikke til vår tids litterære smak, men utgjør tross alt en del av et lands litteratur. Pussig nok gjentar denne marginaliseringstendensen seg også på andre felt. Som nevnt innledningsvis ble alle trykktillatelses-dokumenter digitalisert, men man valgte vekk den protestantiske *Evangelische Verlagsanstalt* og det katolske *St. Benno Verlag* fra det fine selskapet. Likevel er digitaliseringen av trykktillatelsene et ytterst nødvendig korrektiv til bibliografien.

En enkel telling i Birr gir følgende rankingliste over danske utgivelser:

- Åtte titler: Martin Andersen Nexø og Klaus Rifbjerg
- Syv titler: H.C. Andersen og Hans Scherfig
- Seks titler: Herman Bang
- Fire titler: Karen Blixen og Hilmar Wulf

Resultatet er kanskje som ventet: Stalin-pris-vinneren Andersen Nexø som flyttet til DDR hadde gitt lave odds hos betting-selskapene. Konfrontasjonsmodernisten Rifbjerg er kanskje litt mer uventet, men han har i sitt publisistiske virke lenge fremstått som en DDR-venn og måtte tåle en del angrep for det etter 1989 (Jacobsen 2012). Likevel viser det seg etter en nøyere gjennomgang av trykktillatelsene⁹ og en kryssjekk i biblioteksdata-baser¹⁰ at rankingen forandrer seg, til dels kraftig. Det er fortsatt de samme navnene, men ingen er i nærheten av H.C. Andersen med 34 selvstendig publiserte bøker. Også Andersen Nexø gjør et byks oppover med 21 titler. Ellers er antallet for de andre forfatterne korrekt, bortsett fra Klaus Rifbjerg som hadde bare seks bokpublikasjoner i DDR.

At antallet publikasjoner til H.C. Andersen stiger så markant, kan forklares med to faktorer. For det første virker det som om Birr ikke i altfor stor grad var opptatt av barnelitteratur og derfor leter man forgjeves etter de mange ulike utgavene av Andersens eventyr i forlag som for eksempel *Kinderbuchverlag*. Det listes bare en 'autoritativ' tobinds-utgave av An-

9 http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dr1_druck/index.htm

10 Deutsche Nationalbibliothek (www.dnb.de)

dersens eventyr og fortellinger utgitt av Leopold Magon (1982, Leipzig: Kiepenheuer). Da Leopold Magon – en av de viktigste nordistene i den tidlige fasen til DDR – døde i 1968 (født 1887), kan man mistenke at denne utgaven er en reprint av en tidligere utgave. Ved et søk i det tyske nasjonalbiblioteket får man klarhet over at denne ble publisert for første gang i Dieterich Verlag i Leipzig i 1953 (med to nye opplag i 1954 og 1955). I likhet med det listes det ikke alle enkeltutgaver av *Sneedronningen*, *Tommelise* eller *Nattergalen* i Kinderbuchverlag. I tillegg ‘forties’ det en publikasjon som tar Andersen opp i en krets som bare få nordiske forfattere har fått innpass i.¹¹ Igjen må man se etter randsonen: helt sørøst i Tyskland ved grensen til Polen finner man sorbene, en minoritetsgruppe som har sorbisk (et vestslavisk språk) som morsmål. På det sorbiske forlaget Domowina utkom i 1969 *Sněžna kralowna* altså *Sneedronningen*. At et forfatterskap vandrer fra et forlag til en annet kan også observeres hos Andersen Nexø og for eksempel *Ditte Menneskebarn* som utkom forskjellige plasser i DDR (Reclam, Verlag Neues Leben), men bare utgaven i Aufbau Verlag føres opp i bibliografien. Derimot var Birr ekstra nøyaktig med Klaus Rifbjerg. To av hans åtte publikasjoner er korte bidrag til antologier – i alt åtte dikt i gjendikning av Lutz Volke og Per Øhrgaard.

Dette flisespikkeriet med Rifbjerg leder oppmerksomheten til lyrikkens plass i det østtyske litterære feltet. Fokuserer man bare på selvstendige publikasjoner eksisterte dansk lyrikk nesten ikke i DDR.¹² Man leter forgjeves etter Inger Christensens *Alfabet* fra 1981 eller utgivelser fra Heretica-kretsen som ikke kan overraske. Det fører videre til spørsmålet om det finnes noen andre graverende hull i resepsjonen av dansk litteratur i DDR. Ordet graverende indikerer en normativ diskurs som helst skulle unngås her. DDR var økonomisk sett et mangelsamfunn med begrensede ressurser. Derfor kan noen lakuner ha økonomiske grunner: Rettighetene måtte kjøpes inn og det for hard vestlig valuta. Ikke alle forfattere eller rettighetsinnehavere var villige til å få utbetalt sine honorarer i Øst-Mark, som i tillegg da måtte forbrukes i DDR. En mulighet som en del norske forfattere gjorde bruk av. I tillegg befant man seg i en konkurransesituasjon med vest-tyske forlag som selvsagt hadde mye større finansielle muskler. Det gjaldt selvsagt ikke for tekster som ikke lenger var copy-right-beskyttet. Derfor må man si at fraværet til både Oehlenschläger og

---

11 Det er ellers bare Bjørnstjerne Bjørnson med *Kwasny spew* (1967) i.e. *Brudeslaaten*.

12 Unntaket er Ivan Malinowskis *Im Herz des Winters* oversatt av Lutz Volke. (Berlin 1989; Verlag Volk & Welt)

Baggesen tyder på bevisste valg i den østtyske forlagsbransjen. Det er i for seg ikke overraskende fordi romantikken var en uglesett periode i DDR (Matuschek 2021:365). Lenge haglet det skjellsord mot denne epoken: for individualistisk, for nasjonalistisk, for irrasjonal, for, for, for ... og det endret seg ikke nevneverdig før 80-tallet. Ellers er fraværet av forfatterskap mer rapsodisk og ville krevet mer forskning for å finne gode forklaringer, hvorfor for eksempel Tom Kristensen eller Tove Ditlevsen ikke var tilgjengelige bak muren. Og man skal ikke glemme at førstnevntes opus magnum *Hærværk* ikke heller var present på det vesttyske bokmarkedet før 1992.¹³ Sammenligningen med bokmarkedet i BRD, Sveits og Østerrike er alltid en viktig kontrollsjekk som gir bildet i DDR mer dybde. En rask sammenligning viser tydelig at de vestlige konkurrentene i mye større grad var opptatt av dansk barne- og ungdomslitteratur. Mens det sveitsiske Verlag-Sauerländer satset stort på Cecil Bødkers *Silas*-serie og mange av hennes titler nådde flere opplag, finner man i DDR bare *Silas und die schwarze Stute* (1987, Berlin: Kinderbuchverlag). Likeså leter man forgjeves etter *Gummi-Tarzan* som viser de svakes muskler. Mer graverende (og her får det normative stå) er sikkert at navnebroren til Ole Lund Kirkegaard ble et sensuroffer i DDR.

Man leter ikke helt forgjeves etter Søren Kierkegaards skrifter i DDR. I 1956 utkom *Existenz im Glauben* på Evangelische Verlagsanstalt og i 1963 fulgte Union Verlag (som var knyttet til det østtyske partiet CDU) opp med en omfangsrik antologi *Christ aus Leidenschaft. Eine Auswahl aus dem Gesamtwerk*. Ifølge trykkeitillatelsen var publikasjonen for det meste bestemt for det vesttyske markedet og det østtyske opplaget omfattet bare 500 eksemplarer (DR 1/2422:156). På en slik måte kunne man fortsatt hevde at det ikke fantes sensur i DDR, men man begrenset spredningen av litteratur som makten var kritisk imot, ved hjelp av mangeløkonomiens virkemidler. Det fins altså en publikasjonshistorie av Søren Kierkegaard i DDR, men forhindringshistorien av Kierkegaard i DDR er mye mer omfangsrik. Gisela Perlet (1993) har beskrevet sine egne erfaringer fra Hinstorff-Verlags forsøk og oversetterkollegaen Alfred Otto Schwede måtte heldigvis ikke oppleve at en av hans store oversettelsesbragder (oversettelsen av *De filosofiske smulene* og *Etterskriften til de filosofiske smulene*) ble stoppet fra høyeste hold (Jager 2019). Han døde

---

13 I tillegg er denne utgivelsen etter alt å dømme et DDR-prosjekt som ble ferdigstilt etter gjenforeningen. Under tittelen *Roman einer Verwüstung* ble den utgitt på Verlag Volk & Welt og for oversettelsen var Gisela Perlet ansvarlig.

i 1987 og til tross for at publikasjonen fikk en trykkeitillatelse fra HV Verlage und Buchhandel (DR 1/2456:70) bare noen måneder senere, så ble teksten aldri publisert. Her gjenstår det en del forskning og mye er uavklart, men Klaus Höpckes brev til Hinstorff Verlag gjengir maktens syn på Kierkegaard i DDR:

Außerdem wollen wir dann bei der Entscheidung, was aus der spätbürgerlichen Philosophie verlegt wird, doch von der Situation im ideologischen Klassenkampf ausgehen. Wir haben genug mit individualistischen Lebensanschauungen, -stilen usw. zu tun, (...), so daß wir das nicht noch theoretisch-weltanschaulich untermauern müssen. (...) Kierkegaard ist heute in der bürgerlichen Welt ein Toter, weil der Existenzialismus tot ist. Warum muß der Sozialismus diese Leiche exhumieren? (sitert etter Perlet 1993: 46; »I tillegg vil vi jo ta utgangspunkt i den ideologiske klassekampens situasjon når vi treffer avgjørelsen om hva som skal utgis fra den sen-borgerlige filosofien. Vi har nok a gjøre med individualistiske livsanskuelser, -stiler osv., (...) så vi behøver ikke a grunngi dette ytterligere teoretisk med hensyn til verdensanskuelsen. (...) I den borgerlige verden er Kierkegaard i dag død, siden eksistensialismen er død. Hvorfor må sosialismen grave opp dette liket?« E.I.)

Andre resepsjonshull er vanskeligere å få øye på og byr på større diskusjonsmuligheter. Som den lille ranglisten ovenfor viser, var Herman Bang en av de mest publiserte danske forfattere i DDR. Det er kanskje overraskende, fordi man ser ved første øyekast få overlapp mellom hans litterære univers og et sosialistisk litteratursystem. Uten å foregripe nøye undersøkelser av argumentasjonen i trykkeitillatelsesprosedyren kunne man i sammenlignbare tilfeller observere følgende argumentasjonslinje: tekstene er ikke sosialistisk litteratur, men de på er vei dit. Tekstene beskriver på en imponerende måte de negative konsekvensene av det borgerlige samfunnet uten å finne nøkkelen ut av denne krisen. Da 'vi i DDR' har funnet denne nøkkelen (dvs. sosialismen) kan vi lese disse tekster med utbytte.

Selvsagt nådde også denne argumentasjonen sine grenser – ellers kunne man trykket alt i DDR, hadde sensuren vært obsolet. Hvor grensen går, kan man se ved å kaste et blick i trebindsutgaven av Bangs *Ausgewählte Werke* (1982) på Hinstorff Verlag. Man ville anta at leserne til 'Utvalgte verk' fikk tilgang til Bangs viktigste tekster og jo lengre man beveger

seg inn i Bangs litterære univers blir avgjørelsene etter hvert arbitrære. Med dagens briller ville man kanskje savne *Mikaël* fra 1904 med sin tematisering av homoseksualitet. Kritikken er delvis anakronistisk, men gjenspeiler også at homoerotisk legning ble underkommunisert i DDR. Om Carl Dreyers filmatisering (1924) av *Mikaël* ble vist i DDR er uklart, men ironisk nok hadde den første østtyske filmen som åpen tematiserte homoseksualitet premiere den 9. november 1989 og selvsagt var filmens tittel *Coming out*. Men hvilke av Bangs kjernetekster falt ut av denne sammenstillingen som på 1600 sider til og med inkorporerte deler av hans brev?

Man leter forgjeves etter *Haabløse slekter* (1880) og det må karakteriseres som oppsiktsvekkende at gjennombruddsromanen ble valgt vekk. Her kommer den tidligere antydende tilnærmingen ('en tekst på vei til sosialisme') til sin grense. Romanens fallende kurve og naturalistiske tilsnitt gjør det umulig å tilskrive teksten uforløste diagnostiske kvaliteter. Dermed krysser teksten grensen til fatalisme og realismen er ikke lenger en proto-sosialistisk realisme. Realisme var i den østtyske kulturpolitikken ikke bare et estetisk fenomen, men et hybridvesen med en fot i estetikken og en i ideologien. Derfor var realisme ikke lik realisme og man forkastet for eksempel lenge den amerikanske skittenrealismen (*dirty realism*) fordi det ikke var mulig å etablere et ståsted i disse tekstene som tillot en sosialistisk vinkling – tekstene var ikke partiske nok.¹⁴ Konkluderte man på denne måten, hjalp ikke heller de vanlige hjelpetroppene: i DDR høyt meritterte forfattere som hadde hyllet vedkommende. At Thomas Mann og Lion Feuchtwanger var begeistret for Bang er derfor et refreng som til og med fant veien inn i bibliografien: »Der Ruf Herman Bangs als 'einer der größten Erzähler des letzten Jahrhunderts' (L. Feuchtwanger) ist unumstritten.« (Birr 1990:18) »Herman Bangs ry som 'en av det forrige århundres største fortellere' (L. Feuchtwanger) er ubestridt.« At man likevel ekskluderte gjennombruddsromanen til denne eksepsjonelle fortelleren fra *Ausgewählte Werke* bekrefter da på en måte forestillingen om den repressive østtyske

---

14 'Parteilichkeit' var et viktig konsept i litteraturpolitikken frem til 1970 og mistet aldri helt sin normative kraft i det litterære feltet i DDR. I det eneste dokumentet som beskrev retningslinjer for vurdering av innsendte tekster til HV finner man følgende formulering: »Das Gutachten muß sachliche Richtigkeit und Wahrhaftigkeit entsprechend der Forderung nach Parteilichkeit und Volksverbundenheit besitzen.« (DR 1/1499; »Konsulentuttalelsen må være saklig korrekt og sannferdig i henhold til kravet om partiskhet og samhold med folket.«). Dokumentet var bare til internt bruk i HV.

forlagsbransjen, ja til syvende og sist om sensur. Men forholdene er som vanlig mer sammensatt og komplisert: Den ‘amputerte’ østtyske utgaven fra 1982 ble trykt opp uforandret samme år i Vest-Tyskland som lisensutgave i Carl Hanser Verlag i München. Om det renommerte forlagshuset fra München delte det østtyske kulturpolitiske synet på Bangs naturalisme eller om det rett og slett bare var ignoranse, må et dybdykk i forlagsarkivene bringe frem. I tillegg foretok forlaget enda en liten, villedende amputasjon og publiserte de tre bind under tittelen: *Herman Bang – Werke*.

Alle disse eksemplene viser at man mer og mer kommer inn i gråsoner. Det blir enda mer tydelig når man får øye på en sykdom som grasserte i den østtyske forlagsbransjen – den såkalte ‘antologititis’ (Barck 2005). DDR-forlagene oversvømte bokmarkedet med antologier. Sammenstillingene kunne enten være tematisk (dyr, kjærlighet, den antifascistiske motstanden, havet osv.) eller geografisk orienterte (Ulrich 2013). Innenfor den sistnevnte kategorien fantes det en ledende serie – *Erkundungen* – som ble publisert av forlaget Volk & Welt. I løpet av et kvart århundre (1966-1990) og ved hjelp av 55 utgaver kunne østtyske lesere få innblikk i land som ellers var uoppnåelige for dem. Utvalget er mildt sagt bredt: ved siden av de sosialistiske broderlandene og de vesteuropeiske landene, kunne man lesende reise til Kongo, Venezuela, Palestina, Brasil, det engelskspråklige Karibia, ja til og med til Vest-Tyskland.

Alle skandinaviske land (også Island) ble ‘hedret’ med en utgivelse i denne serien, men den danske litteraturen ble belyst i to *Erkundungen*-utgaver, fra 1970 og 1985. Begge tryktes opp igjen i nye opplag (1972 og 1981; 1987) og opplagstallene varierte mellom 6000 og 12 000 eksemplarer. I disse to samlingene finner man kortere prosa fra til sammen 46 danske forfattere og mange navn som man savner i listen over selvstendige publikasjoner finner man her: Suzanne Brøgger, Svend Åge Madsen, Tove Ditlevsen, Vita Andersen, Dan Turèll, Poul Ørum. Den eneste, som kanskje fortsatt mangler, er Villy Sørensen, men Kafka-adepter hadde det vanskelig i DDR.

Erkundungen var på en måte et Columbi-egg, fordi denne bokserien tjente flere herrer samtidig. På den ene siden kunne den brukes i det storpolitiske spillet: publikasjonen var et bevis for landets liberalitet og at det ikke fantes sensur i DDR. På den andre siden hadde *Erkundungen* (som alle andre antologier) en litteraturpolitisk funksjon: disse publikasjonene var en arena for innovasjon. I disse til dels svært omfangsrike sammenstillinger kunne det ‘smugles inn’ forfatterskap som utvidet armslaget

til forlagene.¹⁵ Når *Erkundungen II. 31 dänische Erzähler* inneholdt så mange forfatterskap sier det seg selv at sensurmyndigheten ikke kunne følge opp hvert eneste bidrag. I tillegg var det mulig å velge tekster fra ‘brennbare’ forfatterskap som likevel ikke kolliderte fullstendig med det østtyske litteratursynet. Hadde man først tatt det steget og publikasjonen ikke hadde skapt problemer, kunne man etterpå gå videre og prøve seg på selvstendige publikasjoner. I trykketillatelsedokumentene finner man da følgende stående vending: »Forfatterskapet er allerede etablert i DDR.« Antologiene var altså arenaen der man forsiktig kunne tøyte grenser uten å miste altfor mye tillits-kreditt hvis det skulle skape anstøt.

Den siste gruppen som profiterte fra samlingene, var selvsagt leserne som fikk muligheten til å reise til fjerne strøk i hodet. Og for en vanlig DDR-medborger var Danmark like fjernt som Brasil eller New Zealand. Derfor hadde litteratur fra utlandet og fremfor alt fra ikke-sosialistiske land per se en høy stjerne i DDR. For forlagskonsulenter var det et nederlag hvis ‘deres vest-publikasjon’ ikke ble solgt ut i løpet av noen få dager (Lokatis, 2003b:23). Denne konstellasjonen frembragte noen merkelige blomster som overrasker vestlige betraktere. At det ble publisert en god del reiselitteratur om vestlige land i DDR (Grub 2020) fremstår nesten som bisart tatt i betraktning at befolkningen var låst inn bak muren. Alfred Otto Schwedes reiseskildringer fra Sverige og Danmark var, til tross for at han var en religiøs forfatter av ganske tradisjonelt tilsnitt, lenge populær lesning i DDR (Jager 2019).

4. Seeberg i DDR – ingen nåde med benådning

Peter Seeberg var også representert i de to *Dänische Erkundungen* antologiene: i den første med »Das Loch« altså »Hullet« og i den senere med »Bekanntmachen mit Henry Gabrielsen« fra *Om fjorten dage*. I tillegg ble det publisert tre selvstendige bøker, alle i Verlag Volk und Welt. Ser man nærmere på disse er én tittel lett gjenkjennelig: *Am Meer* (1981) er den tyske oversettelsen av *Ved havet* (1978). I tillegg er forbindelsen mellom *Hyrder* (1970) og *Der Traum vom guten Hirten* (1973) opplagt. Derimot er den siste – *Die Frau im Fluß* (1983) – vanskeligere å identifisere. Det er vel bare dyktige Seeberg-kjennere som husker med en gang fortellingen

---

¹⁵ Den første romanpublikasjonen til Peter Handke i DDR (*Wunschloses Unglück*) ble gjemt vekk i antologien *Österreich heute* i 1978. (Lokatis 2019:402)

»Kvinden i floden« fra *Argumenter for benådning* fra 1976. Da man byttet ut tittelen kan man anta at teksten »Argumenter for benådning« ble ekskludert fra oversettelsen og det er riktig. Men det er langt ifra det eneste tekststykke som falt bort. Av samlingens 22 tekster valgte man ut akkurat halvparten og til disse 11 tekster la man til seks prosastykker fra *Dinosaurens sene eftermiddag* (1974). I en tidligere fase av prosjektet hadde den sakkyndige Birckholz (denne gangen jobbet han for forlaget) foreslått en annen sammensetning:

Ich schlage vor, aus dem Band 'Die Nachforschung' zwei oder drei Beiträge zu übernehmen, die sich thematisch in 'Argumente für Begnadigung' einfügen. Eignen würden sich 'Der Spion', 'Der Held' und 'Das Gerüst', Geschichten, die menschlichen Zwiespalt und Willen zur Versöhnung vor einem skurrilen Hintergrund schildern. (Birckholz DR1/2381:63; »Jeg foreslår at vi overtar to eller tre bidrag fra *Eftersøgningen* som tematisk passer godt inn i *Argumenter for benådning*. 'Spionen', 'Helten' og 'Stilladset' hadde vært egnet – historier som skildrer menneskets splittethet og vilje til forsoning foran en skurril bakgrunn.«)

Han var enig med forlaget om at selve tittelstykket fra *Benådning* ikke kunne publiseres og foreslo derfor »Taxter og priser for fremtiden« som tittel for samlingen – en tekst som til slutt ikke fikk innpass i *Die Frau im Fluß*. Utover det kan det virke overraskende at forlaget gikk imot hans forslag om å inkludere korttekster som 'Spionen' og 'Stilladset' – tekster som må regnes som ubestridde klassikere i Seebergs katalog. Begrunnelsen for det var i første omgang ikke av ideologisk eller estetisk, men økonomisk natur. *Eftersøgningen* var allerede blitt publisert i tysk oversettelse i Sveits og begrenset dermed børs-potensialet til den nye boken. »Wenn wir uns auf Beiträge beschränken, die noch nicht übersetzt wurden, erhalten wir uns die Chance, unsere Auswahl eventuell an einen BRD-Verlag verkaufen zu können.« (Kähler DR1/2381:69 »Hvis vi bare tar inn bidrag som ikke er blitt oversatt til nå, har vi fortsatt sjansen til å selge utvalget til et forlag i BRD.«) konstaterte og avgjorde forlagskonsulent Rudolf Kähler.

At ferdigproduserte titler kunne selges videre til vestlige forlag var (som i tilfellet Herman Bangs samlede verker) en mer enn ønskelig biefekt for forleggerne, da slike prosjekter genererte etterlenget utenlandsk valuta. Omvendt kan man tolke bokproduksjoner, som man kjøpte inn

fra vesttyske forlag, som prosjekter man var genuint interessert i. Man brukte D-Mark for å få tekster ut på det østtyske bokmarkedet. Det var for eksempel tilfellet med *Hyrder* hvor Volk & Welt kjøpte lisens og oversettelse av det sveitsiske Benziger forlag. Dets oversettelse fikk tittelen *Ein Grund zum bleiben* (1972) og det østtyske forlaget var ikke fornøyd med resultatet. Man engasjerte Udo Birckholz til å redigere oversettelsen til Walter Baumgartner og posisjonerte seg tydelig i korrespondansen med Benziger:

Für uns sind Co-Produktionen mit vom Partner übernommenen Übersetzungen so unrentabel, daß wir sie in Zukunft nicht mehr vereinbaren können. Wir möchten Ihnen daher eine langfristige Absprache vorschlagen: Sind Sie an Co-Produktionen mit uns bei bestimmten Titeln interessiert, übernehmen Sie auch die Übersetzung von uns. Wir nehmen an, daß dies auch für Sie zum Vorteil wäre. Vergeben Sie die Übersetzung, werden wir nach wie vor an Lizenzen interessiert sein, beanspruchen aber auf Grund des Originalvergleichs gegebenenfalls das Recht der Bearbeitung. (Links 1971; »For oss er koproduksjoner med oversettelser som vi må overta fra partneren så ulønnsomme, at vi ikke kan inngå slike avtaler i fremtiden. Vi vil derfor foreslå en langsiktig avtale: Er de interessert i en koproduksjon med oss av en spesifisert tittel, så overtar de også vår oversettelse. Vi går utfra at det ville være fordelaktig for dem. Hvis de står for oversettelsen, er vi fortsatt interessert i lisenser, men forbeholder oss retten til å bearbeide den etter en sammenligning med originale teksten.«)

Kalkylen til Kähler gikk ikke opp, antologien ble ikke solgt i lisens til et vestlig forlag og publikasjonshistorien til Seeberg i DDR avsluttes med *Die Frau im Fluß*. Heller ikke nye opplag av hans bøker ble trykt opp – det virker som om leserne i DDR ikke var mottakelige for Seebergs særegne prosatekster. Kanskje førte de redaksjonelle amputasjonene til en mindre sammensatt Peter Seeberg som vanskeligjorde resepsjonssituasjonen og kanskje uteble begeistringens av den grunnen.

Til tross for at de sakkyndige hadde innvendinger mot deler av *Argumenter for benådning* var de tilnærmet entusiastiske. Den allerede nevnte Udo Birckholz var en av de mest brukte sakkyndige og oversettere (fra skandinaviske språk) i Øst-Tyskland og var den kanskje mest frittalende.

Ikke i den forstand at han var en dissident i systemet – tvert imot var han den som forankret sine vurderinger tydeligst i det ideologiske og tekstene hans gjennomsyres ofte av et snev av besserwisseri (Jager 2021). En hylende vurdering fra hans penn er en sjeldenhet i hans rundt 350 sakkyn-dige vurderinger:

Alles (...) ist dem Autor hervorragend gelungen; er findet reizvolle, poetische Bilder für die Alltagsgegenwart in Dänemark und sagt mehr und Treffenderes über Mensch und Gesellschaft aus als andere in voluminösen Bänden. Seeberg vergreift sich nie im Ton und verfügt über einen hintergründigen Humor, der überall unterlegt ist und die Lektüre der Geschichten zu einem einzigen Vergnügen macht. (Birckholz DR1/2381:63 »Forfatteren lykkes utmerket med alt (...); han finner tiltrekkende, poetiske bilder for hverdagslivet i Danmark og han sier mer og mer treffende ting om folk og samfunn enn andre i voluminøse utgivelser. Seeberg treffer alltid tonen og eier en underfundig humor som grunderer alt. Den gjør lesningen av historiene til en ren og skjær fornøyelse.«)

Etter en slik panegyrikk er man overrasket at helhetsvurderingen hans bare munner ut i »bedingt empfohlen« (Birckholz DR1/2381:59 »delvis anbefalt«). Hvordan kan denne diskrepansen forklares? For tydelighetens skyld har undertegnede tatt i bruk en teknikk som de sakkyn-dige i DDR var glade i når de forfattet sine vurderinger. Parentesen i sitatet signaliserer vitenskapelig redelighet, men er egentlig en ellipse som fortrenger det som forstyrrer argumentasjonen. I dette tilfellet er det bare ordet »andere« som mangler og som deler tekstuniverset til Seeberg i akseptable og inakseptable områder. Birckholz sin vurdering følger i sin helhet den klassiske oppskriften til mange av denne tekstsorten. Først installeres det en tolkningsramme som passer til koordinatene i DDR og etter hvert problematiseres denne. Seebergs korttekster bombarderes med honnørord:

So sind Seebergs literarische Gestalten Menschen, die sich über nichts wundern, 'Stille im Lande', die es verstehen, selbst dem Sinnlosen Sinn zu geben und es nicht überhand nehmen zu lassen. Doch mittels dieser fast immer mit lebenswürdiger Ironie, Humor und Menschenliebe dargestellten Tragikomik wird der makabre Hintergrund der bourgeoisen Gesellschaft erfaßt. (Birckholz DR1/2381:59 »På denne måten er Seebergs litterære

figurer mennesker som ikke forundres over noe i verden. De er de 'lavmælte i landet'¹⁶ som makter å gi meningsløsheten mening og demmer opp for den. Likevel registrerer han på denne måten den makabre bakgrunnen til det borgerlige samfunnet. Det beskrives ved hjelp av ironi, humor og menneskekjærlighet som tragikomedie.«)

Etter en slik fanfare, som ettertrykkelig slår fast at Seeberg skriver om mennesket i dens sosiale relasjoner – ikke om dens eksistensielle betingelser, er det ofte mulig å observere innrømmelser. De sakkyndige måtte nøytralisere konsepter som kunne oppleves som problematiske. Da forlagene måtte sende inn det ferdige manuskriptet til HV Verlage und Buchhandel var det umulig for dem å skrive vurderinger som manglet fullstendig bakkekontakt. De eksterne (anonyme) sakkyndige til sensurmyndigheten fungerte her som et potensielt korrektiv som kunne underminere tilliten forlaget hadde bygget opp i sensurmyndigheten.

I dette tilfellet er det fremfor alt tittelnovellen »Argumenter for benådning« som skaper problemer. I ni korte tekster fremlegges det argumenter for benådning (mer presist for frifinnelse) og her mener Birckholz at Seeberg går seg vill: »Doch manchmal verliert der Autor sich in geistigem Spiel und trifft den Kern dessen nicht, was er beschreiben möchte.« (Birckholz DR 1/2381:60 »Likevel, av og til fortaper forfatteren seg i åndelig lek og treffer ikke kjernen i det han ønsker å beskrive.«) Spesielt de to tekstene som lokaliseres i UDSSR og i folkerepublikken Kina (til sammen ikke mer enn en halv side) er til bry fordi disse fortegner bildet: »Erstens durch die Auseinanderrückung [sic!] SU und China (alles dasselbe), und zweitens durch die unterlegte Behauptung, Stalin sei volkstümlicher als die heutige Führung in der SU.« (Birckholz DR1/2381:60 »For det første ved å rykke fra hverandre [sic!] Sovjetunionen og Kina (begge det samme), og ved den implisitte påstanden, at Stalin var mer folkelig enn dagens ledelse i Sovjetunionen.«)¹⁷ Å sammenligne og likestille Sovjetunionen med Kina var selvsagt en umulighet i Øst-Tyskland

---

16 »Die Stillen im Lande« er en referanse til legen og forfatteren Johann Heinrich Jung-Stilling (1740-1817) som var en representant for den pietistiske følsomheten i Tyskland.

17 Merkelig nok mener Birckholz det motsatte av det han kommuniserer her. Han mener 'Aneinanderrücken' men den ideologiserte automatskriften skaper en avstand mellom stormaktene.

på 80-tallet: »Mit der Titelgeschichte ‘Argumente für Begnadigung’ hat der Autor einen Text vorangestellt, der das Leseverständnis in konvergenz-theoretische Deutung auch der anderen Beiträge ausrichten kann.« (Kähler DR1/2381:68; »Med tittelhistorien ‘Argumenter for benådning’ har forfatteren valgt en tekst, som kan rette inn forståelsen av de andre bidragene i en konvergens-teoretisk retning.«) Bekymringene til forlagskonsulenten Rudolf Kähler går altså lengre enn hos Birckholz. Tittelteksten oppfattes som en portalt tekst som kan ‘smitte’ lesingen av de andre tekstene selv om disse ikke omhandler forhold i kommunistiske land. Med utgangspunkt i den konvergens-teoretiske problematikken (å sette likhetstegn mellom SU og folkerepublikken Kina) utvides problemsonen i en faretruende retning:

Mehr noch: Die Begründungen in den Gnadengesuchen stehen bisweilen in krassem Widerspruch zu allgemein als bewährt anerkannt geltenden Kriterien der Rechtssprechung, so daß damit die moralischen Grundprinzipien der Gesellschaft überhaupt ob ihrer praktischen Anwendbarkeit in Frage gestellt und letztlich die Beziehungen zwischen den Individuen nicht objektivierungsfähig ausgewiesen. (Kähler DR1/2381:68; »Og enda mer: Begrunnelsene til søknadene om benådning står til dels i skarp kontrast til anerkjente, hevdvunne og gyldige rettsprinsipper. På denne måten settes det spørsmålsteget ved samfunnets moralske grunnprinsipper og om disse i det hele tatt kan anvendes i praksis. Til syvende og sist vises det at relasjonene mellom individene ikke kan løftes til et objektivt nivå.«)

At en seriedrapsmann skal benådes fordi vedkommende er uunnværlig for landsbyens kor – den anklagede har den dypeste bass – oppnår i første omgang en humoristisk effekt med makabre undertoner. Men for Kähler står det mye mer på spill. Relasjonene mellom menneskene mangler et objektiviserbart korrelat og fremstår derfor som ubegrunnet, som grunnløse. Kähler værer samme problematikk som kjennetegnet Seebergs berømte fortelling »Stilladset« fra *Eftersøgningen* (1962). Der bygges det et hus av luft og alt gjøres ‘som om’ det var forankret i virkeligheten (objektiviserbar) og til tross for det absolutt bunnløse sier arkitekten avslutningsvis: »‘Ingen kan falde gennem etagerne,’ (...) ‘husene er usandsynligt solide’.« (Seeberg 2017c:146) I denne teksten kommer en grunnbetingelse til det moderne mennesket tydelig frem: det absurde som er en konsekvens av en nihilistisk grunnsituasjon (Vejrum 2000:13-21).

En slik diagnose er selvsagt bare holdbar i et sosialistisk samfunn (som er tuftet på historisk materialisme), hvis den begrenses ved å forvise den til kapitalistiske samfunn. Diagnosen får ikke være en ‘*conditio humana*’:

Der Autor neigt – trotz eines insgesamt spürbaren, freundlichen Untertons – zu grüblerischer Weltansicht, wodurch selbst in den heiter angelegten Geschichten eine elegische Stimmung herrscht. Sein Grundthema ist der zeitgenössische Bürger, dessen Dasein von Zwängen, Bedrohungen und Zukunftslosigkeit überschattet wird. (Kähler DR1/2381:64, »Forfatteren tenderer – til tross for at man kan fornemme en vennlig undertone – til et grublende verdenssyn og derfor råder det til og med i de muntre fortellingene en elegisk stemning. Hans grunnleggende emne er samtidsborgeren, dens tilværelse som overskygges av tvang, trusler og manglende fremtidsutsiker.«)

Målskiven i Seebergs tekster er dem – ikke oss. At kapitalismen (det bourgeoise samfunn – Birckholz) er preget av trusler og håpløshet, er en plati-tyde i østtyske diskurser, men adresseringen må forbli gjenkjennelig. Det har konsekvenser for vurderingen av Seebergs estetiske praksis:

Seeberg sagt das allerdings nicht so deutlich, er vermeidet geradezu peinlich derartige Wertungen. Er (...) verharret in der Rolle des Vermittlers, der lediglich Beobachtungen und Aussagen an den Leser weiterreicht, so daß die Texte häufig ‘offen’ bleiben, daß man die Vorgänge und Haltungen ‘weiterdenken’ muß. (Kähler, DR1/2381:64; »Seeberg sier det derimot ikke så tydelig, han unngår formelig slike vurderinger. Han (...) forlater ikke formid-lerens rolle, han bare videreformidler observasjoner og ytringer til leseren. På denne måten forblir tekstene ofte ‘åpne’, slik at man må ‘tenke videre’ over hendelsene og holdningene.«)

Denne analysen er kanskje ikke den mest originale, men beskriver unektelig et særdrag i Seebergs litterære univers. I 1983 er forestillinger om leseren som den aktive medskaperen av det åpne kunstverket ikke lenger like tabu i den østtyske litteraturpolitikken som under den sosialistiske realismens (påståtte) glansdager på 50- og 60-tallet. Den enkle forestillingen at litteratur skulle fungere som en direkte transmisjonsreim til systemets ideologi hadde mistet mye av sin normative kraft, men hadde ikke havnet fullstendig på skraphaugen. I relasjon til dette konseptet

tøyer Kähler strikken så langt som det er mulig: »Nun gehört eine solche Erzählkonzeption zu den Merkmalen moderner kurzer Prosa (...) wird auch von mir keineswegs abgelehnt – unter der Voraussetzung, daß die Texte gesellschaftliche Sachverhalte widerspiegeln und nicht in ästhetisierende Spielerei ausarten.« (Kähler DR1/2381:64; »En slik konsepsjon av fortellingen er jo et kjennetegn for moderne, kortere prosa (...) den blir ikke heller avvist av meg – under forutsetning at tekstene gjenspeiler samfunnsmessige forhold og ikke utarter i estetisk lek.«) Så lenge samfunnsmessige forhold lot seg identifisere som kapitalistiske eller ikke-sosialistiske kan åpenhet tolereres. Når det er tilfellet oppstår det ingen problemer: »Bei einem Teil der vorliegenden Erzählungen ist diese Voraussetzung erfüllt, bedarf es nur eines zumutbaren Aufwandes an geistiger Mitarbeit, damit der Leser den tieferen Sinn der Vorgänge erfaßt,« (Kähler DR1/2381:65; »En del av de her foreliggende fortellinger oppfyller denne forutsetningen, det trengs bare en rimelig innsats av åndelig medvirkning, slik at leseren oppfatter handlingens dypere mening,«) Spissformulert kunne man si – så lenge åpenheten lett kan domestiseres er det akseptabelt.

Dermed reinstallerer Kähler i modifisert form et konsept som preget den østtyske litteraturpolitikken i lang tid: det faste ståstedet – tidligere omskrevet som partiskhet. Erich Honecker hadde programmatisk kunngjort kort etter sin maktovertakelse i 1971: »Wenn man von der festen Position des Sozialismus ausgeht, kann es keine Tabus geben. Das betrifft sowohl die Fragen der inhaltlichen Gestaltung als auch des Stils – kurz gesagt: die Fragen dessen, was man künstlerische Meisterschaft nennt.« (sitert etter Emmerich 1997:247; »Når man tar utgangspunkt i sosialismens faste punkt, kan det ikke forekomme noen tabuer. Dette gjelder så vel for spørsmål om utforming av innhold som stil, kort sagt: spørsmål om det man kaller kunstnerisk mesterskap.« E.I.) Det var startskuddet for en kortvarig liberalisering i den østtyske kulturpolitikken som sluttet med ekspatrieringen av Wolf Biermann i 1976 (Berbig 1994). Kähler anvender samme tankefigur og benytter seg av forskjellige omskrivninger for begrepet 'sosialisme'. Samfunnsmessige forhold må være gjenkjennelige og selv om Seebergs fortellinger er rettet mot individet makter han i summen av disse å gjenspeile »gesellschaftliche Totalität« (Kähler DR1/2381:68 »samfunnsmessig totalitet«). Tekster som avslører det bunnløse i menneskets eksistens er ikke forenlige med den faste sosialistiske posisjonen, idet de viser at den ideologiske overbygningen i likhet med husene i »Stilladset« består av luft. Slike tekster brennmer-

kes med utgangspunkt i det estetiske: »Seeberg übertreibt hier das Spiel mit der Relativität der Daseinsbedingungen und erweckt dadurch den Eindruck, bei der literarischen Widerspiegelung gesellschaftlicher Beziehungen absurde Erscheinungsformen verabsolutieren zu wollen.« (Kähler DR1/2381:69; »Seeberg overdriver her spillet med relativiteten av værens betingelser og vekker inntrykket at han vil generalisere gjenspeilingen av absurde tildragelser.«) Det er den eneste passasjen der ordet 'absurd' brukes og samtidig forkastes. Birckholz går mindre direkte inn på dette problemområdet og omskriver konseptet med begrep som »Skurrilität« (DR1/2381:63) og fremhever det humoristiske hos Seeberg.

Å redigere en novellesamling ved å barbere en bart

Ser man nærmere på novellesamlingen *Die Frau im Fluß* som kom ut i DDR i 1983 er det tydelig at disse vurderingene danner grunnlaget for utvelgelsen. At fortellingen »Kvinden i floden« har levert tittelen til hele publikasjonen passer godt til Käblers og Birckholz' forestilling om at Seeberg gjenspeiler samfunnsmessige forhold. Den skildrede ekteskapskrisen leses som et symptom av det borgerlige samfunnet og frigjøringsforsøket til kvinnen som en revolt mot patriarkalske strukturer. Teksten kjennetegnes ellers ved en fokusering på det nære, på tilværelsens materialitet og teksten faller godt inn under det Kähler kaller »Alltagserfahrung« (Kähler DR1/2381:68). Også stilistisk er teksten for det meste forankret i den realistiske tradisjonen, men ikke i sin helhet. Da kvinnen tilbringer en dag aleine i robåten drivende på en elv, er det på en måte naturlig at ektemannen refererer til forsokratikeren Heraklit og hans 'panta rei'. Men også ekteskapsproblemene kommenteres med Heraklit: »Hvordan helvede kunne hun nyde en sådan dag? Hvad ville Herakleitos have for en mening om det? Krig er alletings moder, sagde han, han sagde ikke fader« (Seeberg 2017a:169). Fordreiningen av sitatet markerer at mannen forsøker å skyve skylden for den pågående striden på ektefellen. Ved å belære den rasende ektemannen brytes den interne fokaliseringsopp og den heterodiegetiske fortellerinstansen trer frem. Det kan ses som en forberedelse for tekstens avsluttende setning. Kvinnen har kastet seg over mannen og tvinger ham til et samleie som både Kähler og Birckholz nærmest tolker som voldtekt: »Tomrummet ved, hvor det er, det leder nemt glæden ind i sig« (Seeberg 2017a:171). Det er tomrommet og ikke de kranglende ektefellene som vet at og hvor gleden finnes. At gleden finnes, fornektet like lite, som at dens status må anses som prekær og flyktig.

De sakkyndige vurderingene underkommuniserer disse sprekkene i den realistiske ekteskapsdiskursen. Tomrommet forstått som nihilismens problem blir fylt med kroppenes glede uten at den derfor blir til et fundament. Om disse tolkningsgrep gjøres med vilje, på grunn av dårlige kunnskaper eller ideologiske skylapper er et spekulativt spørsmål som det i første omgang er vanskelig å svare på. Man kan i alle fall konstatere at det ikke foretas strykninger i oversettelsen. Alle Heraklit-passasjer gjen-gis i fullt omfang og heller ikke overgangen fra den greske filosofen til Mao Tse-tung elimineres (Seeberg 2017a:165; Seeberg 1983:143).

Analysen av de to sakkyndige vurderingene har vist hvordan argumentasjonen deres ble bygget opp og har i flere omganger nærmet seg en normativ diskurs. Tekstene kritiseres for å feillese Seebergs kortprosa, å fortelge hans litterære univers for å presse det inn i det litterære feltet i DDR. Dermed tilkjennes disse uttalelsene en status som er kategorialt feilaktig. Disse er ikke tenkt som bidrag til en litteraturvitenskapelig diskurs, som i en viss grad har objektivitet som mål, men inngår i et annet språkspill som er utvetydig målrettet. Alle tekster som forlaget sendte til HV Verlage und Buchhandel skulle fungere som nøkler til å låse opp sensurporten. Tekstenes argumentasjon kan sammenlignes med nøkkelskjeggets hakker som måtte tilsvare låsens beskaftenhet. Dermed er det en selvfølge at hakk som ville ha ført til at låsen etter all sannsynlighet gikk i vranglås ble utelatt. Hva nytter den mest komplekse og sofistikerte nøkkelen, hvis døren ikke åpner seg?

Med utgangspunkt i det kan man peke ut et hakk i nøkkelskjegget som kunne kalles for nøkkelbarten. Den mest kjente barten i filosofihistorien barberes bort i uttalelsene til de sakkyndige: Nietzsches betydning for Peter Seebergs kortprosa er på en måte elefanten i rommet. Nietzsches skrifter var enkelt sagt upubliserbare i DDR fordi han ansås som den filosofiske foregangsmannen for den tyske fascismen (Maffei 2007:180-187). Til og med for stor nærhet til Nietzsche kunne sette en stopper for publikasjonsprosjekter. Det var soleklart for Hamsun-entusiastene i DDR at *Mysterier* var så sterkt 'smittet' med overmenneske-ideologi at denne romanen ikke kunne domestiseres slik at den passet inn i den østtyske kulturpolitikken (Jager 2014:260-262). Ville man presse gjennom *Sult* og *Markens grøde* måtte det bringes ofre – den enigmatiske Johan Nilsen Nagel fikk ikke lov å fascinere og forvirre nye lesere i DDR. Diskusjonene rundt *Mysterier* kan dateres til midten av 1970-tallet og kaster altså fortsatt sine skygger på *Die Frau im Fluß* og det er derfor oppsiktsvek-

kende at »Firbenets lille glædesang« fra *Dinosaurusens sene eftermiddag* ble trykket i Volk & Welts Seeberg-samling.

I Peter Vejrum's studie av Peter Seebergs prosa får det lille reptilet æren av å være tittelens sentrum: *Som et firben i solen. En undersøkelse af Peter Seebergs eftersøgning 1946-1999* (2000). Han setter prosateksten fra 1976 i forbindelse med Seebergs konferensspeciale fra 1950 om Nietzsches periode i Genova som dannet grunnlaget for Seebergs artikkel »Nietzsche – et dobbeltportræt« i *Nationaltidende* den 24.8.1950. Med utgangspunkt i Munchs kjente portrettmaling som viser den livstrette filosofen fokuserer han på en annen side av Nietzsche: »Han tilbragte dagen i det fri, vandrende på højderne over Genua, hvilede i en park eller klatrede omkring mellem klipperne ved havet; her lagde han sig ofte 'som et firben i solen'. Han kom aldrig hjem før solnedgang og satte sig derefter gerne og mediterede lidt i tusmørket, innen han gik i seng.« (Vejrum 2000:7) I Genova skrev Nietzsche den første versjonen av *Die fröhliche Wissenschaft* som inneholdt formuleringen: „Amor fati [kjærlighet til skjebnen]: La det fra nå av være min kjærlighet.“ (Nietzsche 2010:178 i.e. aforisme 276)

Begge elementer – firfislen og slagordet 'Amor fati' – er sentrale i »Firbenets lille glædesang« som skildrer dagene til et lite reptil som nesten blir spist av en rovfugl, men som overlever ved å kaste halen ifra seg. Gjenkomsten av halen kommenteres i tekstens sluttsetninger: »Firbenet hadde fått sin hale påny. Hvor dagene var deilige i Lourmarin.« (Seeberg 2017b:206) Automien (selvamputasjonen) har reddet firbenet og syklusen er fullført – dyret har igjen oppnådd et tidligere stadium: »så omsvøbte velværet alt. Alt var godt. Amor fati. Ti minutters salighed har alltid været meget længe.« (Seeberg 2017b:204) Metonymisk er firfislen forbundet med Nietzsche, men denne forbindelsen mangler ikke et snev av ironi som gir teksten sin letthet.¹⁸ Antropomorferingen av reptilet som opplever en kosmisk harmoni og velvære er i sterkere grad en ironisering over mennesket enn over dyret. Et dyr som til og med er latin-kyndig.

Bruken av de to latinske ord (selv om man kanskje ikke kjenner igjen Nietzsche-referansen) indikerer at den tilsynelatende uskyldige dyre-

---

18 Peter Seeberg har selv gjort oppmerksom på denne forbindelsen. I et intervju i BLM utdyper han at »Firbenets lille glædesang« er »en taktsägelse til Nietzsche's *Die fröhliche Wissenschaft*, där han skriver att man ska leva som ödlan, 'Wie eine Eidechse in der Sonne zu liegen'.« (Åkerlund 1980:16) Forlagsfolkene i DDR fulgte godt med på de akademiske tidsskriftene fra Skandinavia og dermed underbygges hypotesen at man var klar over referansen når man publiserte novellesamlingen i 1983. Takk til Jeppe Barnwell for verdifulle innspill om videreførende litteratur om Peter Seeberg.

fortellingen forhandler mer omfattende konsepter. Skjebnetroen, måtte det være i religiøse eller vitalistiske forestillinger, var et fenomen som ikke kunne godtas i sosialistisk tenkning, fordi de respektive historiefilosofiske forutsetningene var diametralt forskjellige. Hvis skjebnen var det rådende prinsippet, kunne den historiske prosessen ikke styres av et selvbestemt subjekt – dvs. arbeiderklassen. Ser man på videreføringen av aforismen 276 fra *Die fröhliche Wissenschaft* blir det overtydelig at denne lille teksten egentlig er en sprengladning ved en av grunnpilarene til den østtyske selvforståelsen:

Amor fati [kjærlighet til skjebnen]: La det fra nå av være min kjærlighet. Jeg vil ikke føre noen krig mot det heslige. Jeg vil ikke anklage, jeg vil ikke engang anklage anklagerne. La det å se vekk være min eneste fornektelse! Og, alt i alt og i det store og hele: Jeg vil en eller annen gang utelukkende være et ja-menneske! (Nietzsche 2010:178)

For en overbevist sosialist, som så seg selv som aktør i klassekampen, fremstår dette utsagn nærmest som øbskønt. »Versöhnerltum« – å ha forståelse for klassefienden – var allerede en alvorlig anklage man kunne bli utsatt for, men å godta det som var stygt (i forstand det som er feilaktig i verden), måtte bekjempes med alle midler.

Det er verdt å kaste et kort blikk på oversettelsen av »Firbenets lille glædessang« som Ruth Stöbling hadde ansvaret for – hun oversatte hele samlingen. De mest brennbare formuleringene, altså »Amor fati« som etablerer en klar forbindelse til Nietzsches *Die fröhliche Wissenschaft*, er beholdt på latin – det fins heller ingen strykninger i teksten. Likevel kan noen valg observeres som forandrer tekstens grunntone. Mest oppsiktsvekkende er en liten forandring i tekstens tittel. Den lille gledessang reduseres enda mer ved å bruke diminutivformen for firfislen: »Eidechslens kleiner Freudengesang« (Seeberg 1983:67). Denne diminutivformen brukes også i den nest siste setningen og forsterker dermed det lekne og lette i oversettelsen. Bortsett fra tittelen og den nest siste setningen benevnes reptilet bare med 'den' og det er påtagelig at firfislen ikke ses som en del av 'et fellesskap'. Rovfuglens skygge og maur nevnes, samt fluer som firfislen livnærer seg på, men ingen andre firfislere. »Verden var eet stort, klingende lokale at smyge sig rundt i,« (Seeberg 2017b:204) oversettes av Stöbling til: »Die Welt war ein einziger großer, klingender Raum, in dem man sich zusammenschmiegte« (Seeberg 1983:67). 'Zusammenschmie-

gen' leder tankene til en nærhet mellom forskjellige kreaturer og denne nærheten (i kollektivet) ville til syvende og sist gitt varme. Firfislens avhengighet fra eksterne varmekilder som den ikke har noen innflytelse over, kommer derimot tydelig frem og fremhever dens utsatte posisjon i verden: »En liten svingning i temperaturløslansen et fjernt sted vakte en hvirvel, der kølede og krampede,« (Seeberg 2017b:204). Denne forskyvningen fra det passive til det (minimalt) aktive finner en fortsettelse som er kanskje enda mer subtil. Mens den danske originalteksten avsluttes med et vanlig konstaterende punktum, avsluttes den tyske oversettelsen med et utropstegn: »Wie waren die Tage doch herrlich in Loumarin!« (Seeberg 1983:69). På denne måten får teksten en appellativ avrundning som rimer dårlig med Nietzsches Amor-fati-program.

Argumenter for benådning

Leser man tekstene til Kähler og Birckholz uten å kontekstualisere disse, kan lett inntrykket oppstå at aktørene var inkompetente og begrenset av sine ideologiske skylapper. Drøftingen av »Firbenets lille glædessang« viser derimot at aktørene drev et sofistikert spill for å innlemme brennbare tekster i den østtyske litteraturen. Det gjenspeiler seg også i samlingens oppbygning. »Firbenets lille glædessang« er ikke den eneste teksten som kan leses i lys av Nietzsches store-Ja. Samlingen åpnes med »Testamente for dyrepasser ved Ålborg zoologiske have Eyvind Poulsen« og det nietzscheanske patos er her erstattet med en mild humoristisk tilnærming som Birckholz betegnet som Seebergs »Skurrilität«. Disse tekstene er i størst grad kjennetegnet av det Kähler kaller for »Alltagserfahrung« og den humoristiske grunntonen bidrar til en i første omgang harmløs resepsjonsholdning. Men det er viktig at antologiens vektskål ikke senker seg for mye i favør av disse Nietzsche-inspirerte tekstene, men balanseres med prosastykker som i sterkere grad kan leses innenfor rammen av en realistisk og samfunnskritisk tradisjon.

På en måte kunne man kalle utgivelsen av *Die Frau im Fluß* et scoop for forlaget. Man maktet å smugle tekster inn i det østtyske bokmarkedet som i 1983 fortsatt hadde potensiale til å provosere den rådende litteraturpolitikken. Aktørene hadde utvidet handlingsrommet! Likevel er det tvilsomt at sjampanjekorkene ploppet i lokalene til Verlag Volk & Welt. Kortprosasamlingen ble ikke noen suksess i DDR og oppnådde ikke flere opplag, likeså lite gikk drømmen om å selge produksjonen i lisens til vesttyske forlag i oppfyllelse. Det kunne sikkert tåles da hele utgivelsen kunne anses som et skjellsstykke. At denne vurderingen ikke ble delt

av opphavsmannen tok derimot Rudolf Kähler ille opp. I en samtale med ham¹⁹ husket han godt at Peter Seeberg mislikte den østtyske bokproduksjonen ettertrykkelig og forlagskonsulenten følte seg misforstått – i dag ville vi har sagt mobbet. Hva er årsaken for denne knuten på tråden mellom Viborg og Øst-Berlin?

Igjen er det Seebergs Nietzsche-lektyre som kan levere en mulig forklaring, men denne her gangen danner Nietzsches tenkning grunnlaget for Seebergs poetologi. Utgangspunktet danner den unge Nietzsches utsagn »Denn erst der Gegensatz macht die Eigenschaft.« Anders Juhl Rasmussen mener at den inneholder Seebergs litterære (og til og med biografiske) program: »Denne oppmerksomhet over for modsætningernes skabende potentiale vakte genklang hos Seeberg og blev, vil jeg mene, hans kunstneriske program« (Rasmussen 2013:119). Ved å finne en balanse mellom prosastykkene som var akseptable innenfor østtyske koordinater 'ødela' forlaget Seebergs nøyaktig gjennomtenkte tarering av forskjellige prosastykker som motsetninger. Disse dro veksler på en vifte av både skjønnlitteratur og brukstekster og kan anses som Seebergs genuine bidrag til dansk litteraturhistorie: »Den generiske heterogenitet i Seebergs prosasamlinger opfattes med rette som en historisk fornyelse af dansk litteratur – men den kan samtidig forstås som en imitation på kompositionens niveau af Nietzsches aforismesamlinger« (Rasmussen 2013:124). Denne sammensattheten tones betraktelig ned ved utvalget som ble foretatt i Øst-Berlin. Lyriske tekster som overstiger prosasjangerens grenser som »Råb om dagen og råb om natten« og »Råb om sommeren og råb om vinteren« falt bort og gjør *Die Frau im Fluß* mer enhetlig innenfor det skjønnlitterære registeret. Prosatekster, som i en sterkere grad er knyttet til den paraboliske tradisjonen, får heller ikke innpass i samlingen. Mangelen av »Lille-Vovse« og »Den modbydelige prins« eksemplifiserer det. Dermed får tekster som i sterkere grad er handlingsbaserte (»Regnestykket«) og som utspiller seg i hverdagslige og gjenkjennelige situasjoner (»På udflugt«) større tyngde og motsetningenes kontrast blir mindre skarp. Og akkurat denne kontrastrike sammensettingen var for Peter Seeberg veldig viktig: »'Argumenter for benådning' har samma struktur som 'Dinosaurens sene eftermiddag': Fiktiv dokumentarism, allmänna moderna noveller og fabulerande noveller. Det är

---

19 Samtale med Rudolf Kähler, Berlin den 20.9.2011.

en opplægning som jag har svært att släppa innan jag gjennomfört den en gang til« (Åkerlund 1980:16).²⁰

Man kan observere samme tendens i henhold til brukstekstene dvs. den fiktive dokumentarismen. Ikke alle brukstekster forsvinner, men antallet reduseres drastisk, og det er iøyenfallende at de listeaktige tekstene som »Taxter og priser for fremtiden«, »Enkle retter, nogle forslag«, »Genealogi«, »Øjeblikke« og fremfor alt »Liste over de afdøde på kirkegården i Roussillon (Vaucluse, Frankrig)« ekskluderes. Disse tekstene ramser opp observasjoner og beskrivelser uten at en narrativ tråd mellom de enkelte postene utvikles. I den forstand legger disse tekstene opp til to mulige posisjoneringer for en modelleser. Man kan tenke seg at modelleseren står helt fritt til å konstruere et ståsted eller at det ikke fins et slikt tekstuelt orienteringspunkt i det hele tatt. Det sistnevnte alternativet fremhever meningsløsheten og det absurde i tilværelsen. Det første alternativet derimot, vil med en gang fremstå som en arbitrær konstruksjon over absurditetens avgrunn. Fenomenene er så disparate og heterogene at selvkonstitueringen av modelleseren fremstår som kontingent. Begge alternativer var på 80-tallet fortsatt ikke akseptable innenfor rammene til det litterære feltet i DDR.

---

20 Også Erik Skyum-Nielsen belegger dette strukturprinsippet med henvisninger til Marianne Juhl og Torben Brostrøm i etterskriften i DSL's utgave av *Dinosaurens sene eftermiddag* (Jf. Seeberg 2017b:249).

5. Litteratur

Publisert litteratur

- Abraham, Nils: *Die politische Auslandsarbeit der DDR in Schweden*. Berlin 2007.
- Barck, Simone et.al.: *Jedes Buch ein Abenteuer. Zensursystem und literarische Öffentlichkeit in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*. Berlin 1998.
- Barck, Simone: Die 'Anthologitis' – ein Phänomen des Literaturbetriebes der DDR. I: Häntzschel, Gunter red. *Literatur in der DDR im Spiegel ihrer Anthologien*. S.1-14. Wiesbaden 2005.
- Berbig, Roland red.: *In Sachen Biermann. Protokolle, Berichte und Briefe*. Berlin 1994.
- Birr, Ewald og Elvi Wendt: *Literatur Aus Nordeuropa : Epik, Lyrik Und Dramatik in Verlagen Der DDR : Bibliographie. 2. überarb. und Erw. Aufl.* Rostock 1990.
- Böthig, Peter: »Killersatelliten im Schrebergarten. Dichter, Informanten und Schmetterlinge im Prenzlauer Berg«. I: Franz Huberth red. (2003) *Die Stasi in der deutschen Literatur*, s.111-129. Tübingen 2003.
- Emmerich, Wolfgang: *Kleine Literaturgeschichte der DDR*. Leipzig 1997.
- Griese, Olivia: *Auswärtige Kulturpolitik und Kalter Krieg. Die Konkurrenz von Bundesrepublik und DDR in Finnland 1949 – 1973*. Wiesbaden 2006.
- Grub, Frank Thomas: *Traumreisen in Märchenländer? Studien zur Reiseliteratur aus der DDR Richtung 'Westen'*. Uppsala 2020.
- Horn, Christine »Irrgarten. Über Zensur und Staatssicherheit. Ein Gespräch mit Frauke Meyer-Gosau« I: *Feinderklärung. Literatur und Staatssicherheit. Text und Kritik 120*. München 1993. s.36-47.
- Matuschek, Stefan: *Der gedichtete Himmel. Eine Geschichte der Romantik*. München 2021.
- Heermann, Christian: Karl May – Heimliches und Unheimliches. I: Lokatis, Siegfried red. et. al. *Heimliche Leser in der DDR. Kontrolle und Verbreitung unerlaubter Literatur*, s.358-372. Berlin 2008.
- Hirte, Christlieb: »Zensoren und Verlagsstrategen«. I: Barck, Simone et.al. red. *Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR-Verlages Volk & Welt*, s.392-393. Berlin 2003.
- Hohner, Kerstin: *Abseits vom Kurs. Die Geschichte des VEB Hinstorff Verlag 1959-1977*. Berlin 2022.
- Jacobsen, Kirsten *Den andens liv. DDR og Danmark. Lutz Volke om længsel og letthed, diktatur og demokrati, fangenskab og frihed*. København 2012.
- Jager, Benedikt: *Norsk litteratur bak muren. Publikasjons- og sensurhistorie fra DDR (1951-1990)*. Bergen 2014.
- Jager, Benedikt: *Seehundspeck und Hundeschlitten. Alfred Otto Schwede als Übersetzer des skandinavischen Nordens*. Zürich 2019.
- Jager, Benedikt: »Zwischen Sprachspiel und Spiegel. Schwede und Birckholz als Gutachter skandinavischer Literatur«. I: Lokatis et al. *Die Argusaugen der Zensur. Begutachtungspraxis im Leseland DDR*, s.333-365. Stuttgart 2021.

- Lindenberger, Thomas (2014) »Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand« Potsdam 2014. https://zeitgeschichte-digital.de/doks/frontdoor/deliver/index/docId/595/file/docupedia_lindenberger_eigensinn_v1_de_2014.pdf [besøkt 20.12.2022]
- Links, Christoph: »Was blieb vom Leseland DDR?« I: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 11/2009, s.1-7. Berlin 2009.
- Löffler, Dietrich: *Literaturplanung. Verlagsarbeit im Aufbau-Verlag nach der 6. Tagung des ZK der 1972*. Halle 2002. <https://download.philfak2.uni-halle.de/download/medienkomm/halma/halma16.pdf> [besøkt 20.12.2022]
- Löffler, Dietrich: *Buch und Lesen in der DDR. Ein literatursoziologischer Rückblick*. Bonn 2011.
- Loest, Erich: *Der Zorn des Schafes. Aus meinem Tagwerk*. Künzelsau 1990.
- Loest, Erich: *Der vierte Zensor. Der Roman »Es geht seinen Gang« und die Dunkelmänner*. Stuttgart 2003.
- Lokatis, Siegfried et.al.: *Heimliche Leser in der DDR*. Berlin 2008.
- Lokatis, Siegfried: *Verantwortliche Redaktion. Zensurwerkstätten der DDR*. Stuttgart 2019.
- Maffeis, Stefania: *Zwischen Wissenschaft und Politik. Transformationen der DDR-Philosophie 1945-1993*. Frankfurt a.M. 2007.
- Nietzsche, Friedrich: *Den muntre vitenskapen*. Oslo 2010.
- Müller-Enbergs, Helmut et al. red.: *Wer war wer in der DDR. Ein biographisches Lexikon*. Bonn 2000.
- Perlet, Gisela: »Kierkegaard in der DDR. Ein Dokument und die Folgen.« I: *Skandinavistik* 23/1993, s.43-54. Kiel.
- Rasmussen, Anders Juhl: »Den produktive modsætning – Friedrich Nietzsche som opdrager for Peter Seeberg« I: *Edda* 2, 2013, s.117-129. Oslo <https://doi.org/10.18261/ISSN1500-1989-2013-02-03>
- Rekkers, Axel: »Die Außengutachten der Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel. Daten und Identifizierungsmethoden.« I: Lokatis et al.: *Die Argusaugen der Zensur. Begutachtungspraxis im Leseland DDR*, s.297-308. Stuttgart 2021.
- Seeberg, Peter *Argumenter for benådning*. Det danske Sprog- og Litteraturselskap. København 2017a
- Seeberg, Peter *Dinosaurusens sene eftermiddag*. Det danske Sprog- og Litteraturselskap. København 2017b
- Seeberg, Peter *Eftersøgningen og andre noveller*. Det danske Sprog- og Litteraturselskap. København 2017c
- Seeberg, Peter *Die Frau im Fluß*. Berlin 1983
- Ulrich, Carmen: *'Bericht vom Anfang'. der Buchmarkt der SBZ und frühen DDR im Medium der Anthologie (1945 - 1962)*. Bielefeld 2013.
- Vejrum, Peter: *Som et firben i solen. En undersøgelse av Peter Seebergs eftersøgning 1946-1999*. Odense 2000.
- Walther, Joachim: *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR*. Berlin 1996.

- Westdickenberg, Michael: *Die 'Diktatur des anständigen Buches'. Das Zensur-system der DDR für belletristische Prosaliteratur in den sechziger Jahren.* Wiesbaden 2004.
- Westdickenberg, Michael: »Fehlverhalten individualisieren und positive Gegen-gewichte schaffen! Die Begutachtung belletristischer Literatur in der DDR in den 1960er Jahren.« I: Lokatis et al.: *Die Argusaugen der Zensur. Begu-tachtungspraxis im Leseland DDR*, s.33-62. Stuttgart 2021.
- Åkerlund, Eric: »Tänk at får skriver de nya argumenten« Peter Seebergs inter-juas av Eric Åkerlund. I: *Bonniers Litterära Magasin*, 49. årg., nr. 1, februar 1980, s.14-18.

Upublisert materiale

- Bien, Horst. 1970. Brev fra Horst Bien til Hinstorff Verlag ved Konrad Reich datert den 21.4.1970. I: Stadtarchiv der Hansestadt Rostock; Arkivet etter Hin-storff Verlag U 184. Arbeitsgutachten Nordeuropa D-F (1972-1986).
- Birckholz, Udo »Uttalelse for forlaget Volk & Welt datert Berlin 1979« I: Bunde-sarchiv Berlin, DR 1/2381, s.59-63.
- Fukas, »Hausmitteilung des Ministeriums für Kultur an HV Verlage und Buch-handel datert 13.8.1963« I: Bundesarchiv Berlin DR 1/2422, s.156.
- Kähler, Rudolf »Forlagsuttalelse for forlaget Volk & Welt datert februar 1982« I: Bundesarchiv Berlin, DR 1/2381, s.64-70.
- Kirschstein, Anne: *Dänische Literatur in der DDR. Das literarische Wirken Dea Trier Mørchs und Klaus Rifbjergs in den Jahren 1970-1990* (upublisert ma-steroppgave ved Universitetet i Leipzig 2021).
- Links, Roland (1971) Brev fra Roland Links an Renate Nagel (Benziger Ver-lag) 11.5.1971. I: Akademie der Künste Berlin, arkiv til Verlag Volk und Welt mappe 4477.
- »Trykkeitillatelse til Søren Kierkegaard: *Christ aus Leidenschaft* Union Verlag 1963« I: Bundesarchiv Berlin, DR 1/2456, s.154-173.
- »Trykkeitillatelse til Søren Kierkegaard: *Philosophische Brocken/ Abschließende unwissenschaftliche Nachschrift zu den Philosophischen Brocken* Union Ver-lag 1988« I: Bundesarchiv Berlin, DR 1/2422, s.70-83.
- »Trykkeitillatelse til Hans Scherfig: *Der versäumte Frühling*. I: Bundesarchiv Berlin, DR 1/2368, s.161-170)
- Rentzsch, Egon »Grundsätze zur Verbesserung der Begutachtung im Sektor Schöne Literatur«, 21.3.1960. I: Bundesarchiv DR 1/1499, s.1-13.

Martyr, hykler eller kritiker?

Om Christian Lollikes *Erasmus Montanus* (2017)

Af Valdemar Nielsen Pold

Christian Lollike's reworked and popular version of *Erasmus Montanus*, which premiered at Aarhus Theater in 2017, is not based on a neutral interpretation of Holberg's classic. Lollike's version supports three different scholarly traditions, which for the past several decades have been regarded as opposites. The various reworkings thus reflect three completely different notions of how Erasmus should be understood as a character. I argue, that while the reworkings that point to Erasmus as either *martyr* or *hypocrite* are based on two traditions that, despite disagreement, are based on the historical context of Holberg's plays, the understanding of Erasmus as a *critic* of the contemporary worldview is based on a scholarly tradition that for several decades has reproduced an incorrect historical context regarding scientific discussions in eighteenth-century Denmark-Norway. The problem with partially basing reworkings on this latter scholarly tradition is the risk of giving a wrong picture of Holberg's intention in using comedies to criticize contemporary knowledge practice and culture.

I sin doktorafhandling *Holbergs komik* har Erik A. Nielsen stort set opgivet at lave en fortolkning af Ludvig Holbergs *Erasmus Montanus* (1731). Skuespillet er ifølge Nielsen for inkonsekvent. Hvad er pointen med, at en lærd bliver banket, indtil han afsværges den fuldstændigt åbenlyse sandhed, at Jorden er rund (Nielsen 1984)? Jens Kruuse har i *Holbergs maske* understreget inkonsekvensen som selve pointen. Holbergs univers, hvor den fordrukne bonde Jeppe i *Jeppe på Bjerget* (1723) efter at være blevet gjort til nar bliver smidt direkte tilbage på møddingen, den berejste Jean i *Jean de France* (1723) bliver strippet, fordi han ikke har kunne finde sig til rette i det jordhul, der har været 1700-tallets København, og den unge Erasmus i *Erasmus Montanus* bliver tæsket, indtil han går med på bondebefolkningens virkelighedsfjerne vrangforestillinger, er ifølge Kruuse slet ikke et moralsk univers, men et bestialsk og voldeligt univers, der skal understrege livsvilkårets absurditet (Kruuse 1964). Leif Nedergaard har derimod i et tidligere nummer af *Danske Studier* ganske enkelt konkluderet, at inkonsekvensen i *Erasmus Montanus* må være en »fejlk« fra Holbergs side. Skuespillet burde derfor ifølge Nedergaard blive lagt til side for mere fortolkningsbare stykker som *Den politiske Kandstøber* (1723) (Nedergaard 1979). Der eksisterer altså ingen konsensus om, hvordan eller ligefrem hvorvidt Holbergs stykke om den unge student Erasmus, der vender hjem til bondesamfundet på bjerget, kan fortolkes.

I 2017 var der premiere på en ny version af Holbergs klassiker. Det var teaterinstruktøren Christian Lollike, der i forbindelse med Aarhus som europæisk kulturhovedstad genopsatte *Erasmus Montanus*. Skuespillet var blevet bearbejdet af Dennis Meyhoff Brink, Tanja Diers og Lollike selv. Nu var Erasmus ikke bare skolastisk student, der drev om med logiske fejlslutninger. Han havde fået sin diskussionslyst suppleret med en sprogfilosofisk forestilling om, at man kan påstå alt som sandt, fordi sproget skaber bevidstheden. Erasmus mente ikke bare, at Jorden er rund, men påstod også, at Danmark ikke bygger på kristne værdier. Erasmus forsøgte ikke blot at gøre op med de for ham fem meningsgivende instanser i samfundet, nemlig broderskabet, ægteskabet, gejstligheden, verdsligheden og forældreskabet, men iscenesatte samtidig det totale nedbrud af det lille bondesamfund: En afsløring af hele opsætningen som et skuespil.

Men denne bearbejdning er ikke neutral og uden betydning for, hvordan skuespillet kan fortolkes. I denne artikel vil jeg vise, hvordan Brink, Lollike og Diers' bearbejdninger understøtter hele tre forskellige fortolkningstraditioner. Den ene er forestillingen om Erasmus som *martyr* for sandheden kendt fra Georg Brandes' *Ludvig Holberg* (1884). Den anden er forestillingen om Erasmus som *hykler* blandt andet fremsat i Caspar Wilhelm Smiths *Om Holbergs Levnet og populære Skrifter* (1858). Den tredje er forestillingen om Erasmus som *kritiker* af samtidens verdensbillede, som er udgangspunkt for Hans Brix i *Ludvig Holbergs Komedier* (1942). Forskellige dele af Lollikes version af skuespillet understøtter altså tre helt forskellige forestillinger om, hvordan Erasmus bør forstås som karakter.

Problemet med dette er, vil jeg argumentere for, at hvor perspektivet fra Brandes og Smith baserer sig på den historiske kontekst for Holbergs skuespil, så er Brix' forestilling om Erasmus som en *kritiker* af samtidens verdensforståelse ikke i overensstemmelse med samtidige forestillinger om verdensbilledet. De bearbejdninger, der understøtter denne fortolkning, kan derfor risikere at give et skævt billede af Holbergs intention med skuespillet, hvis man ikke er opmærksom på, hvor man skal skelne mellem på den ene side Holbergs intention og på den anden side Brink, Lollike og Diers' intention. I et afsluttende appendiks til bogudgaven af skuespillet fra 2022 diskuterer Brink og Lollike lige præcis, hvorvidt deres nye version overhovedet er »i Holbergs ånd«. Brink er i tvivl, mens Lollike argumenterer for, at deres version stadig er »meget holbergsk« og loyal over for Holbergs »grundlæggende oplysningsprojekt – og tone« (Lollike og Brink 2022: 121). I denne artikel kvalificerer jeg dette ved at

vide, hvordan nogle af bearbejdningerne klart er »i Holbergs ånd«, mens andre strider direkte med, hvordan Holberg portrætterede lærde. Det betyder ikke, at Lollikes version burde have været anderledes. Slet ikke. Det betyder, at man må skelne mellem de bearbejdninger, der tydeligt understøtter Holbergs intention, og de bearbejdninger, hvor det i højere grad er Brink, Lollike og Diers' agenda, der bliver lagt ned i stykket.

For at vise dette vil jeg derfor gennemgå et henholdsvis brandesiansk, smithsk og brixiansk perspektiv på komedien for at demonstrere, hvordan forskellige bearbejdninger i Lollikes version understøtter disse tre forskellige syn på, hvordan *Erasmus Montanus* kan fortolkes. Målet med artiklen er at indskrive Lollikes version af *Erasmus Montanus* i skuespillets mangeårige receptionshistorie, og dermed levere et kritisk blik på, hvilken betydning Brink, Lollike og Diers' bearbejdninger har for, hvordan skuespillet kan fortolkes.

Brandesiansk perspektiv: Erasmus som *martyr*

Fortolkningen af Erasmus som *martyr* for sandheden er som nævnt tydeligt fremsat i Georg Brandes' *Ludvig Holberg* (1884), men ses også i eksempelvis Peter Hansens *Illustreret dansk Litteraturhistorie* (1902) og senest i videnskabshistoriker Helge Kraghs kommentar til skuespillet i *Dansk Naturvidenskabs Historie* (2006). Fortolkningen er baseret på en idé om, at Erasmus grundlæggende fortæller sandheden, men besidder en moralsk brist. Erasmus' for samtiden indlysende forsvar for, at Jorden er rund, er ifølge Brandes udtryk for en generationskonflikt, hvor den unge generation altid må stå i opposition til en fordunklet konservatisme blandt de ældre (Brandes 1884: 155). Pointen med denne fortolkning er, at publikum skal have sympati for Erasmus. Ligesom Søren Kierkegaard i sine papirer konstaterende skrev: »Jeg græder, naar jeg seer eller læser Erasmus Montanus; han har Ret og ligger under for Massen« (Kierkegaard 2000 [1836]: 49). Den brandesianske tolkning af Erasmus som *martyr* handler altså om, at publikum grundlæggende skal sympatisere med Erasmus' udfordringer i det tilbagestående bondesamfund.

Forestillingen om Erasmus som *martyr* bliver i Lollikes version understøttet af særlig tre bearbejdninger. For det første når Erasmus påstår den for publikum åbenlyse sandhed, at scenens kulisser er lavet af pap. I en udvidelse af den originale fjerde akts anden scene, hvor degnen Per og ridefogeden Jesper for sidste gang forsøger at overbevise Erasmus, er

der i Lollikes version blevet skrevet til, at Erasmus spørger Per om, hvor Per sover om natten. Per siger selvsikkert, at det gør han i sit soveværelse, hvortil Erasmus går hen til papkulisserne af Pers hus og siger:

MONTANUS

Jeg står heroppe og bliver en lille smule forvirret. Kan du ikke lige komme og vise mig, hvor dit soveværelse ligger?

PER

Der er døren. For enden af gangen til venstre er mit soveværelse.

MONTANUS

(Vender huset.) Altså her? (Vender hovedet på PER.) Se. (Smider husene)

(Vælter hus. Vælter flere huse. PER og JESPER forsøger at rejse de forreste huse op.) (Holberg 2017: 4. akt 2. scene)¹

Erasmus vælter altså papkulisserne, og scenen ender ud med, at Erasmus hæver tæppet, hvor nogle af de andre karakterer står bag, mens han udbrøder »Se, se, se!« (Holberg 2017: 4. akt 2. scene).² Scenen understreger, hvordan Erasmus åbenlyst har ret i, at kulisserne er pap, hvilket understøtter den brandesianske tolkning af, at Erasmus er en ung mand, der bliver *martyr* for sandheden i det tilbagestående bondesamfund.

I scenen, hvor Erasmus vælter kulisserne og hæver bagtæppet, ser man ligeledes en anden bearbejdning, som understøtter den brandesianske tolkning. Nemlig at Erasmus »vender hovedet« på de andre karakterer. Mens Erasmus bevæger sig på tværs af scenen, interagerer de andre karakterer stort set kun todimensionelt. Igennem hele stykket forsøger Erasmus flere gange at vende de andre karakterers ansigt, så de kan se på tværs ligesom ham selv. Effekten introduceres tydeligt i Erasmus' første

---

1 Der refereres til manuskriptet for opsætningen af *Erasmus Montanus* på Aarhus Teater i sæson 2016/2017. Skuespillet er også udgivet som bog i 2022. Bogversionen adskiller sig dog lidt fra manuskriptet. Eksempelvis fremgår det ikke af bogversionen, at Erasmus bevæger sig på tværs af scenen, mens bondebefolkningen kun bevæger sig todimensionelt. Denne bearbejdning, som Lollike selv har kaldt »hovedgrebet«, er dog væsentlig i opførelsen (Lollike og Brink 2022: 130). Da det er selve opførelsen, der analyseres her, har jeg derfor valgt at basere det på manuskriptet, da dette i højere grad gengiver disse regibemærkninger.

2 I bogversionen fra 2022 står ikke, at Erasmus hæver tæppet på noget tidspunkt (Holberg 2022).

møde med sin bror Jacob, hvor Jacob for at kramme sin hjemvendte bror står med åbne arme ud mod publikum, mens Erasmus forsøger at kalde Jacob til sig på tværs af scenen.

(JACOB står og hugger brænde. Kigger ud mod publikum og får »øje« på MONTANUS)

JACOB

(Slår ud med armene med fronten til publikum.)

Velkommen hjem min latinske bror.

(MONTANUS slår armene ud med fronten til JACOB og forsøger at kalde ham hen til sig, men JACOB bliver stående. MONTANUS råber på ham, men JACOB rører sig ikke ud af flækken. MONTANUS går tilbage til rampen og slår ud med armene; brødrene »giver hinanden et knus«.) (Holberg 2017: 2. akt 2. scene)³

I denne interaktion mellem Jacob og Erasmus kommer Jacob altså til at fremstå dum og tilbagestående i modsætning til Erasmus, da Jacob ikke kan interagere normalt. Hvor Jacob i Holbergs originale version ligesom løjtnanten konsekvent portrætteres snusfornuftig og pragmatisk modsat Erasmus' metafysiske forestillinger, så er Jacob i Lollikes version altså med til at understøtte den brandesianske tolkning af Erasmus som et opgør med bondesamfundets ensidige verdensforståelse. Når Erasmus er den eneste, der kan bevæge sig i flere dimensioner, så kommer han til at fremstå som en forsvarer af sandheden, hvis perspektiv – i både abstrakt og konkret forstand – publikum bør have sympati for.

For det tredje henvender Erasmus sig flere gange til publikum med det formål at lade publikum forstå Erasmus' perspektiv på konflikten. Dette bliver særlig tydeligt i slutningen af fjerde akt, hvor Erasmus helt konkret går ned blandt publikum for at oversætte og spørge ind til deres mening om hovedkonflikten i skuespillet.

I stedet for som i Holbergs original blot at sende et brev til Erasmus møder Lisbet selv op og truer med selvmord, hvis Erasmus ikke vil sige, at Jorden er flad, og Danmark bygger på kristne værdier. Hvor Erasmus i Holbergs original fremstår kynisk, og scenens formål virker til at vise

---

³ I bogversionen fra 2022 er interaktionen med Jacob, der eksemplificerer bondesamfundets todimensionalitet, ikke gengivet i teksten (Holberg 2022: 2. akt 2. scene).

med hvilken ekstremitet, Erasmus vil holde fast i sin sandhed, så får Lollikes version et helt andet udtryk.⁴ Imens Erasmus går ned blandt publikum for at oversætte skuespillets konflikt, står Lisbet nemlig oppe på scenen og begår selvmord på flere, mere ekstreme måder, mens hun opmærksomhedskrævende råber på Erasmus:

(LISBET med gevær i munden.)

[MONTANUS]

Skulle jeg svigte den, der i så mange år har elsket mig så højt?
Skulle jeg være årsag til hendes død?

Her har jeg mulighed for at vise, at jeg er en ægte filosof. ... jo større offeret er, jo større laurbærkrans får du blandt filosoffer.

(LISBET skyder sig selv)

Hvis ulærde bonderøve bebrejder mig dette, så vil mine medstuderende til gengæld løfte mig op til skyerne.

Tænk, hvad dine commilitones vil sige, når de hører, at du ikke længere er den Erasmus Montanus, der indtil nu har forsvaret sin mening til sidste blodsdråbe[,] fordi jeg holder stand.

LISBET

(Har hentet økse og blod) Rasmus!

MONTANUS

(Nede blandt publikum)

Jeg har brug for assistance herude fra ligesindede. Er kærligheden større end noget andet? Hånden op! Vil I kunne opgive alt, hvad I overhovedet troede på[,] for kærligheden?

---

4 Der er dog ikke enighed om, at scenen i Holbergs originale version skal tolkes som en fremstilling af Erasmus' kynisme. I *Om Ludvig Holberg som Lystspildigter* (1815-17) kritiserer Knud Lyne Rahbek lige præcis skuespilleren J.D. Prejsler for i opsætningen fra 1779 at portrættere Erasmus i denne scene som »en stiv kold Pedant, der mellem Gloser og Syllogismer har qvalt al Hiertelighed« (Rahbek 1815-17: 180). Rahbek bruger scenen til at understrege en mere generel pointe om, hvordan hans samtid har gjort et »Carricaturvæsen« ud af Holbergs karakterer, i stedet for at spille dem mimetisk efter aristotelisk forbillede (Rahbek 1815-17: 15). Jeg er dog ikke enig med Rahbek i, at Erasmus i sin oplæsning af brevet fra Lisbet fra Holbergs originale version ikke fremstår kynisk, selv hvis scenen spilles alvorligt fremfor karikeret.

[...]

Okay, ét er, at jeg holder fast i sandheden, og at mine venner ville slå hånden af mig, hvis jeg opgav det – bare for at få en pige. Men jeg elsker hende jo også.

Til en bestemt i publikum

Altså, hvis du nu mødte en religiøs kvinde,

til en anden i publikum

eller hvis du mødte en religiøs mand, og I blev forelskede og gerne ville giftes, og din elskedes familie så krævede, at du skulle konvertere til Islam, ville du så bare kunne gøre det? Ville du kunne sværge på, at du nu pludselig troede på, at ærkeenglen Gabriel havde åbenbaret Allahs ord for Muhammed? (Holberg 2017: 4. akt 4.b scene)

Lisbet skyder altså sig selv og hugger derefter i sin hals med en økse for senere i scenen at hænge sig. Erasmus bevæger sig imens nede blandt publikum og spørger enkelte ind til, om de ville kunne konvertere til Islam for kærlighedens skyld. Når Lisbet fremstår latterlig og opmærksomhedskrævende, mens Erasmus oversætter konflikten til publikum, kommer scenen i langt højere grad end Holbergs original til at understøtte den brandesianske tolkning af Erasmus som en *martyr*, hvor publikum skal have sympati for den strid, Erasmus fører med det tilbagestående bondesamfund. Hvor det ved Holberg er en scene, der skal vende publikum mod Erasmus ved at vise, hvor kynisk og selvcentreret han faktisk er som indledning til den afsluttende scene med løjtnanten, så er det i Lollikes version en scene, der i højere grad understøtter publikums sympati for Erasmus og den konflikt, som han står i.

Igennem disse tre bearbejdnings understøtter Lollikes version altså en brandesiansk tolkning af Erasmus som *martyr*. Der skabes sympati for Erasmus gennem den måde, han pointerer indlysende sandheder om kulisser og dimensioner, ligesom Erasmus er den eneste før afslutningen af stykket, som henvender sig direkte til publikum i forsøg på at oversætte konflikten og dermed vinde sympati for sit perspektiv.

Smithsk perspektiv: Erasmus som *hykler*

Problemet med fortolkningen af Erasmus som *martyr*, der fremsiger sandheden og blot gør sig skyldig i en moralsk forkastelig karakter, er, at en lang

række af Erasmus' påstande i både Holbergs original og Lollikes bearbejdede version faktisk ikke opfattes som sande for publikum. I Holbergs originale version forsøger Erasmus i anden akts tredje scene at bilde sin far Jeppe ind, at alkoholisme gør en lykkelig, og sin mor Nille, at hun er en sten. I fjerde akts anden scene er det degnen Per, der er en hane, og ridefogeden Jesper, der er en tyr. I femte akts anden scene forsøger Erasmus at bilde løjtnanten ind, at man gerne må slå sine forældre. Erasmus' argumentation baserer sig til dels på logiske fejlslutninger, som også er gengivet i Lollikes version. Som Caspar Wilhelm Smith i *Om Holbergs Levnet og populære Skrifter* (1858) og senere Vilhelm Andersen i *Illustreret dansk Litteraturhistorie* (1924-1934) understreger, skaber dette en fortolkningsproblematik, da det virker til, at Erasmus faktisk slet ikke forstår, hvad sandhed er. Derfor fremstår Erasmus som en *hykler*, når han på den ene side vil holde fast i sandheden for enhver pris, men på den anden side ikke forstår, hvad sandhed er.

I Lollikes version er det også i scenerne, hvor Erasmus »forvandler« bjergets beboere, at det smithske perspektiv på komedien bliver understøttet. I Holbergs originale version fører Erasmus et opgør med de fem instanser, som tidligere har defineret ham som person. I begyndelsen af anden akt er det broderskabet med Jakob. I slutningen af tredje akt er det ægteskabet med Lisbet, da Erasmus ikke vil erklære, at Jorden er flad for sin forlovedes skyld. I fjerde akt er det først en afkobling fra gejstligheden med degnen Per, idet Erasmus beviser, at Per er en hane og får ham til at græde. Derefter verdsligheden med ridefogeden Jesper, idet Erasmus vil bevise, at Jesper er en tyr. Og til sidst forældreskabet, idet Erasmus vil »forsvare det for heele Verden«, at man gerne må slå sine forældre. Det er i frigørelsen fra disse instanser, at Erasmus mener, at han kan udfolde sig som lærd. Men hvor frigørelsen i Holbergs originale version er funderet i snobberi og evnen til at bruge logiske fejlslutninger overbevisende, er der i Lollikes version også knyttet en sprogfilosofisk forestilling til opgøret. Da Erasmus eksempelvis først møder Jacob og ikke mener, broderskabet længere er passende, giver Erasmus en sprogfilosofisk forklaring af, hvorfor benævnelsen af deres relation som »broderskab« har en påvirkning på deres fælles opfattelse af relationen:

JACOB

Nå, er du nu ikke min bror?

MONTANUS

Jo, din idiot. Jeg er godt nok din bror ved fødsel. Men du må forstå, at du stadig kun er en bondedreng, og jeg en philosophiae baccellorus.

Det der med familie er slet ikke så sikkert, som folk bilder sig ind. I virkeligheden er det jo bare nogle sproglige konstruktioner. Det er bare en måde, vi taler om ting på. Og det kan vi jo lave om på. Vi kan jo bare tale anderledes. Jeg har min eksamen i kunsten at diskutere, så jeg bestemmer selv, om jeg er din bror eller din herre, den ligemand eller din overmand – ja, jeg bestemmer selv, om jeg overhovedet er en mand!..

(JACOB stirrer frem for sig)

...Det er sproget, der konstruerer vores bevidsthed, Jacob. Hvis vi ændrer sproget, kan vi også ændre bevidstheden. (En DINO løber over scenen på ordet »bevidsthed«. Først fra KS så DS) (Holberg 2017: 2. akt. 2. scene)

Mens Erasmus forklarer sin sprogfilosofiske forestilling til Jacob, løber der altså en dinosaur over scenen, når Erasmus siger ordet »bevidsthed«. Dinosauren kan forstås på to måder. På den ene side kan Erasmus faktisk skabe en dinosaur i skuespillets univers. På samme måde har Erasmus ret i, at sproget kan ændre bevidstheden, når han argumenterer for, at hans mor Nille er en sten. Både Jacob og Jeppe begynder at græde, mens Nille er overbevist om, at hun er blevet en sten (Holberg 2017: 2. akt 3. scene). Erasmus er derfor lykkedes med at lade ordene forme deres bevidsthed. På den anden side virker dinosauren i Lollikes version dog i højere grad som en signalering af latterligheden ved Erasmus' sprogfilosofiske forestilling for publikum. Erasmus' påstand om, at sprog skaber bevidsthed, er latterlig, idet han lige så lidt kan skabe en dinosaur, som han kan gøre sin mor Nille til en sten eller degnen Per til en hane.⁵

Hvis man holder fast i dinosauren som en latterliggørelse af Erasmus' sprogfilosofiske forestilling, så understreger denne bearbejdning

---

5 Samme dobbeltydighed af »forvandlingerne« er i Henrik Stangerups filmversion af *Erasmus Montanus* fra 1976 kaldet *Jorden er flad*. I Stangerups version, der har flyttet handlingen til Brasilien, lykkes karakteren Erasmo helt konkret med at forvandle sin mor Nillinha til en sten og degnen Pedroca til en hane. Derfor bliver han tilbudt af den brasilianske lokalbefolkning som troldmand. Men Erasmo godtager samtidig overfor sin bror Maneco, at han faktisk ikke kan forvandle nogen til sten eller haner (Stangerup 1967: 3. akt), som om det aldrig er sket, men stenen og hanen blot var en fremvisning af, hvordan diskussionen er blevet betragtet af lokalbefolkningen. Ligesom Lollikes version må dét, at Erasmus-karakteren lykkes med forvandlinger, altså i højere grad ses som en signalering til publikum af latterligheden ved Erasmus' argumenter end en signalering af, at Erasmus faktisk kan skabe forvandlinger med logiske fejlslutninger.

i endnu højere grad den smithske tolkning af Erasmus som *hykler* end Holbergs originale stykke. I Holbergs original fremstår Erasmus hyklerisk, fordi han laver logiske fejlslutninger, men stadig vil holde fast i sandheden. Dette kunne dog tolkes som, at Erasmus ikke forfægter »Sandheden som Sandhed«, som Smith formulerer det (Smith 1858: 187), men fordi ingen vil diskutere spørgsmålet om Jordens form på Erasmus' egne præmisser. I Lollikes version bliver hykleriet dog endnu mere tydeligt, idet Erasmus både påstår, at sprog kan skabe bevidsthed, men samtidig over for Per siger, at »2+2 bliver jo ikke til 5[,] om så alle var enige om det« (Holberg 2017: 4. akt 2. scene). Der er altså med bearbejdningerne en endnu mere direkte understøttelse af den smithske tolkning af Erasmus som *hykler*.

Som opsummerende for det brandesianske og smithske perspektiv på *Erasmus Montanus* afspejler modsætningen mellem de to fortolknings-traditioners opfattelse af Erasmus som karakter i høj grad en inkonsekvens i Holbergs skuespil, som derfor også kommer til udtryk i Lollikes version. Inkonsekvensen, vil jeg argumentere for, er særlig tydelig ved, at de to fortolkningstraditioner fokuserer på to forskellige dele af skuespillet. Hvor den brandesianske fortolkningstradition fokuserer på, at Erasmus' påstand om, at Jorden er rund, er en åbenlys sandhed for både publikum og Holberg selv, som Erasmus må afsværge for at passe ind i det tilbagestående bondesamfund, så fokuserer den smithske fortolkningstradition på Erasmus' fejlslutninger og en vurdering af, hvorvidt Erasmus overhovedet er konsistent i sin opfattelse af sandheden. Det er altså forskellige scener, der bliver trukket frem for at underbygge de forskellige fortolkninger.⁶ Det samme gør sig tydeligvis gældende for Lollikes version, hvor nogle bearbejdninger understøtter et brandesiansk perspektiv på komedien, mens andre understøtter et smithsk.

---

6 I Thomas Bredsdorffs talehandlingsteoretiske udlægning af komedien i Dansk lærerforenings udgave af *Erasmus Montanus* har han desuden pointeret, hvordan opfattelsen af Erasmus muligvis også knytter sig til, hvordan man opfatter Erasmus' »handling med sproget«. Altså om man opfatter Erasmus' sprog som *konstateringer* med en grad af sandhed, hvorved Erasmus ifølge Bredsdorff fremstår som »en tragisk helt«. Eller om man opfatter Erasmus' sprog som malplacerede *talehandlinger*, hvorved Erasmus ifølge Bredsdorff fremstår som »en komisk nar« (Bredsdorff 1992: 89, 98). Den mangefacetterede fortolkningstradition skyldes dog i sidste ende, som Bredsdorff også pointerer, at Holberg har skrevet en tekst, der er »så rig på betydningslag«, at man kan finde støtte til flere forskellige fortolkninger (Bredsdorff 1992: 92).

Brixiansk perspektiv: Erasmus som *kritiker*

Selvom den brandesianske og smithske fortolkningstradition er uenige om, hvorvidt Erasmus bør opfattes som *martyr* eller *hykler*, så er de enige om, at Erasmus' påstand om Jordens rundhed er en helt åbenlys sandhed for samtidens publikum og Holberg selv. Når bondebefolkningen siger, at Jorden er »flak som en Pandekage« har det været komisk i 1700-tallet, fordi alle har vidst, at det er fuldstændig tåbeligt at påstå. Trods en fast myte i den danske offentlighed, så har det i fortiden ikke været en etableret forestilling, at Jorden var flad. Myten er sandsynligvis delvist opstået af de mange læsninger af *Erasmus Montanus*, hvor eftertiden må have fået det indtryk, at man på Holbergs tid har diskuteret, om Jorden er rund eller ej. Det er bare ikke tilfældet. Spørgsmålet man blandt andet har diskuteret – og som der inden udgivelsen af *Erasmus Montanus* stort set allerede var enighed om inden for videnskabelige kredse – var, hvorvidt Jorden bevæger sig eller står stille som verdens centrum. At bondebefolkningen påstår, at Jorden er flad, har altså været komisk for 1700-tallets publikum, fordi det er blevet opfattet som det totale nonsens. Ligesom Jeronimus' opfattelse af Erasmus som ateist er komisk, fordi det er lige så meningsløst vås som Pers latinske bøjningsgloser.

Men dette står i klar kontrast til den brixianske fortolkningstradition, hvor man mener, at Erasmus bør tolkes som en *kritiker* af samtidens verdensbillede. Hovedkonflikten bør ifølge denne fortolkningstradition forstås som det virkeligheds- og praksisnære bondesamfunds afvisning af den nye videnskabs ubrugelige og erfaringskontrasterende forestillinger. Fortolkningen finder man eksempelvis i Hans Brix' *Ludvig Holbergs Komedier* (1942), hvor Brix forvilder sig ud i den påstand, at Jorden faktisk erfares som flad: »Flad er Jorden. Praktisk talt er den flad. [...] I Bøgerne er Jorden rund. I Livet er den plan« (Brix 1942: 142). Grunden til denne absurditet er, at Brix forsøger at gennemføre en tolkning af skuespillet som et forsvar for »den jævne og virksomme daglige Tilværelse«, hvortil bøndernes sanseerfaringer er korrekte, mens Erasmus' viden blot er rationel indbildning (Brix 1942: 139).

Mindre absurd er Jens Hougaards forklaring i *Dansk litteraturhistorie* (1983), hvor han blot konstaterer, at Erasmus er præget af »den moderne naturvidenskab, som ikke blot de ulærde stænder og præsteskabet, men også højt priste lærde som Falster og delvis Holberg stod fremmed overfor« (Hougaard 1983: 453). Problemet med denne læsning er dog, at der ikke skelnes tydeligt mellem kopernikanisme og spørgsmålet om Jordens

rundhed. En forskel som har været helt afgørende i samtiden. Kopernikanisme handler om, hvorvidt Jorden bevæger sig omkring Solen, eller står stille som verdens centrum. Hvorvidt Jorden er rund eller flad har intet at gøre med dette, men er blot en erfaringsstridig vrangforestilling. Derfor er det også direkte misvisende, når Jens Kristian Andersen i sin doktorafhandling *Handling og moral. En strukturel studie i elleve Holberg-komedier* (1992) skriver, at Erasmus hævder »det copernikanske verdensbilledes rigtighed« for derefter at referere til Erasmus' påstand om, at Jorden er rund (Andersen 1992: 123). Andersen får det altså til at lyde som om, at kopernikanismen har noget at gøre med Jordens rundhed og ikke dens bevægelse.

Den mest kvalificerede bestemmelse af Erasmus som *kritiker* finder man i Ebbe Spang-Hanssens *Erasmus Montanus og naturvidenskaben* (1965). Selvom Spang-Hanssen konstaterer, at kopernikanismen »kun diskuteres i syv replikker i tredje akts anden scene« og har »intet at gøre med« skuespillets centrale spørgsmål om Jordens rundhed, så mener Spang-Hanssen stadig, at de to spørgsmål må være blevet opfattet som »tæt forbundne« af samtidens publikum (Spang-Hanssen 1965: 23). Fordi kopernikanismen ifølge Spang-Hanssen er blevet opfattet som kontroversiel har dette altså haft en spillover-effekt på opfattelsen af spørgsmålet om Jordens rundhed. En påstand som Hans Hagedorn Thomsen også gengiver i *Omkring Erasmus Montanus* (1980).

Problemet med denne tolkning er, at selv hvis de to spørgsmål i samtiden er blevet opfattet som »tæt forbundne«, så er der intet der tyder på, at Holberg opfattede kopernikanismen som kontroversiel for sin samtid. Tværtimod skriver Holberg i andet bind af sine *Epistler* (1748), hvordan »Jordens Gang og Solens Stillestaaelse er med saadanne Beviisligheder af Naturkyndige lagt for Dagen at den groveste Almue ikke meer tager i Betænkning at forlade den gamle Meening« (Holberg 1748: 3). Selvfølgelig har Spang-Hanssen en pointe i, at tychonismen – en forestilling om Jorden som ubevægeligt centrum i universet – havde et særligt nationalistisk fortrin i Danmark i begyndelsen af 1700-tallet, og blandt nogle teologer og amatørastronomer ikke bliver forladt før op i midten af 1800-tallet (Moesgaard 1972; Kragh 2005). Men der er intet, der tyder på, at Holberg selv fandt kopernikanismen kontroversiel. Holberg forklarer derimod i fjerde bind af *Epistler* (1750), hvordan det alene var af frygt for de daværende lærde, at Tycho Brahe forsøgte »at gaae en Middel-Vey imellem Ptolomæum og Copernicum« (Holberg 1750: 109). Ptolomæum referer til den ptolemæiske forestilling om Jorden som ubevægeligt centrum modsat den

kopernikanske forestilling om Jorden som bevægende omkring Solen. Af langt større betydning for Holberg er konflikten mellem newtonismen og cartesianismen – begge forklaringer af verdensbilleder med Jorden i bevægelse –, som han beskriver i både sine levnedsbreve og første bind af *Epistler* (1748) (Holberg 2018 [1720-1743]: 218; 1748: 229-235). Selv hvis kopernikanismen skulle have været kontroversiel i 1700-tallet, skal man for at fortolke hovedkonflikten i *Erasmus Montanus* som givende et billede af Erasmus som *kritiker* af samtidens verdensbillede altså stadig acceptere Spang-Hanssens påstand om, at publikum ikke har kunnet skelne mellem en reel videnskabelig debat om, hvorvidt Jorden bevæger sig eller ej, og så bondebefolkningens erfaringsstridige vrangforestilling om, at Jorden skulle være flad.

Det er særligt i bearbejdningen af Erasmus' påstand om, at Jorden er rund, at denne brixianske fortolkning af Erasmus som *kritiker* understøttes i Lollikes version. Hvor scenen med ridefogeden Jesper i Holbergs originale version tydeligt understøtter et brandesiansk perspektiv, idet scenens dynamik er, at Jesper kun godtager børneforestillinger, mens de for samtiden korrekte videnskabelige forklaringer afskrives som vås (Holberg 1731: 3. akt 2. scene), så er dette lavet helt om i Lollikes version. Efter stort set at have fulgt Holbergs original i spørgsmålene om Jordens form og bevægelse, så spørger Jesper i Lollikes version pludselig: »Men min kære Monsieur Montanus, jeg har hørt, at der er københavnere, der benægter, at Danmark bygger på kristne værdier« (Holberg 2017: 3. akt 2. scene). Dette kan Erasmus bekræfte, hvortil Jesper bliver dybt forfærdet. Mens de diskuterer dette spørgsmål, har Jesper et kor, der synger dele af trosbekendelsen som modsvar til Erasmus' argumenter. Jesper mener, at kristendommen har så stor historisk og nutidig betydning, at Danmark må bygge på kristne værdier. Modsat er Erasmus overbevist om, at man må skelne mellem værdier og traditioner. Værdierne i Danmark er ifølge Erasmus ikke kristne. Erasmus mener derimod, at demokratiet er fra antikkens grækere, retssystemet er fra romerne, og frihedsrettighederne er fra oplysningstiden. Diskussionen mellem Erasmus og Jesper kulminerer i en kamp mellem på den ene side Jesper og koret, der synger trosbekendelsen, og på den anden side Erasmus, der tydeligt skruer op for sin mikrofon for at kunne overdøve sangen.

MONTANUS

De værdier vores samfund bygger på er faktisk formuleret af Oplysningstidens radikale tænkere.

(JESPER starter KORET, der synger for fulde lunger)

Opfaret til himmels, siddende ved Gud Faders, den Almægtiges, højre hånd, hvorfra han skal komme at dømme levende og døde.

Vi tror på Helligånden, den hellige, almindelige kirke, de helliges samfund, syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv. Amen. Amen. Amen.

MONTANUS

..Det var dem, der først formulerede tankerne om religionsfrihed, ytringsfrihed, lighed for loven og borgernes medbestemmelse.

(Næste sekvens udvikler sig som en battle mellem KORET/JESPER og MONTANUS. MONTANUS tager sin mikrofon frem og skruer synligt op for sin egen stemme og taler videre.)

MONTANUS

De værdier blev senere en del af vores grundlov, og dermed blev de til det grundlag, som vores samfund bygger på i dag. I kan overhovedet ikke høre[,] hvad jeg står og står [*sic*].

(Skruer op for sig selv.)

De værdier er ikke groet i Kristendommens have. Tværtimod var kirkens folk i århundreder indædte modstandere af ytringsfrihed og religionsfrihed. At der så til sidst var nogle af dem, der kom på andre tanker, gør jo ikke værdierne kristne. (Holberg 2017: 3. akt 2. scene)

Når Erasmus i Lollikes nye version hævder, at de værdier, Danmark bygger på, ikke stammer fra kristendommen men oplysningstiden, så har det dog absolut ingen sammenlignelighed med hverken Holbergs samtids eller Holbergs egen opfattelse af Erasmus' påstand om, at Jorden er rund. Erasmus' argumentation for, at Danmark ikke bygger på kristne værdier, er nemlig helt usammenhængende. Problemet er ikke, at enten Jesper eller Erasmus har ret, men at selve diskussionen om »det kristne« ved »danske« »værdier« er en absurd diskussion set fra et historiefagligt synspunkt. Erasmus giver ikke udtryk for en åbenlys sandhed, men en forvirret historieforståelse. Hvis Erasmus i denne specifikke scene skulle

have svaret »i Holbergs ånd«, så ville han have forklaret Jesper, hvorfor spørgsmålet om, hvorvidt Danmark bygger på kristne værdier, er besynderligt set fra et historiefagligt synspunkt, fordi det er meget svært at afgøre, hvilken rolle kristendommen har haft i den historiske udformning af vores nuværende værdisystemer.

Når Erasmus senere påstår for Jeronimus, at »alle historisk dannede mennesker« er enige med Erasmus (Holberg 2017: 3. akt 5. scene), så vil jeg derfor mene, at det ikke er korrekt. Hvis man gik med på præmissen om, at der fandtes »danske« værdier, og disse »værdier« eksempelvis kunne være ytrings- og religionsfrihed, så ville det være svært at finde historikere, der bestred, at disse værdier i dele af Europa blev udtænkt og udbredt af kristne, og kristendommen i vidt forskellige former blandt andet derfor har haft stor betydning for disse værdiers udformning. Den ene forfatter til den nye version, Dennis Meyhoff Brink, virker dog ikke til at være enig i denne betragtning. I et indledende forord til bogversionen af skuespillet fra 2022 forklarer Brink, at Erasmus' påstand skulle være baseret på en korrekt opfattelse i en samtidig kulturdebat om, hvorvidt Danmark bygger på kristne værdier eller ej. Fremfor at understrege spørgsmålets kompleksitet, vælger Brink altså selv at tage del i denne kulturkamp ved tydeligvis at se en værdi i at modsige dét, han kalder »en nationalkonservativ identitetspolitik« (Brink 2022: 19).

Pointen er ikke, hvorvidt Brink, og dermed Erasmus, har ret eller ej. Pointen er, at også Brinks udlægning er mere »ideologi end idéhistorie«, mere »politik end videnskab«, sådan som Brink karakteriserer sine nationalkonservative modparter (Brink 2022: 19). Brinks og Erasmus' argumenter handler ikke om at udfolde den historiske kompleksitet ved religionsspørgsmålet i Danmark, men at deltage i en kulturdebat, hvor historien bruges som legitimering af holdninger om, hvilken rolle kristendommen bør have i det nuværende samfund. At Danmark bygger på kristne værdier, er altså ikke en erfaringsstridig vrangforestilling, der ligesom forestillingen om, at Jorden er flad, opfattes af publikum som åbenlyst usand. Bearbejdningen af hovedkonflikten ændrer derfor på hele konfliktens betydning for fortolkningen af skuespillet. Hvor hovedkonflikten om Jordens rundhed i Holbergs original har været selve hovedargumentet i den brandesianske tolkning, så bliver det i Lollikes version et argument for en brixiansk tolkning af skuespillet i stedet.

Grunden til at særlig denne bearbejdning af hovedkonflikten er et interessant spring i tolkningen af Lollikes version i forhold til Holbergs

original er, at Erasmus som *kritiker* af sin samtids verdensbillede er i direkte modstrid med den måde, som Holberg mere generelt portrætterede lærde på i sine komedier. Helt modsat forståelsen af Erasmus som *martyr* eller *hykler*, der begge peger på en mere generel tendens i Holbergs komedier. Fortolkningen af Erasmus som *martyr* taler eksempelvis ind i, hvordan Holberg ofte portrætterer lærde som pedantiske, verdensfjerne og sløsedede, selvom de fortæller vedtagne, åbenlyse sandheder. Problemet for Holbergs lærde er, at de opfører sig moralsk forkasteligt. Det er ikke blot Erasmus men også magisteren Tychonius i *Jacob von Tyboe* (1725) og den lærde Per Iversen i *Den Vægelsindede* (1731). Publikum forholder sig her ikke til indholdet af det sagte, men til selve måden, det bliver sagt på. De lærde kan blive latterliggjort til trods for, at de fremsiger for samtiden åbenlyse sandheder – altså blive en slags *martyr* i brandesiansk forstand.

På samme måde taler fortolkningen af Erasmus som *hykler* ind i et hovedtema for Holbergs portrættering af lærde, nemlig at det i Holbergs komedier ofte er et hovedmål at vise, hvordan lærde ikke efterlever den moral, de prædiker. Det er hovedtemaet i *Philosophus udi egen Indbildning* (1754), hvor filosofen Cosmoligoreus ikke ser hykleriet mellem sin forestillede stoicisme og mange vredesudbrud. I *Plutus* (1753) skelnes lige præcis mellem to skolemestre. Den ene bliver givet en gave af retfærdighedens gud, Plutus, fordi han efterlever sine egne forestillinger. Mens den anden bliver afvist af Plutus, fordi han ikke kan se hykleriet i at prædike moralsk ophøjethed over for sine elever, mens han samtidig tæsker dem. For publikum handler det altså om at afgøre, om der er en sammenhæng mellem det, de lærde siger og gør. Ikke hvorvidt det, de siger, faktisk er korrekt eller ej. Det er opførslen blandt lærde, der er i centrum. På den måde peger fortolkningen af Erasmus som enten *martyr* eller *hykler* på mere generelle træk i portrættering af lærde i Holbergs komedier.

Men fortolkningen af Erasmus som *kritiker* rammer altså ved siden af, idet publikum dermed ikke blot skal forholde sig til præmisserne for den lærdes påstand, men også forholde sig kritisk til, hvorvidt den lærde har ret eller ej. Videnskaben er altså i sig selv pludselig til diskussion. Men ved Holberg er lærde enten åbenlyst uforståelige som degnen Per, eller så siger de helt ukontroversielle ting, som de enten ikke efterlever eller slet ikke har forståelse for, hvad betyder, som Erasmus. Det lidt, der handler om videnskabernes indhold, er ved Holberg stort set kun en latterliggørelse af metafysik, som Holberg – hvis han overhovedet betragtede det

som en videnskab – betragtede som den laveste af alle videnskaberne, fordi den ikke angår menneskets moral.⁷

Når man ser Lollikes version af *Erasmus Montanus*, kan det umiddelbart virke som om, at det er metagreb som at vælte kulisser, rejse tæppe og direkte interaktion med publikum, der er den største forskel fra Holbergs original. Men metagreb er på ingen måde fremmed for Holberg. I komedien *Ulysses von Ithacia* (1725) ser man eksempelvis, hvordan karakteren Chilian irriterer sig over publikum, fordi de griner af, at han bruger en af teatrets fejekoste som rekvisit for en olivengren (Holberg 1725b: 2. akt 4. scene). Chilian løber også ned blandt publikum og spørger nogen direkte: »Hvor vil du hen? Du vil nock til Troja; hvad? Har du Pas. Du kommer ingensteds uden Pas« (Holberg 1725b: 3. akt 4. scene). Det totale illusionsbrud kommer, da Chilian i fjerde akts fjerde scene vil have nogle meget jysktalende staldbrødre til at spise lort, fordi de skulle være forvandlede til grise. Skuespillerne synes, at Chilian bliver for meget, så de rejser sig op, kalder Chilian ved skuespillerens rigtige navn, Wegner,⁸ og siger til ham, at han ødelægger skuespillet, hvorefter de forlader scenen (Holberg 1725b: 4. akt 4. scene). Flere af de metagreb, som Brink, Lollike og Diers bruger i bearbejdningen af *Erasmus Montanus*, er altså helt i tråd med Holbergs forfatterskab. Langt mere forskelligt fra Holberg er Erasmus' påstand om, at Danmark ikke bygger på kristne værdier. Denne påstand ændrer nemlig hovedkonflikten i stykket og gør op med selve måden, Holberg portrætterer lærde i sine komedier.

Det betyder ikke, at bearbejdningen med spørgsmålet om Danmarks værdier og kristendommen burde være blevet udeladt eller have set anderledes ud i Lollikes version. Slet ikke. Som teaterhistoriker Bent Holm har pointeret i *Skal dette være Troja? Om Holberg i virkeligheden* (2004), må man altid omgås »pragmatisk med dramatikken« (Holm 2004: 253). Ethvert projekt vil ifølge Holm dø, hvis man ikke forsøger at »oversætte«

---

7 Holberg rangerer metafysikken som den laveste videnskab i *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab* (1716), ligesom han tager stor afstand til disputerøvelserne og undervisningen i metafysik på Københavns Universitet i *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat* (1749). Af flere litteraturhistorikere er Holbergs hele forfatterskab ligefrem blevet forstået som ansøret af et degenereret universitetsmiljø i København, som eksempelvis i Christian Molbechs *Ludvig Holberg og hans Samtid. Bidrag til begge Characteristik* (1845), Caspar Wilhelm Smiths *Om Holbergs Levnet og populære Skrifter* (1858) og Niels Matthias Petersens *Bidrag til den danske Literaturs Historie* (1858).

8 I førsteudgaven fra *Comoedier* (1725) kalder de ham for »Wegner«, fordi Chillian blev spillet af skuespilleren Henrich Wegner.

opførelsen. Holm pointerer dog samtidig, at en konstruktiv læsestrategi i denne sammenhæng kan være »den direkte tekstdissekering i kompleks dialog med kontekstuelle afsøgninger« (Holm 2004: 262). Pointen for Holm er, at det er gennem den kontekstuelle læsning, at teksten viser sit dramaturgiske potentiale. Formuleret tydeligt i Holms engelske bog, der behandler emnet, *Ludvig Holberg. A Danish Playwright on the European Stage* (2018): »Every single text should be read and should function on its own terms, which can be brought to light via submission in the context« (Holm 2018: 215).

Hvor jeg deler Holms pointering af det dramaturgiske potentiale i den kontekstuelle læsning af Holbergs skuespil, er jeg ikke enig i, at dette nødvendigvis bør have konsekvenser for, hvordan Holberg opføres. Specielt ikke i dette konkrete tilfælde, hvor selve aktualiseringen af Holberg er hovedformålet bag bearbejdningen. Som Lollike påpeger i sin korrespondance med Brink, så er det kun fordi Lollike opfatter sig som del af en tysk og ikke engelsk teatertradition, at han holder fast i, at stykket er »af Holberg« og ikke blot en adaption (Lollike og Brink 2022: 120-121). Men selv med den tyske teatertradition som udgangspunkt kan det – som det er denne artikels ambition – dog stadig være væsentligt i en analyse af den bearbejdede udgave af *Erasmus Montanus* at pointere, hvor det mere er Brink, Lollike og Diers end Holberg, der kommer til syne. Det er nemlig i sig selv oplysende om Holbergs samtid og måde at portrættere lærde på, at man bliver opmærksom på, hvor Holbergs intention understøttes, og hvor det i højere grad er Brink, Lollike og Diers, der lægger sit eget program ned i Holbergs stykke.

Konklusion

I denne artikel har jeg villet vise, hvordan bearbejdningerne i Dennis Meyhoff Brink, Christian Lollike og Tanja Diers' version af *Erasmus Montanus* fra 2017 understøtter tre forskellige fortolkningstraditioner. Forskellige bearbejdninger understøtter altså tre forskellige fortolkninger af, hvordan man skal forstå Erasmus som karakter: (1) Erasmus' påpegning af kulisserne som lavet af pap, evne til at bevæge sig på tværs af scenen og direkte interaktion med publikum er alle tre bearbejdninger, der peger på en brandesiansk tolkning af Erasmus som *martyr* i det tilbagestående bondesamfund. (2) Latterliggørelsen af Erasmus' sprogfilosofiske forestilling om, at sproget kan skabe bevidstheden – eksem-

pelvis ved at lade en dinosaur løbe over scenen, når Erasmus siger ordet »bevidsthed« – , mens Erasmus stadig mener, at sandhed er noget i sig selv, som må forsvares, peger på en smithsk fortolkning af Erasmus som *hykler*. (3) Erasmus' påstand om, at Danmark ikke bygger på kristne værdier, peger på en brixiansk fortolkning af Erasmus som *kritiker* af samtidens verdensbillede, fordi Erasmus' påstand hverken er åbenlys sand eller falsk.

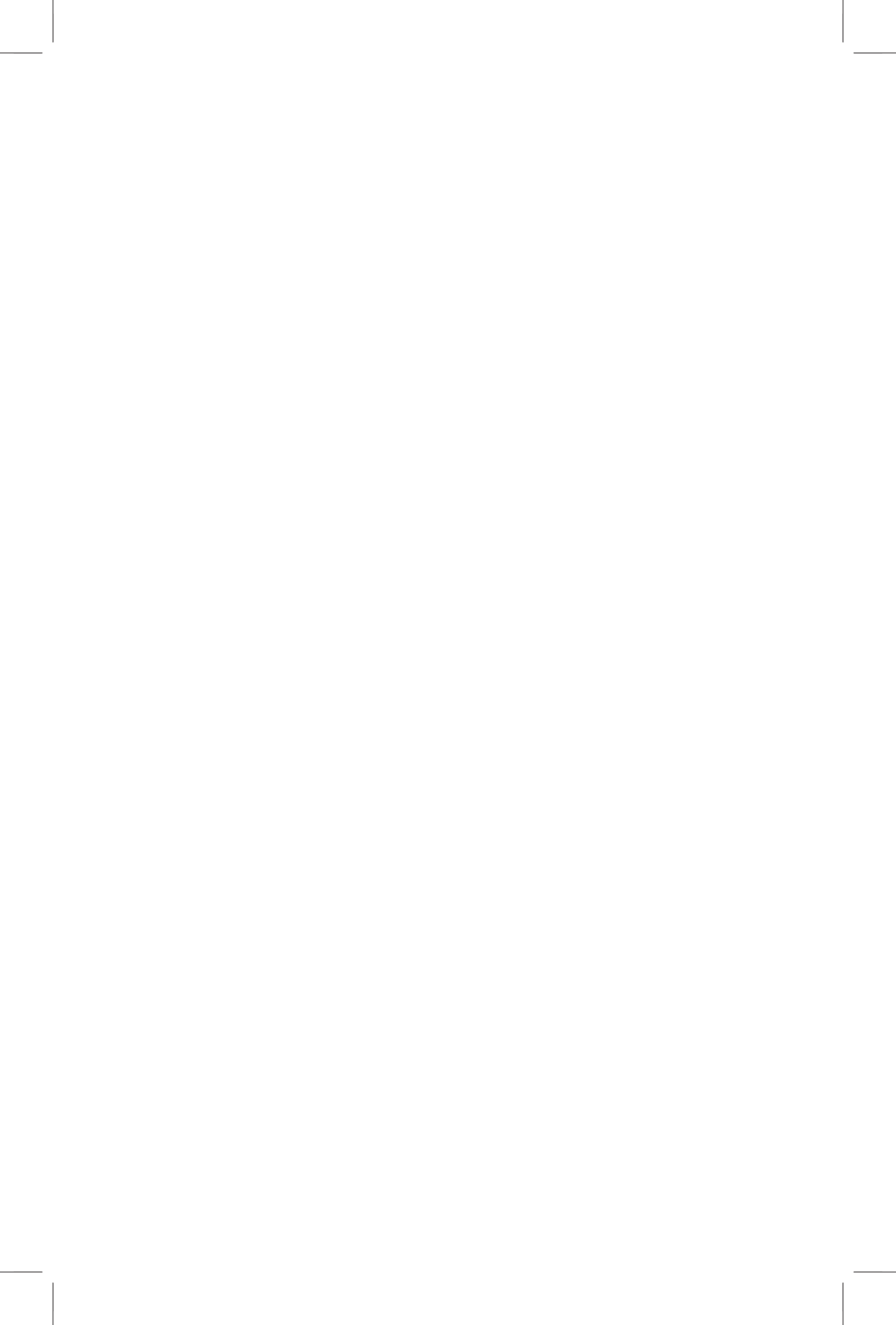
Hvor metagrebene i Lollikes version som væltning af kulisser, rejsning af bagtæppe og direkte interaktion med publikum kan virke fremmed, så har artiklen vist, at det er i bearbejdningen af hovedkonflikten om Jordens rundhed til også at handle om, hvorvidt Danmark bygger på kristne værdier, at Brink, Lollike og Diers bevæger sig længst væk fra Holbergs intention. Hvor metagreb også findes i eksempelvis Holbergs komedie *Ulysses von Ithacia*, så er iscenesættelsen af lærde som nogen, der siger for samtiden kontroversielle sandheder, helt forskellig fra, hvordan Holberg generelt portrætterede lærde. Det handler ikke om, at bearbejdningen burde have været anderledes. Men Brink, Lollike og Diers' version bør tages seriøst som en bearbejdning, oversættelse, modernisering eller fortolkning af Holbergs *Erasmus Montanus*. Formålet med denne artikel har været at skrive Brink, Lollike og Diers' version ind i skuespillets mangeårige receptionshistorie. Så vi kan gå fra den totale fascination af deres arbejde med Holberg – som er helt velfortjent – til at arbejde kritisk med, hvilken tolkning af skuespillet, som denne nye version understøtter. Og dermed også hvor Brink, Lollike og Diers understøtter Holbergs generelle intentioner i sine portrætninger af lærde, og hvor de bevæger sig væk fra Holberg, og har et mere selvstændigt bud på, hvordan lærde bør portrætteres og diskuteres i samtidskunsten.

Litteratur

- Andersen, Jens Kristian: *Handling og moral. En strukturel studie i elleve Holberg-komedier*. København 1992.
- Brandes, Georg: *Ludvig Holberg*. København 1884.
- Bredsdorff, Thomas: »Efterskrift«, i: *Ludvig Holberg. Erasmus Montanus*. Udg. m. efterskrift af Thomas Bredsdorff. København 1992, 69-133.
- Brink, Dennis Meyhoff: »Forord«, i: *Erasmus Montanus af Ludvig Holberg bearbejdet af Dennis Meyhoff Brink, Christian Lollike og Tanja Diers*. Aarhus 2022, 8-25.
- Brix, Hans: *Ludvig Holbergs Komedier*. København 1942.

- Hansen, Peter: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*. København 1902.
- Holberg, Ludvig: *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab*. København 1716.
- Holberg, Ludvig: »Den politiske Kandstøber«, i: *Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen*. Bd. 1. 1723a.
- Holberg, Ludvig: »Den Vægelsindedede«, i: *Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen*. Bd. 1. 1723b.
- Holberg, Ludvig: »Jean de France eller Hans Frandsen«, i: *Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen*. Bd. 1. 1723c.
- Holberg, Ludvig: »Jeppe paa Bierget eller Den forvandlede Bonde«, i: *Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen*. Bd. 1. 1723d.
- Holberg, Ludvig: »Jacob von Tyboe eller Den stortalende Soldat«, i: *Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen*. Bd. 3. 1725a.
- Holberg, Ludvig: »Ulysses von Ithacia eller En Tydsk Comoedie«, i: *Comoedier sammenskrevne for den nye oprettede Danske Skue-Plads ved Hans Mickelsen*. Bd. 3. 1725b.
- Holberg, Ludvig: *Levnedsbreve*. Oversat af Ole Thomsen. Aarhus 2018 [1728-1743].
- Holberg, Ludvig: »Erasmus Montanus eller Rasmus Berg«, i: *Den Danske Skue-Plads*. Bd. 5. 1731.
- Holberg, Ludvig: *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat*. København 1749.
- Holberg, Ludvig: *Epistler 1-5*. København 1748-1754.
- Holberg, Ludvig: »Plutus eller Proces imellem Fattigdom og Riigdom«, i: *Den Danske Skue-Plads*. Bd. 6. 1753.
- Holberg, Ludvig: »Philosophus udi egen Indbildning«, i: *Den Danske Skue-Plads*. Bd. 7. 1754.
- Holberg, Ludvig: *Erasmus Montanus af Ludvig Holberg bearbejdet af S/H* [manuskript]. Aarhus 2017.
- Holberg, Ludvig: *Erasmus Montanus af Ludvig Holberg bearbejdet af Dennis Meyhoff Brink, Christian Lollike og Tanja Diers*. Aarhus 2022.
- Holm, Bent: *Skal dette være Troja? Om Holberg i virkeligheden*. København 2004.
- Holm, Bent: *Ludvig Holberg. A Danish Playwright on the European Stage*. Wien 2018.
- Hougaard, Jens: *Dansk litteraturhistorie*. Bd. 3. København 1983.
- Kierkegaard, Søren: »Journalen CC: 1836«, i: *Søren Kierkegaards Skrifter*. Bd. 17. København 2000 [1836].
- Kragh, Helge: *Dansk naturvidenskabs historie*. Bd. 2. Aarhus 2006.
- Kruise, Jens: *Holbergs maske*. København 1964.
- Lollike, Christian og Dennis Meyhoff Brink: »Korrespondance«, i: *Erasmus Montanus af Ludvig Holberg bearbejdet af Dennis Meyhoff Brink, Christian Lollike og Tanja Diers*. Aarhus 2022, 118-130.

- Moesgaard, Kristian P: »How Copernicanism took root in Denmark and Norway«, i: *The Reception of Copernicus' Heliocentric Theory*. Redigeret af Jerzy Dobrzycki Dordrecht. Boston 1972, 117-151.
- Molbech, Christian: *Ludvig Holberg og hans Samtid*. København, 1845.
- Nedergaard, Leif: »Erasmus Montanus. Kætterske betragtninger over Holbergs stykke som komedie, som tragedie og som universitetssatire samt dets plads i striden om verdensbilleder«, i: *Danske Studier*, 1979.
- Nielsen, Erik A.: *Holbergs komik*. København 1984.
- Petersen, Niels Mathias: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*. København 1853-1861.
- Rahbek, Knud Lyne: *Om Ludvig Holberg som Lystspildigter*. Bd. 1-3. København 1815-17.
- Smith, Caspar Wilhelm: *Om Holbergs Levnet og populære Skrifter*. København 1858.
- Spang-Hanssen, Ebbe: *Erasmus Montanus og naturvidenskaben*. København 1965.
- Stangerup, Henrik: *Jorden er flad*. København 1976.
- Thomsen, Hans Hagedorn: *Omkring Erasmus Montanus*. København 1980.

Jubilæumsanmeldelse

Paul V. Rubow: Saga og Pastiche

I anledning af 100-året

Af Erik Skyum-Nielsen

Udgivelsesåret tegner i grunden et misvisende billede af den bedrift, Paul V. Rubow (1896-1972) ydede med sin fagligt skelsættende afhandling om det 19. århundredes prosaisters efterligning af ældre sprogform. På titelbladet står ganske vist 1923, men den tekst, som indbragte ham Københavns Universitets guldmedalje, blev indleveret allerede i 1918, da forfatteren blot var 22! I bedømmelsen, som er underskrevet af Finnur Jónsson, Verner Dahlerup og Vilhelm Andersen, konstateres, at forfatteren har løst opgaven »ved en sjælden forening af sproglig lærdom og litterær smag og intelligens«. Denne vurdering er der absolut ingen grund til at anfægte i dag.

Selv med sine lidt over 300 tættrykte sider er bogudgaven af *Saga og Pastiche* en reduceret version af den oprindelige prisopgavebesvarelse. Rubow har afkortet en række generelle betragtninger og skåret noget ned på eksempel materialet, og han har taget hensyn til, at bedømmerne savnede behandlinger af Chr. K.F. Molbech og Karl Larsen – mangler, som i dag vel næppe havde bekymret nogen.¹ Hvor fornemt arbejdet er gennemført, såvel i sin i 1918 afleverede 400 siders maskinskrevne form som i den nu hele 100 år gamle bog, fremgår af, at sidstnævnte så sent som i 1968 kunne udkomme i et fotografisk optryk.

Indledningsvis gør Rubow sig en række almene overvejelser omkring efterligninger som litterær strategi og forholdet mellem en lingvistisk, en æstetisk og en filologisk tilgang til litteratur, idet han beslutter sig for den sidstnævnte. Derefter stiller han sig tre sæt overordnede forsknings-spørgsmål, som fortjener at blive citeret i deres helhed:

– Hvorfor efterligner Digterne? Hvad Brug har de haft for det forældede Sprogstof?

---

¹ Jf. F.J. Billeskov Jansen: »Paul V. Rubow. Tale i Videnskabernes Selskabs Møde den 8. december 1972«. Trykt s. 95-120.

- Hvad efterligner de? Hvilket er deres Forhold til Sproget? Hvilke har deres Kilder været? Hvor vidt er de afhængige af Forfattere i Samtiden eller den nærmest forudgaaende Tid?
- Hvorledes efterligner de? Af hvad Art og hvor stort er Udvalget af Forbilledernes Sprog? Er Korrekthed i Gengivelsen tilstræbt? I saa Fald: Er denne Korrekthed opnaaet? Har deres Laan givet dem Udbytte? Er Resultatet blevet noget kunstnerisk værdifuldt? (XVI)

Rubow vil med andre ord først gøre rede for de særlige forudsætninger for digternes lån, dernæst holde status over lånene, idet han her bestræber sig på at være så tør og eksakt som muligt, og endelig karakterisere det enkelte digterværk i lys af lånene og vurdere det under hensyntagen til et skøn over kunstnerens intentioner. Bemærk her, at forskeren i det tredje sæt forskningsspørgsmål vedkender sig sin forpligtelse til at underkaste værkerne æstetisk kvalitetsvurdering, men at æsteten på forhånd er sat i underordnet position i forhold til filologen, hvilket, som vi skal se, har krævet adskillig selvdisciplin hos forfatteren.

Filologens tørre, eksakte registrering af efterligninger eller lån sker hovedsagelig på fire niveauer: et stilistisk, et syntaktisk, et morfologisk og et verbalt, dvs. leksikalsk. Sine steder indskydes desuden lydlige iagttagelser og betragtninger om det grafiske plan, dvs. skriftbilledet. Overalt er fremstillingen dokumenteret med nitid præcision, hvorom også vidner det afsluttende ordregister (277-289). Rubow var ikke spor nervøs for efterfølgende at få sin fremstilling gået efter i sømmene.

Undersøgelsens genstand er, som allerede nævnt, det 19. århundredes prosaisters efterligning af ældre sprogform, men at afhandlingen som bog kom til at hedde *Saga og Pastiche*, hænger sammen med, at efterligninger af det 17. århundredes sprog og stil eller af Holbergs dansk trods store bestræbelser hos henholdsvis J.P. Jacobsen (i *Fru Marie Grubbe*) og pseudonymet Woldemar (Viggo V. Holm, 1855-1899) i dennes dramaer fylder så meget mindre rent litteraturhistorisk end de pasticher over især islændingesagaer og fornaldar- eller oldtidssagaer, der udgør så markant en enklave inden for den danske litteraturs samlede område.

De forfattere, som i *Saga og Pastiche* tages op til omhyggelig granskning, er, bortset fra tidlige, forholdsvis summariske iagttagelser hos Ewald, Suhm og Samsøe: Adam Oehlenschläger, N.F.S. Grundtvig, Poul Martin Møller, Carsten Hauch, St. St. Blicher, Christian Winther, Henrik Hertz, P.V. Jacobsen, J.P. Jacobsen, Woldemar, P.F. Rist og Jakob Knudsen – med

Oehlenschläger, Grundtvig, Møller, Hauch, Hertz samt de to gange Jacobsen som de grundigst behandlede og langt mest interessante. Når Paul V. Rubows belysning af pasticherende efterligning hos dem er læseværdig den i dag i dag, skyldes det, at han, midt i al sin præcist registerende nøjagtighed, simpelt hen er ude af stand til at lægge bånd på sin formidable æstetiske iagttagelsesevne og sin sans for digteres psykologi. Nok består redegørelsen for Oehlenschlägers *Vaulundurs Saga*, Møllers *Eyvind Skaldaspiller* og Hauchs pasticher *Saga om Thorvald Vidførle* og *Fortælling om Haldor* overvejende af systematiske opregninger af analytiske fakta, men i disse enkeltafsnits anslag og sammenfattende udklange viser Rubow sig som en sand mester i den svære kunst: at karakterisere.

Om Oehlenschläger siger han således, at denne ikke var noget »lingvistisk Geni«, men »en udpræget Sprogbe-gavelse i den Forstand, at han havde Ordet i sin Magt og med sin livlige Fantasi hurtigt indføjte sig i et Sprogs Aand« (13). Han var netop »Digter, ikke Kuriositetssamler« (28), og ender da også med at stå som helten i slutningen af Rubows af-handling, hvor pastichens fascinationskraft forklares ved selve »Glæden over Sprog-materialet« (274).

Mest fornemt lykkes Oehlenschlägers efterligning af ældre sprogform i det tidlige mesterstykke *Vaulundurs Saga* (*Poetiske Skrifter*, 1805). Det middel, digteren her især har anvendt »til at give sit Værk en Tone af Ælde og Ærværdighed« (19), er for Rubow, »vidtgaaende Assimilation af ældre nordisk Sprogstof«, dog ikke i form af decideret kopi, men som »en Efterligning eller i det mindste stærk Farvegivning af ældre nordisk Sprog« (20). Glæden ved sprog-materialet får Oehlenschläger til at overskride normalprosaen for at levere læseren »det Indtryk af ærværdig Ælde, Monotoni, Massivitet, Djærvhed, han tilstræbte.« (28). Dette er vældigt dæk-kende for *Vaulundurs Saga*, men det er også en glimrende karakteristik af Oehlenschläger generelt, og derfor ligeledes repræsentativt for den senere *Ørvarodds Saga* (1841), hvis karakteristika Rubow bruger som afsæt for guldalderdigternes opskrift på den kunst at skrive sagaer:

Vælg et Sujet der passer dig! (altsaa ikke noget saa lokalt og smaaligt realistisk som en Familiesaga). Skriv kort og fyndigt, som det søm-mer sig et oldnordisk Emne! (men sky filologisk Abekatteri). Undgaa Fremmedord og internationale Vendinger, skriv saa nordisk som muligt, gaa ikke af Vejen for at krydre Foredraget med Arkaismer (uden skolemesteragtige Skrupler over, hvad Kilde du benytter, og skulde du glemme dette Raad paa en Side eller to, saa er ingen Skade sket).

Poesi er dog noget som kommer inde fra, og de Midler din skabende Kraft af sig selv griber til, er de rette, ikke de, som du kan forhøre dig til hos de lærde. (76)

Med denne skrivevejledning signalerer Rubow sit eget kunstsyn som 22- og 27-årig, samtidig med at han fanger noget centralt hos Oehlenschläger. Men opskriften kan også læses som en forklaring på, hvorfor Poul Martin Møller og Carsten Hauch følte sig draget af drømmen om gennem pastichens hædrende efterligning af noget ædelt og gammelt at skabe nutidig kunst.

Rubows gennemgang af stilefterligning hos Grundtvig samler sig om tre områder af forfatterskabet: hans nordiske sagaer, Danmarkshistorien *Roskilde-Saga* og endelig den monumentale Snorre-oversættelse. Der gives fra de tidlige arbejder eksempler på oldnordisk sprogtone og på »stærk Tilnærmelse til Sagaernes Stil og Syntax« (39), og Rubow viser, hvordan overgangsformler (»Nu er det at sige...«) skaber sagapræg. På det syntaktiske niveau opregnes der desuden tilfælde af inversion. Men der, hvor Rubow bedst får indkredset efterligningerne hos Grundtvig, lykkes det ham samtidig at sige noget klogt om oldnordisk sætningsbygning. »Den oldnordiske Periode er i høj Grad asyndetisk og i det hele stilistisk isolerende« (51) hedder det generelt om det forhold, at de enkelte sætningselementer i sagalitteraturen ligesom står mejslet i sprog. Videre anfører Rubow følgende fine sammenligning: »En oldnordisk Sætning er fattig, en grundtvigsk rig paa nuancerende Udtryk. Oldnordiske Perioder er korte, Grundtvigs ofte lange, med mange parentetiske Vendinger.« (56f) Man kunne nok i forlængelse af Rubow vove den biografiske hypotese, at det oldnordiske præg i visse strækninger af Grundtvigs prosa slet ikke skyldes reel pastiche, men hans instinktive fornemmelse for det fællesnordiske sprog, og til støtte anføre følgende kongenialt indlevede passage:

Grundtvig erobrer ligesom Sproget fra inden af. Hans Dansk smager af Kernen, ogsaa saaledes at forstaa, at hans Ordbog har den stærkeste etymologiske Bismag, der lader sig mærke hos nogen gedigen dansk Forfatter, ofte paa Folkelighedens og Forstaelighedens Bekostning. (30)

Det afsluttende svirp er muligvis faldet grundtvigdyrkere for brystet, men har Rubow ikke bare trods sin flabethed ret? I betragtning af, hvordan hans litteratursmag siden hen i karrieren udviklede sig i retning af det

forfinet klassiske franske, er det faktisk velgørende at se, hvordan han som ung forsker forstod at værdsætte det bedste hos Grundtvig.

Slet så begejstret er Rubow langt fra for Poul Martin Møller, hvis saga-forsøg *Eyvind Skaldaspiller* (skrevet i Købelev 1816-17) får det forbedne prædikat »interessant« (58). Sagapræget vises overvejende at bestå i fyndige allitterationer og inversioner af verbet (61, 63); men overensstemmelserne med *Vaulundurs Saga* viser tydeligt, »at det er dette Værk, som har afgivet Forbilledet for Poul Møllers Fortælling« (67). Oehlenschlägers vellykkede tidlige værk danner sammen med Grundtvigs nordiske sagaer og historien om Eyvind »en litterær Gruppe af frit arkaiserende Digtninge i Prosa, der kan betragtes som Afløser af det 18. Aarh.s nordiske Fortællinger« (67). Men der er, trods alt, en betydelig kvalitetsforskel: *Vaulundurs Saga* »giver i en inde fra bestemt digterisk Form en hel Verdens-, Natur- og Menneskebetragtning; Eyvind Skaldespiller er kun et godt Indfald« (68). Faktisk må det vække forundring, at Møller besad så stor færdighed i sproglig efterligning, han som ellers var en sådan »Hader af Affektation« (58). Her mærkedes igen det lille, særligt rubowske svirp.

Da *Saga og Pastiche* bevæger sig over det skel mellem romantik til romantisme, som Rubow var en af de første til at cementere i dansk litteraturhistorie, virker det, som om afhandlingens forfatter træffer sammen med en beslægtet ånd. Carsten Hauchs pasticher i *Saga om Thorvald Vidførle* (1849) og den kortere *Fortælling om Haldor* (1864) ligner nemlig afhandlingen selv derved, at evnen til efterligning er »tilegnet ved et rent videnskabeligt Studium af den norrøne Prosalitteratur« (84). Forbilledet er slægts- eller ættesagaerne (103), og efterligningen er ifølge Rubow »omfattende og veltruffen«, ja, den kaldes ligefrem »smagfuld« (sst.), et ord, som i Rubows pen stadig havde sin fulde valør, ikke som i dag en biklang af noget 'dannet', tillært og tilgjort.

I den første af Hauchs to vellignende sagapasticher ses på stofplanet reminiscenser fra alle hovedsagaerne. Han lægger en solid topografisk og genealogisk basis, og han anvender i anslag, overgange og udklang de gængse sagaformler: »Hermed ende vi Sagaen om Thorvald med Tilnavn Vidførle«, svarende til slutningerne på f.eks. Njals saga og Gisle Surssøns saga. Hauch har desuden bemærket, hvilken virkning det har at lade indirekte tale gå over i direkte tale og at springe frit frem og tilbage mellem præsens og præteritum.

Disse stilgreb er Hauch ikke kommet til ved egen hjælp. Han har ifølge Rubow haft stor nytte af at bygge på Oldskriftselskabets oversættelser af fornaldarsagaer og på N.M. Petersens *Historiske Fortællinger om Is-*

lændernes Færd. Petersen har faktisk, bemærker Rubow, været Hauchs »Formidler med Islandsken« (97).

Hvad angår de ikke ubetydelige forskelle mellem den store sagaroman fra 1849 og den kompositorisk strammere sagaprægede langnovelle fra 1864, anfører Rubow, at der i sidstnævnte »i Stedet for den brede episke Form med mange Digressioner og Parenteser og et stort Antal Personer« er kommet en tekst »af mere kortfattet og simpel Bygning« (107). Men selv om Hauch med *Fortælling om Haldor* bliver mere sin egen og ved sin koncentration om stemningsbilledet får udtrykt sin personlige grundidé om modsætningen »mellem det ydre Skin og det indre Værd« (104), må de to værker samlet anses for en litterær fornyelse. Som »den af den yngre Digterskole, der stod den ældre Guldalders Mænd nærmest« (118), kunne Hauch nemlig ikke blive stående ved den rene pastiche: Han har forsøgt sig i den kunst også, jovist, og med sædvanlig grundighed og samvittighedsfuldhed studeret sagaerne og leveret en gyldig imitation af denne genre. Men han har desuden brudt med den ældre danske Sagatradition »og, med Støtte i NMP.s Oversættelser, uddannet en ny Stil af norrøn Farve i Modsætning til den oehlenschlägerske, der blot søgte at kaste en »Skygge af Oldtid« over Værket« (118), primært ved hjælp af gammeldags eller ældre nydanske gloser.

Den litteraturhistorisk orienterede læser af *Danske Studier* er formentlig allerede spændt på at se eller måske gense Paul V. Rubows dom over J.P. Jacobsens tidlige saga-omdigtning »Kormak og Stengerde«, skrevet som del af *En Cactus springer ud* og offentliggjort posthumt i *Digte og Udkast* (1886). Og bare rolig, den dom kommer om lidt, endda med endnu et lille rubowsk svirp.

Inden da skal afhandlingen dog krediteres for ikke at forbigå Blicher og Christian Winther. Førstnævnte opnår jo i sin klassiske mesterfortælling »Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog« (trykt i Elmquists *Læsefrugter*, 1824) lige netop, »hvad Pastichen tilstræber, vel ikke noget egentlig Interiør (dertil er Blicher for meget Klassiker), men en umiskendelig Duft af en svunden Tid« (126). Midlet hertil er efterligning af gamle sogneannalers sprogbrug og indslag af latin og fransk til karakteristik af fortælleren, Mortens, forsøg på at tilpasse sig først præstegårds- og siden herregårdsmiljøet. Af Winthers prosaproduktion fremdrager Rubow »En Aftenscene« (fra *Fire Noveller*, 1843) og påviser, hvordan den trækker på bl.a. Pontoppidans *Danske Atlas*, men viser tillige, at forfatteren skam kan sin Holberg. Længere tilbage behøver man ikke søge Christian Winthers kilder i traditionen. Men det er også godt nok, tilføjes det med rubowsk elegance, »de faa Gam-

meldagsheder er akkurat den Draabe, der skal til for at give den poetiske Blandingsdrik en tilstrækkelig Fortids-Buket« (129).

Den sidste af romantismens mere kendte forfattere, Rubow tager under behandling inden afsnittet om naturalismen, bliver Henrik Hertz. Fra dennes produktion vælges Holberg-eftertiligningerne *Sparekassen* (1836) og *De Fattiges Dyrehave* (1854), som Rubow fratager enhver litterær værdi. Relevant i forlængelse af Oehlenschläger og Hauch er *Tyrffing, et nordisk Digt fra den mythiske Tid* (1847), hvor Hertz forsøger at efterligne den knappe fortælle-måde i eddadigtenes prosa, hvilket han ifølge Rubow næppe skulle have gjort. For Hertz ræsonnerer som så, at vi jo ikke kan imitere det oldnordiske sprog, da vi i så fald måtte skrive islandsk; ergo må vi indarbejde lige så mange »norrønisme« i stilen, som dansk grammatik overhovedet kan tåle. Det ville der være kommet noget holdbart ud af, hvis Henrik Hertz havde været original som kunstner. Og det var han ikke – »Alle hans Frembringelser er Konstruktioner« (133).

Vi genkender her i Paul V. Rubow den smagende æstet, som han i sin indledning så fromt lovede at stille i tjeneste hos den sammenlignende og dokumenterede filolog. Men da han så, i det efterfølgende, giver sig i lag med *Fru Marie Grubbe*, anerkender han værket format – som frugt af naturalismen. Der er nemlig tale om en historisk roman, og J.P. Jacobsens »mange manierede Udtryk tager sig utvivlsomt bedre ud i ældre nydansk end i moderne Omgivelser«, en dom, som rammer *Niels Lyhne* hårdt. Men hvis man så får den tanke, at efterligning af oldislandsk må passe endnu bedre til Jacobsens hang til det manierede end hans gengivelse af det 17. århundredes stil, må man tro om igen. For »Kormak og Stengerde« er ifølge Rubow snarere påvirket af Bjørnsons bondenoveller end af de islandske sagaer, og det siger for Rubow bare alt om Jacobsen, at denne af islændingesagaerne udvalgte sig én af den ret lille gruppe, som har erotisk Hovedmotiv, nemlig foruden *Laksdølnernes saga* de kortere såkaldte skjaldesagaer, og her tilmed den Tekst, »som frembød det mest excentriske Exemplar af Digternes letpirrelige Slægt« (167). Tag den, du evigt nervespændte J.P. Jacobsen!

Nej, så hellere den karske Oehlenschläger med *Vaulundurs Saga* og åndsmennesket Hauch, hvis sagaer kaldes »Frembringelser af den modne, erfarne Kunstner«. Hauch kaster sig klogt over sagaernes særlige »Fortællerstil, hvoraf han tilegner sig omtrent saa meget, som Dansken kan assimilere, hvorimod han i andre Henseender, særlig hvad Ordforraadet angaar, maa tage sin Tilflugt til de rige Skatte, som Vaulundurs Saga og Oehlenschlägers øvrige nordiske Digtning rummer« (266).

Her citeres forfatterens afsluttende betragtninger (263-275), som nok udgør den del af Rubows arbejde, der tydeligst bærer præg af at være blevet hundrede år. Det er ham her meget om at gøre at stemple den form for sagaefterligning, som bl.a. i den samtidige danske »skolelærerlitteratur« er blevet ren kliché i form af kombinationen Inversioner & Sagaord, og at fælde sin egen autoritative litteraturhistoriske dom, at »Nogen rigtig fin, filologisk skolet Pastichør har vor Litteratur ikke« (272). Bogen selv har imidlertid over lange stræk demonstreret det modsatte. For denne påvisning har den stadig krav på faglig klassikerstatus.

Hvad er en klassiker? Nyligt afdøde Hans Hertel – en af den ældre Rubows dygtigste elever – sagde, at en klassiker, det er et værk, man netop er i gang med at genlæse. Nærværende anmeldelse kan ses som eksempel herpå. Men hvis nu man definerer klassikerne som de store værker, der står omme bag deres lysende ry og venter på at blive læst for første gang, falder *Saga og Pastiche* desværre efterhånden uden for definitionen. Grundene hertil skal afslutningsvis berøres.

Anmelderen har vanskeligt ved at forestille sig en underviser i Litteraturhistorie, der sætter sine studerende til at læse bogen fra ende til anden. Skønt Rubow skriver tæt og elegant – og såmænd sagtens kunne stå som stilistisk forbillede – tynges teksten mærkbart af den grundige dokumentation, og da langt hovedparten af denne består af sammenligning mellem danske tekster fra 19. århundrede og originalmateriale på oldislandsk, vil fremstillingens gigantiske filologiske flid helt enkelt være spildt på en studerende af i dag. På Københavns Universitet blev oldislandsk som obligatorisk del af danskstudiet afskaffet med studieordningen af 1969, og samme eller tilsvarende moderniseringsreform er siden hen gennemført i både Aarhus og Odense.

Da Rubow skrev sin guldmedaljeafhandling, var »Vilhelm Andersen-traditionen« i danskfaget endnu forholdsvis ny, men på vej til at blive enerådende. Dansk blev opfattet som det centrale nationale dannelsesfag, og universitetsfaget fungerede hovedsagelig som leverandør af lærere til gymnasiefaget. I den forbindelse er det ganske sigende, at da Rubow som 17-årig begyndte på universitetet, sigtede han efter skoleembedseksamen i dansk, fransk og tysk.² Først mod slutningen af studiet besluttede han sig for magisterkonferensen i nordisk filologi. Allerede da besad han et omfattende kendskab til europæisk litteratur, og senere, som professor i det, der dengang hed almindelig og sammenlignende litteraturvidenskab, repræsente-

---

2 Jf. Billeskov Jansen, anf. artikel, s. 96.

rede han en faglighed, der i bredde og dybde gjorde ham til en undtagelses-skikkelse. På dette punkt lignede han den ti år yngre Billeskov Jansen.

Den form for litterær faglighed, som især disse to stod for, er på dagens universitet praktisk taget ikke-eksisterende. Nutidens yngre forskere foretrækker at beskæftige sig med bøger, der udkom i går, og på dem applicere teorier, som blev lanceret i morges. En litterær monografi, eller en artikel, udformes i dag efter modellen Lille Letlæst Tekst på Catwalken hos Førende Internationalt Modehus, og denne praksis kopieres helt forståeligt af de studerende, som måske nok søges bibragt nødtørftigt kendskab til både den ældre og den nyere plus selvfølgelig den allernyeste litteratur, men af hvem det klassiske materiale hovedsagelig opleves som pligtstof af at anbringe i passende kasser, lige fra Edda og saga over folkeviser, barok, klassicisme, romantik, romantisme og naturalisme frem til modernisme. Periodefikseringen har gjort især den ældre og noget nyere litteratur meneskeligt uvedkommende. Man har, med et udtryk af Aage Henriksen, afskaffet traditionen ved at gøre den uforståelig.

Men når det i dag er umuligt at forestille sig *Saga og Pastiche* nyttiggjort på anden vis end som lærerens baggrundslæsning eller eventuelt i ultrakorte uddrag, skyldes det også, at det gymnasiefag, som universitetet stadig troligt leverer undervisere til, i overvejende grad er blevet et kompetencefag og ikke et dannelsesfag. Samtidig er på universitetet litteraturdimensionen blevet adskilt fra sprogdimensionen, som nu ydermere er blevet mærkbart fornyet med sprogbrugs- og kommunikationsanalyse.

Udviklingen kan måske bedst illustreres ved at spørge til den rolle, stilhistorien før i tiden har spillet. På titelbladet af Rubows afhandling står der som den selvfølgeligste ting »Bidrag til dansk Prosaehistorie«, og i 1938 integrerede Sven Møller Kristensen i sin analytisk veldokumenterede disputats *Impressionismen i dansk Prosa 1870-1900* stadigvæk ubesværet en sproglig og en æstetisk tilgang til litteratur. Endnu helt ind i 1960'erne kunne Paul Diderichsen slide med sin (desværre aldrig gennemførte) *Dansk prosaehistorie*, men efter nykritikkens fremkomst har stilanalysen højst formet sig som et tillæg til tematisk og genreorienteret læsning. En markant undtagelse udgjorde Finn Stein Larsens *Prosaens mønstre* (1971, 2. udvidede udg. 2006), baseret på de nykritiske principper, men reelt et stilhistorisk værk helt i Rubows ånd. Bo Hakon Jørgensens *Møder med mere* (2014) genoptager ligeledes stilanalysen som faglig disciplin, dog i form af indbyrdes uforbundne punktnedslag.

Jubilæumsanmelderen har stor forståelse for, at yngre litteraturforskere kun føler begrænset lyst til at underkaste sig stilanalysens forpligtelse på

den tørre, eksakte filologisk baserede registrering. Men det stilhistoriske traditionstab har mærkbare konsekvenser også for litteraturkritikken (forstået som dagblads- og tidsskriftkritik) og den tematisk orienterede forskning. Uden opmærksomhed for stilen i bredeste forstand og for stilens specifikke udtryk på det syntaktiske, det morfologiske og det leksikalske niveau kan man nemlig ikke opfatte nutidige forfatteres spil på litterær tradition i form af f.eks. pastiche, travesti og parodi.

Den slags hypertextuelle dialoger har nyere litteraturteori nu ellers leveret gode mikrofoner til. Her tænkes primært på Gérard Genettes skelsættende bidrag. Efter at have systematiseret centrale dele af fortælleanalysen med især *Discours du récit* (bind 3 af *Figures*, 1967-70, oversat til engelsk som *Narrative discourse. An Essay in Method*, 1980, repræsenteret i uddrag i bl.a. antologien *Narratologi*, 2004) forlod Genette, som mange vil vide, strukturalismens (og nykritikkens) chefdogme om den 'autonome' tekst for i stedet at kaste sig over de samtaler, litterære tekster fører med andre, tidligere tekster. Denne tilgang lanceredes i *Introduction à l'architexte* (1979) og nuanceredes terminologisk i *Palimpsestes. La littérature au second degré* (1982) og *Seuils* (1987), hvorved litteraturvidenskaben fik et konsistent begrebssæt til beskrivelse af samtaler mellem tekster.

Man kunne godt have undt Paul V. Rubow på hans yndlingsprog fransk at stifte et indgående bekendtskab med disse bøger. Da ville han have nydt at drøfte, hvorvidt de så åbenlyse relationer mellem på den ene side f.eks. *Vaulundurs Saga* og *Saga om Thorvald Vidførle* og på den anden side islændinge- og oldtidssagaer er af, hvad Genette ville kalde arketekstuel karakter, altså spil på en hel genre, eller der er tale om hypertextuelle dialoger med enkelttekster, samt, hvis det sidste er tilfældet, om relationen nu også kun har form af en hædrende pastiche eller indimellem tangerer dennes drillende nabo parodien. At man på én gang kan ære og nedgøre sagaerne, demonstrerede Halldór Laxness med romanen *Gerpla* (1952, da. *Kæmpeliv i Nord*, 1955), der omskriver Fostbrødrenes saga uden én eneste gang at bruge gloser uden belæg i middelalderlitteraturen, men som samtidig demonterer de ædle forbilleders forløjede helteideal.

Afslutningsvis kan tilføjes, at Gérard Genettes teorier om transtekstualitet, herunder arketekstualitet og hypertextualitet, har vist sig overmåde vanskelige at bruge i en pædagogisk sammenhæng på universitetet. Alle ekko-effekterne udebliver. Med få lysende undtagelser har studerende af i dag simpelt hen læst for lidt til i en konkret litterær tekst at kunne opfatte andre stemmer end lige tekstens egen. Dét var Paul V. Rubow eminent til.

Anmeldelser

Ebba Hjorth (hovedredaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl (redaktører): Forfatternes dansk. Dansk Sproghistorie bind 6. København og Aarhus, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Aarhus Universitetsforlag 2022. 416 sider. ISBN 9788771841671. Vejl. pris 399,95 kr.

Med dette bind afrunder redaktionen så det store værk om dansk sproghistorie. Det har været en lang proces; redaktionen har arbejdet i henved 20 år på projektet, og det er fuldt forståeligt hvis dens medlemmer har ønsket at fejre afslutningen med manér. (Billedet på s. 58 fungerer i den henseende næsten som en signatur.)

Dette bind handler om forfatternes dansk, et oplagt emne, skulle man synes, men også et emne med mange indbyggede problemer. Det rækker hånd hen over den svært gennemtrængelige mur mellem sprog- og litteraturafdelingerne på vore danskuddannelser; men denne hånd er ikke helt let at række, ikke bare på grund af de institutionelle blokeringer, men også på grund af at metoder og tankegange i danskfagets to lejre ikke altid er fuldt kongruente. Som en følge heraf bliver kriterierne for hvordan stoffet skal udvælges og tilrettelægges, ikke ganske klare. Det giver nogen flimren undervejs, som jeg skal prøve at vise.

Helt håndgribeligt er bogen opbygget af fire alment introducerende afsnit og 20 forfatterportrætter. Af de fire almene afsnit er Torben Jelsbaks behandling af »Stilidealer og stilforskydning« på mange måder en generel skitse til en dansk stilhistorie. Den behandler de ældre stilperioder – det middelalderlige lovsprog, barokken og den ræsonnerende normalstil *ad modum* Sneedorff – omhyggeligt og indsigtfuldt, men efter J.L. Heiberg og udviklingen af den ræsonnerende »normalprosasstil« (som vi vender tilbage til nedenfor) brydes der af, og teksten slutter med to punktnedslag: Tove Ditlevsen og Olga Ravn, der bliver taget som eksempler på den stilistiske kompleksitet hhv. i midten af det 20. århundrede og begyndelsen af det 21. Teksten bevæger sig i slalom hen over de felter som ikke er dækket så godt af i værket som helhed, og der er derfor mange brud og overspringelser i fremstillingen. Alligevel: På trods af disse brud fungerer afsnittet fortrinligt; det trækker nogle hovedlinjer op ind imellem det der i øvrigt er dækket af bogen. Man kan diskutere den lovligt funktionelle beskrivelse af barokstilen, der her som mange andre steder kobles meget direkte til samfundets magtforhold (s. 20-21). Man skal blot lidt uden for det kanoniske hovedspor for at se hvad

fx opremsningen, der gerne anvendes som trope til illustration af magtens overdådighed, også kan udrette i barok stil: Kingos beskrivelse af de syge i *Odense Hospital* (ca. 1682), Sehesteds henførelse (vælg gerne et mindre urbant ord hvis det ønskes) over pubertetspigerne i *Pigers Dyd- og Laster-Speyl* (1671), Christen Stistrups nidvers om godsejer Lerche (optrykt i Niels Simonsens *Verdslig barok* 1982) eller den anonyme beskrivelse af københavnergæstehuset Dyrkøbs glanstid og undergang (1699, se *Danske Studier* 1988 s. 32-43 – på grund af den finurlige komposition, den gennemført underspillede og sarkastiske brug af stilen, samt de komplekse, tilsyneladende aldeles velberegne sammenstød mellem de allegoriske lag er jeg tilbøjelig til at se dette anonyme digt som et af dansk baroks absolutteste mesterværker, barokkens svar på den sene Per Højholt). Men som helhed dækker afsnittet meget fint nogle komplekse grundproblemer i stilhistorien af og giver samtidig nogle ansatser til en helhedsanskuelse, noget som bindet desværre ellers ikke giver så meget af.

De to næste afsnit behandler talt sprog. Selvsagt ved vi ikke ret meget om talt sprog i egentlig forstand fra ældre tid; Simon Skovgaard Boeck giver en instruktiv introduktion til de gen- og omveje som vi kan benytte for at komme i nærheden af emnet. I mange ældre teksttyper finder vi korte eller sågar meget korte fragmenter af ordret gengivelse af ytringer: juridiske tekster, erindringslitteratur, litterære tekster, samt normative og didaktiske tekster. Naturligvis skal alle disse fragmenter behandles med skønsomhed, og Boeck viser med stor sikkerhed hvilke problemer feltet omfatter. Bettina Perregaards beskrivelse af forskellige talesprogsgenrer giver kortfattede introduktioner til forskellige talesprogsgenrer som opfattes som relativt stabile over tid: middagsbordssamtalen, klasseværelseinteraktionen, den mundtlige fortælling og begravelsestalen. Valget af disse emner kan virke lidt som en udflugt i alle mulige retninger på én gang. Fællesnævneren er at det er områder hvor der findes solid, ofte diakront forankret forskning som kan bruges som grundlag. Emnet 'talesprogsgenrer' som område er alligevel så enormt at det ville være umuligt at komme hele vejen rundt inden for de rammer som denne bog kan rumme. Jeg kan savne et tydeligere centralperspektiv i Perregaards fremstilling, men det er næppe muligt på en fagligt forsvarlig måde at komme længere i den retning end det er gjort her.

I det sidste af de fire almene afsnit tager Erik Skyum-Nielsen oversættelserne til dansk under behandling. Også her drejer det sig om et enormt og vanskeligt komprimerbart stof. Optakten er noget vildtvoksende, men derefter behandles en sand strøm af interessante eksempler på oversatte tekster og deres videre liv i dansk sprogbrug, med særligt fokus på talt sprog. Her kommer alle mulige genrer frem i lyset; interessant nok er der et særligt fokus på tegneserier og den status som faste vendinger som nogle replikker fra fx *Radiserne* eller *Anders And* har fået. Det ville være fortrinligt engang at få en grundigere gennemgang af oversættelsernes

rolle i dansk litteraturhistorie, men igen falder en sådan opgave komplet uden for bogens rammer.

De fire almene afsnit har været et opspil til bindets 20 forfatterportrætter. Der rejser sig nogle interessante og ganske vanskelige spørgsmål omkring udvalgte og behandling af denne udsøgte skare, spørgsmål som i virkeligheden er fælles for alle forsøg på at etablere en kunstnerisk kanon. Anmelderen tilstår gerne at for hans del er officielt vedtagne kanondannelser ham stærkt imod, men at kanondiskussioner på den anden side altid interesserer mig ved at give anledning til at overveje hvad ældre tekster kan bruges til, og hvordan. I bogens forord hedder det at afsnittene »beskriver den indflydelse disse forfattere har haft på samtidens sprog, og for nogles vedkommende også på eftertidens«. I virkeligheden gemmer der sig to ikke helt kongruente kriterier for udvalget i disse ord: På den ene side kan en forfatter komme med hvis vedkommende har haft stor gennemslagskraft hos senere digtere, og på den anden side er der også adgangsbilletter til dem der har haft stor gennemslagskraft hos deres læsere. I mange tilfælde kan de portrætterede forfattere bryste sig af begge dele, men ved andre forfattere må man nok konstatere at deres effekt primært kunne ses i den litterære institution, og ved atter andre at de nok blev læst og brugt af en bred læserkreds, men at de ikke fik noget særligt ekko i den litterære institution. Redaktionen vil nok svare at de lykkelige indehavere af en af de tyve pladser kan bryste sig af begge slags gennemslagskraft; men jeg må indrømme at jeg ikke i alle tilfælde kan kontrastere dette udsagn.

Det er nødvendigt at kommentere spørgsmålet om kønsbalance. Af de 20 udvalgte er de to kvinder: Leonora Christina og Karen Blixen. Blandt skribenterne er der én, Marita Akhøj Nielsen, som til gengæld får lov at tage sig af tre forfattere: Anders Sørensen Vedel, Leonora Christina og Thomas Kingo. Nu sætter bogen tilsyneladende en grænse for hvem der kan komme med, omkring 1960; hvis man ikke er debuteret forinden, er der ingen adgangsbillet. Det betyder at Per Højholt kan vinde i konkurrencen om skriftdigtningens plads over Inger Christensen (lidt unfair, da hans to digtsamlinger fra før 1960 er marginale i hans værk), og at Dorrit Willumsen (debut 1965) må vente til næste forsøg på en sproghistorie, for nu blot at tage to af de mest oplagte udeladelser. Næste gang den slags sproghistorie skal skrives, kommer sagerne ikke til at se sådan ud. Det sværger jeg ved Suzanne Brøgger, Helle Helle, Solvej Balle, Naja Maria Aidt, Ursula Andkjær-Olsen og en lang række andre helt centrale (og kvindelige) skribenter fra nyere tid. Og et ekstra blik ind over fortiden kunne måske afsløre kvindelige skribenter der har fået lov at stå ude i regnen. Tove Ditlevsen har som nævnt fået æren af at repræsentere prosaens muligheder i midten af det tyvende århundrede. Det gør hun fortrinligt, men hvorfor i grunden ikke et eget afsnit? Er det de samtidige anmeldere, hvoraf en del åbenbart ikke satte pris på hendes stil, der går igen?

Men der vil nok også være dem der jamrer over alle de døde hvide mænd der IKKE er kommet med: Emil Aarestrup, Christian Winther, Holger Drachmann, Henrik Pontoppidan, Sophus Claussen, Martin Andersen-Nexø, Tom Kristensen, Poul Henningsen, Knud Sønderby, Martin A. Hansen, Halfdan Rasmussen, Ole Sarvig, Villy Sørensen, Anders Bodelsen, Henrik Stangerup, Christian Kampmann og mange mange flere. De har alle sammen haft en umiskendelig stil, deres bøger har eller har i hvert fald haft en meget stor udbredelse blandt det læsende publikum, de har alle haft deres virkning på eftertiden. Enkelte har sågar været internationalt kendte, og alligevel er de ikke kommet med. Jeg skal afstå fra gætterier på hvilke grunde der kan have været. I visse særlige tilfælde kan man tænke sig at grunden er at der simpelt hen ikke findes stilistisk interesserede forskere der har beskæftiget sig med forfatterskaberne; det må fx være grunden i tilfældet Halfdan Rasmussen, der mig bekendt aldrig er blevet gjort til genstand for litterære studier. Af alle på listen er han nok den jeg savner mest. Hans ufatteligt elegante vrøvlevers har stadig en stor og trofast læserskare, og selv om der ikke er mange der kan bære vand med ham, ser hans forbillede ud til stadig at være gyldigt for børnebøger. Mange kan hans digte udenad. Han lever virkelig op til mange af de vigtigste kriterier for at blive portrætteret.

Er optagelsen så berettiget hvad angår de tyve der er kommet med? Der er nok dem der vil undre sig over Ove Malling, som i dag bestemt hverken er særlig læst eller specielt mindeværdig som forfatter. Hans eneste bog, »Store og gode Handlinger« fra 1777, har til gengæld haft en yderst central plads i skolesystemet. Det er nok lidt skævt at legitimeringen af hans tilstedeværelse i den udsøgte forsamling gives i en billedtekst, men ikke i selve brødteksten, men det er til at leve med. Mallings bog beretter i et voluminøst bind en uendelig række anekdoter om den oldenborgske konges trofaste, flittige og patriotiske undersåtter, fordelt på 18 kategorier af særlige borgerdyder. Den skulle lære ungdommen sand dyd, god adfærd og rigtig religion, og desuden skulle den være forbillede for stavning og stil. Da bogen var slidt op, fortsatte dens anekdoter og dens stil med at være forbillede for kommende generationer af skolebogsforfattere. Det er hans eksemplariske anvendelse af en enkel, stilistisk og emotivt fuldstændig farveløs fremstillingsform der har skaffet ham en plads på denne bogs parnas, en stærk indrømmelse til en mere sociologisk tilgang til fænomenet 'stil': Hvilke forbillede fik den opvoksende ungdom for sine skriftlige forsøg? Ove Malling i stadig nye inkarnationer. – Erik Hansen, der i sin tid stod for den videnskabelige edition af denne i filologisk og historisk henseende yderst interessante (men næppe i sig selv læseværdige) tekst, giver en fremragende introduktion til bogens egenskaber, til og med i en stil der ikke lader Mallings egen noget efter. Da Erik Hansen eksempelvis et sted (s. 176) trækker et idiotkomma (blandt flere andre) frem hos Malling (fra citatet »Han gav

da Befaling at (...) spørge dem, hvad Friheder og Understøtninger, de forlangde«, behandles det i yderste nøgternhed som en del af inventariseringen, uden at der fortrækkes en mine. Hvis man har kendt Erik Hansen blot overfladisk, er det til gengæld ikke spor svært at forestille sig hans sardoniske grin ved fundene.

Man kan stille flere spørgsmål ved dem der er kommet med, især blandt de nyeste forfattere, men jeg skal afstå fra at fortsætte den diskussion hér. I de fleste tilfælde forsvarer bogens medarbejdere med gode argumenter hvorfor præcis den forfatter som de skriver om, er blevet taget med, og jeg er tilbøjelig til at lade argumenterne stå. Klart nok kan en bog som denne ikke have detaljerede portrætter af alle forfattere. Man havde kunnet forestille sig at flere havde kunnet karakteriseres i samlede klynger, men det er alt sammen spekulationer. Hvis man mener at vi har brug for en grundigere stilhistorie (og det kunne man meget vel mene!), må man selv begynde.

Men de to ikke helt kongruente kriterier for at blive medtaget viser sig her at dække over et endnu større problem, som – indrømmet – nok ville kræve yderligere omfattende forskning: forholdet mellem normalstil og individualstil. Et bind som dette har den udprægede individualstil som sit primære mål, og det er også de stærke individualister der portrætteres, i hvert fald nogle af de mange. Her kommer Ove Malling så ind fra sidelinjen med en stil hvis individualitet er at det subjektive er gemt grundigt af vejen. Det Mallingske stilideal er i stærk kontrast med ældre perioders tilgang til saglig fremstilling, der inden for bogens ramme eksemplificeres fornemt med Anders Sørensen Vedel, portrætteret med stor skønsomhed af Marita Akhøj Nielsen. Hvor den Vedelske stil opnår autoritet gennem sin værdighed og ophøjede fremstilling, er det enkelheden og farveløsheden der særkendetegner Malling. Det er dog værd at minde om at sådanne udpræget ikke-individuelle stilarter som Mallings i virkeligheden har haft deres udbredelse og sociale gyldighed hele vejen gennem nyere tids historie, men den kendsgerning kommer ikke for alvor frem i lyset i bogen. Betinget af bindets opbygning forsvinder almen skrivestil i høj grad bag ved de sproglige eksperimenter i skønlitteraturen.

Problemet 'almen skrivestil' trænger nok til en nærmere behandling i denne sammenhæng. Det almene består af stilarter hvor den beskrevne genstand skal træde frem så klart som muligt fordi enhver form for subjektivitet der kunne sløre billedet, er blevet fortrængt, i hvert fald ifølge denne stils talsmænd. Teksten skal være som en rude som man kan se igennem; der må ikke være nogen uklarheder i den. Heroverfor kunne synspunktet være at ruden alligevel vil være der, uanset hvordan sagerne ellers står. Den personlighed der fremviser tekstens emne, er i denne alternative tilgang vigtig for at forstå hvordan genstanden er opfattet og fremstillet, men i den konventionelle tilgang er dette synspunkt uønsket og util-

børligt. I den konventionelle stil skal genstanden beskrives som de fleste ville se den, og skribentens synspunkt på genstanden anses derfor for at være forstyrrende. Formålet med den upersonlige stil er at sikre teksterne den autoritet der skal til for at de kan gælde som saglige; set fra et retorisk synspunkt er den upersonlige stil logosorienteret og dermed rationel, mens mere personlige stilarter bygger på etos eller (endnu værre) patos. Uanset hvilken stil det er, opfatter den konventionelle tilgang simpelt hen ikke den individuelle stil som havende den nødvendige kraft til overbevisning, og den savner derfor autoritet i retorisk forstand. Stilidealer af denne art har præget sagprosa og journalistik hele vejen siden Sneedorffs dage og op til vor tid. Det er et af stilistikkens paradokser at en af Danmarks mest kreativt skrivende journalister, Nils Ufer, i bogen *Den nøgne journalist* (1988) har givet et flammende forsvar for den journalist der holder sig til kun at skrive om sagen og intet andet. (De der husker Ufer, vil vide hvor individuel hans stil var, også i den nævnte bog.) Når man i dag lærer som en mere eller mindre mekanisk regel at man aldrig må skrive *jeg* i opgaver i det videregående skolesystem, er det formentlig en reminiscens af denne stil. Kontrasten mellem den afindividualiserede stil og den stærkt individuelle stil og brugen af den i forskellige genrer er måske en af de væsentligste opgaver i en stilhistorie, men samtidig en af de mest umulige at gribe an på grund af den forvirrede og mangelfulde empiri. Jeg har af og til foreslået studerende ved universiteterne at sammenligne leksikonartikler fra fx *Den store danske encyklopædi* med parallelle artikler i *Salmonsens Leksikon* fra 1920'erne. Interessant nok finder de fleste yngre læsere stilen i de gamle Salmonsensartikler alt for subjektivt farvet og foretrækker de mere anonymt udformede artikler i encyklopædien. Tiden er bestemt ikke løbet fra den afindividualiserede stil; stilistisk forskning har blot ikke rigtig interesseret sig for dens voksesteder, og en videnssociologisk forskning har simpelt hen ikke været forbi de stilistiske problemer.

Det bliver derfor også en fundamental uklarhed for bind 6 af Sproghistorien: Det kommer til at se ud som om individualstilen er trængt sejrrigt frem over hele linjen. I Lars Handestens fremstilling af Johannes V. Jensens ikkefiktive tekster bliver den stærkt individuelt prægede stil fremhævet som en styrke ved teksterne. I lyset af det som jeg her har skitseret, kunne man nok lige så gerne forstå denne fremstillingsform som inkongruent med læsernes forventninger. Tekster i samme smag som Johs. V. Jensens fagtekster kan formodentlig opnå retorisk autoritet som kilder til solid viden, men de gør det nok mere på trods af stilen, ikke på grund af stilen.

Den afindividualiserede stil døde altså ikke, tværtimod. Den er kommet igen år efter år i en ny form, og dens grundlæggende filosofiske problem er ikke blevet mindre: Jo mere det beskrivende individ trækker sig ud af teksten, jo mere kommer fremstillingen til at stå som et kunstprodukt der peger på sin egen saglighed

og referentialitet, i stedet for at demonstrere den beskrevne genstand. Idealet overlever og muterer, men bliver ved med at være den samme i grunden mærkelige figur. Men den stærkt individualiserede stil kan heller ikke overtage den afindividualiserede stils autoritet hvad angår beskrivelsen af omverden. Subjektet der ser tingen, er grundlæggende nødvendigt, men skal ikke desto mindre i den konventionelle stilforståelse stadig helst fortrænges.

Som en sidste krølle på denne sære hale, der grundlæggende stiller spørgsmål ved bindets overordnede disposition, vil jeg bemærke at den upersonlige normalstil står i svær kontrast til et tredje stilkriterium som bruges af flere af bidragerne til de individuelle portrætafsnit: at den portrætterede forfatter har bidraget med markante udtryk til daglig tale. Det er velkendt viden at udtryk som 'en halvstuderet røver' og 'ét er, et søkort at forstå' går tilbage til Holberg, og mange andre typer af udtryk ser ud til at være gledet ind i dagligt omgangssprog frem til Ribbjergs legendariske »ikke for fastholdere«. Men netop dette daglige omgangssprog kan ikke identificeres med nogen normalstil. Det er tværtimod en fremstillingsform der behøver et krydderi af fynd som tjener til farvning og understregning, både af den person der taler, og af en almen visdoms vurdering af situationen, altså noget som står i direkte modsætning til normalstilens forsøg på at holde ruden helt klar.

Ligesom i de senere bind synes redaktionen ikke altid at have udvist rettidig omhu med krydshenvisningerne i værket. Det gør eksempelvis et lidt kaotisk indtryk på mig når indledningen til det i øvrigt fremragende H.C. Andersen-afsnit (af Laurids Kristian Fahl og Jesper Gehlert Nielsen) griber tilbage til Skautrups sproghistorie for at karakterisere Oehlenschläger, uanset at Henrik Blicher ellers få sider forinden har givet en blændende karakteristik af skjaldenes Adam. Blichers behandling dukker så op som henvisning senere, men intern reference straks fra første færd havde nu set godt ud. Ved de forfattere der benytter sig af talesprogsformer og dialekt, havde det nok her og der været en fordel at få beskrivelserne justeret med kendere af disse materier. I sin ellers glimrende gennemgang af Højholt vil Nikolaj Zeuthen eksempelvis i dette citat fra *Gittes monolog om haven*: »f'di han ka' ikk' find' ukrudt« se en ledsætning der »tvinges ind i hovedsætningens ordstilling« (s. 347). Men konjunktionen *for* har ganske enkelt konsekvent helsætningsordstilling efter sig i talt sprog,¹ så ordstillingen er fulgt frivilligt med i dette tilfælde. Torben Jelsbaks behandling af Storm P. (der måske også er et af de mere uventede medlemmer af forsamlingen på parnasset) inddrager nogle hidtil upublicerede noter af Poul Lindegård Hjorth om gengivelsen af

---

1 Jakob Steensig. 1998. Om *for*di i forskellige sætningstyper i dansk talesprog. I: Kristensen, Kjeld (red.): *Selskab for Nordisk Filologi i København. Årsberetning 1996-1997*. København: Selskab for Nordisk Filologi. 179-192.

københavnsk dialekt. Jelsbak overtager med rette Lindegård Hjorths afvisning af at Storm P. gengiver københavnsk dialekt autentisk; men den egentlige pointe er at Storm P.'s reducerede skriveformer med stor skarphed rammer helt normale talesprogsfænomener der er udbredt over det meste af talesprogssfæren. (Interessant er at denne tilnærmelse til de flestes talesprog opleves som dialekt af læserne!)

Det er en fortræffelig service at give skribenternes biografi som stikord i en boks. Her finder man henvisninger til deres forfatterskab og deres biografi. Man kan altid diskutere hvor fuldstændige sådanne bokse bør være. Jeg savnede fx Blichers og Grundtvigs tidligste beskæftigelser ud fra det synspunkt at forfattere dengang var tvunget til at have noget at leve af ud over skrivelserne, men jeg savnede også oplysningen om Per Højholts arbejde på Gentofte Bibliotek, primært fordi det var ad den vej Højholt kom i kontakt med Dan Turèll og kom til at øve direkte indflydelse på ham. Højholt har selv fortalt sin version af historien i *Stenvaskeriet* (1994, s. 44-47).

Billedredaktionen er til gengæld denne gang temmelig perfekt og følger grundigt og relevant op på teksternes fremstilling af emnerne. Hvad angår opbygningen af de enkelte afsnit, får forfatterne af hvert afsnit relativt frie hænder til at udforme beskrivelsens enkelte elementer. Hos flere, fx Svend Eegholm-Pedersen og Erik Hansen, behandles stilen på tværs af forfatterskabet ud fra nogle skarpt tilskårne grammatisk funderede mønstre, mens stilbeskrivelsen hos andre bidragydere får en mere litterært betonet behandling, fx en kronologisk gennemgang af de centrale værkers stil. Det bidrager til den fornemmelse som man kan have, at bogen flimrer noget. På den anden side er det nok også meget forlangt at alle skulle henholde sig til ét forudgivet skema i behandlingen.

Sammenfattende kan man sige at bindet på mange måder leverer hvad man realistisk kan forvente af en så kompleks opgave. Som i bind 5 har jeg fornemmelsen af at dispositionen af bindet ikke er ganske grundigt gennemtænkt, sådan at forstå at planen nok er tænkt ud uden at indholdet af de enkelte afsnit har fået nogen videre indvirkning på formen. Især den faglige homogenisering af enkeltbidragene og forholdet mellem individualstil og normalstil kunne nok have været tænkt grundigere igennem. Der er også i dette bind fine, grundige og smukke behandlinger af de forskellige emner der indgår, men der er også afsnit der står svagere, fx Thorkild Borup Jensens behandling af Benny Andersen, der i mine øjne ikke for alvor får argumenteret for at netop Benny Andersen er stilistisk central.

Det er nu tid at samle op og give et overblik over hele bogserien. I sig selv er et bogværk af dette omfang og denne grundighed en usædvanlig begivenhed og en stor præstation som alle fagets dyrkere kan betragte med stolthed oppe på hylterne. Værket har givet såvel faglige kredse som læge læsere en enestående mu-

lighed for at danne sig et grundigt indtryk af dansk sproghistorie i en moderne faglig ramme. I mange henseender er det de første bind i serien der står stærkest. Fremstillingen af sproghistoriens klassiske discipliner er i mine øjne uklanderlig. Dens resultater har allerede vist sig nyttige og brugbare i den videre forskning, og langt de fleste af afsnittene er yderst velkomne bidrag til den faglige beskrivelse af dansk. Frem for noget gælder det syntaksens historie. En sådan fremstilling har vi aldrig tidligere haft, og det er meget glædeligt at vi nu har et værk af denne art til at danne ramme om fremtidigt udforskningsarbejde, til og med fremstillet i et begrebsapparat som er kongruent med den nyeste og mest autoritative fremstilling af moderne dansk syntaks. (Jeg er godt klar over at visse andre recencenter har beklaget sig over dette forhold; men grammatikker forudsætter nu engang en omfattende og kompleks begrebslighed, og anvendelsen af et større funktionelt orienteret apparat burde ikke være mere af en belastning for læserne end fx et generativt, eller i værste fald et traditionelt grundlag af den art som referencegrammatikker gerne opbygges på.) Bogværkets svagere sider melder sig når vi kommer til de mere sprogbrugsorienterede afsnit. Om egentlige svipsere er der efter mit skøn ikke tale, men det er tit som om de enkelte afsnits fremstilling ikke altid passer ind i den forud vedtagne overordnede ramme for de senere bind; det er især tilfældet i bind 6, oplever jeg.

Der har medvirket en sand gudsvelsignelse af forskellige forskere. Grundlæggende er ideen den sympatiske at de enkelte emner kan blive behandlet af en person der er grundigt indlæst på området. Problemet ved denne tilgang er ikke sagligt, men fremstillingsmæssigt. Det betyder at parallelle områder, fx to perioder af det samme ortografiske eller fonetiske emne, eller for den sags skyld sjette binds forfatterportrætter, opbygges efter vidt forskellige principper, sådan at den direkte sammenlignelighed mellem de to perioder eller de tyve forfatterportrætter inden for værket selv går tabt. I den forstand kan man som læser savne den gennemgående figur i bogen som man mærkede hele vejen gennem Peter Skautrups sproghistorie. Lad så være at fx syntaksafsnittene hos Skautrup var ret overfladiske; tilgangene og begrebsrammerne lå fast fra bondestenalderen til anden verdenskrig. Det gav en ensartethed i læsningen der på mange måder gjorde bogen nyttig og anvendelig som håndbog. Læseren vidste hvad der kom, og hvordan der ville blive spurgt ind til problemerne, og man kunne på den måde sammenligne hvad der blev sagt fra periode til periode. Hvor den nye sproghistories enkeltafsnit er længst væk fra hinanden, får værket mere karakter af antologi end af samlet fremstilling. Hvis det skulle have været undgået, skulle redaktionen være gået temmelig hårdt til afsnittene. Det er velkendt blandt sprogfolk at de redaktionelle indgreb er blevet betragtet som hårde nok endda, og meningen med det redaktionelle arbejde skulle jo heller ikke være at skabe livslange fjendskaber. Skautrup skrev endelig heller

ikke sin sproghistorie helt alene; der indgår bidrag fra en stor mængde studerende, men deres arbejde er som regel gemt væk og anonymiseret komplet bag ved mæstros overordnede greb om fremstillingen. Men denne tilgang har dette værk én gang for alle fraskrevet sig. Lad det så være godt eller skidt.

Men uanset alle disse kritiske kommentarer må vi som fagfolk i danskfaget være lykkelige og glade for den nye sproghistorie. Den er rent fagligt kommet adskilligt længere ned i en masse problemer end Skautrup kunne. De metodiske problemer der blev vendt i bind 1, er et refleksionslag omkring selve det at skrive sproghistorie, og det når ned i en dybde som Skautrup ikke for alvor berører. Fremstillingen af den indoeuropæiske fortid er langt grundigere end Skautrups, og adskillige andre afsnit vidner også om at sprogvidenskaben ikke har stået stille. Problemer omkring sociolingvistik, talt sprog og sprogmoder er langt bedre kendt i dag end dengang Skautrup skrev, og det mærkes i værket.

Tilbage er kun at notere at denne sproghistorie næppe bliver den sidste i det danske sprogs historie. Sproget kommer til at ændre sig, dets status og kontakter vil blive andre, måske før vi aner. Når man ser hvor meget østasiatisk kultur er begyndt at udøve *soft power* her til lands, kan man i en snarlig fremtid næppe undgå også at se reflekser i sproget. Vores forskningsmetoder vil blive skærpet, og vores evne til at gå ind i kilderne vil blive bedre til at opnå resultater. De der har bidraget til denne bog, kan med rette være stolte af hvad de kom frem til – og når den næste sproghistorie engang skal skrives, vil de kommende redaktører og forfattere givetvis se på dette værk med den største respekt.

Henrik Jørgensen

Nan Dahlkild og Steen Bille Larsen (red.): Dansk Bibliotekshistorie bind 1-2. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag 2021. 790 sider. ISBN 9788771845136. Vejl. pris 499,95 kr.

For godt 100 år siden, i 1920, fik vi i Danmark den første lov om biblioteker. Det var en skelsættende begivenhed, og dens 100-årsjubelæum i 2020 var anledningen til at en lille gruppe bibliotekshistorikere kastede sig over den ambitiøse opgave at skrive en dansk bibliotekshistorie fra de ældste tider til i dag.

Resultatet er blevet et overordentlig vellykket tobindsværk. De to erfarne redaktører, Nan Dahlkild, lektor em. ved Institut for Kommunikation, Københavns Universitet, og Steen Bille Larsen, tidligere nationalbibliotekar ved Det Konge-

lige Bibliotek, har selv bidraget som medforfattere af flere af kapitlerne, og øvrige forfattere er Christian Kaaber, antikvar og boghistoriker, og to yngre historikere, Jesper Lundsby Skov og Jesper Vestermark Køber, begge post.docs.

Det er den første danske bibliotekshistorie der omfatter biblioteker og bogsamlinger i al deres mangfoldighed. Og det er ikke bare selve syntesen der er ny. Værket bygger på et mangearartet og for en dels vedkommende ikke tidligere udnyttet kildemateriale og rummer mange nye indsigter.

Aarhus Universitetsforlag har sørget for at give det samme næsten kvadratiske format som *Dansk Skolehistorie* (2013-2015) og *Dansk Sproghistorie* (2016-2022), og formatets mulighed for en generøs og opfindsom billedside er udnyttet til fulde. Som de to forgængere er *Dansk Bibliotekshistorie* henvendt til både forskere og andre fagfolk og til alment interesserede læsere.

1920-lovens betydning i den danske bibliotekshistorie markeres i selve værkets disposition. Første bind dækker tiden frem til 1920 og andet bind de følgende 100 år, stort set frem til i dag. Den skæve kronologiske proportion, som jo kendes fra andre oversigtsværker, skyldes ikke bare at kilderne flyder rigeligere jo længere frem mod nutiden vi kommer. I dette værk giver den moderne slagside særlig god mening. Den røde tråd er bibliotekernes »betydning for oplysning, dannelse og kulturel udvikling« (I, s. 11) eller med andre ord deres »sammenhæng med *oplysningens* og *demokratiets* historie, som er tæt forbundet med *åbningen af biblioteket*« (I, s. 12). Dette fokus på bibliotekerne som oplysningsinstitution afspejles i de to binds undertitler, »Biblioteker for de få« og »Biblioteker for alle«. Interessen samler sig dermed om bibliotekets stadig stigende betydning i det demokratiske samfund efter 1849, en udvikling der tog særlig fart efter 1920. I det lys fortælles historien om danske biblioteker i middelalder, renaissance og oplysningstid og helt frem til 1920-loven med et let teleologisk anstrøg – hvor åbne var de, hvem havde adgang, så hvordan leder det frem til loven om folkebiblioteker – men det går ikke ud over fremstillingen af de enkelte historiske epoker i egen ret og giver værket en fin tematisk tråd. Et beslægtet tema er værkets gennemgående opmærksomhed på bibliotekernes fysiske og geografiske rammer og vilkår.

Det er Christian Kaaber der alene har taget sig af tiden op til 1793. Det var det år Det Kongelige Bibliotek slog dørene for offentligheden, så også dette årstal er signifikant i historien om bibliotekernes åbning. Kaaber skriver veloplagt og indsigtfuldt. Det første kapitel om tiden frem til reformationen i 1536 – »Våbenkammer for tro og lærdom«, som det malende hedder – fortæller relativt kort om middelalderens bogkultur og bogsamlinger knyttet til kirker og klostre og det ældste universitetsbibliotek, hvis grundlæggelse traditionelt dateres til 1482. Den nære sammenhæng mellem kristendommen og skrift- og bogvæsen betones, ligesom kontakten med det øvrige Europa er godt fremhævet. Kapitlet maler med bred

pensel, forståeligt nok i betragtning af det sparsomme kildemateriale. Bogtrykkets opfindelse midt i 1400-tallet er naturligvis fremhævet, men papirets udbredelse og senmiddelalderens fromhedskultur og læsefærdighed kunne være ofret mere opmærksomhed (se fx afsnittet om middelalderen i *Dansk Litteraturs Historie 1100-1800*, bind 1, Gyldendal 2007).

De følgende kapitler tager os fra lænkede bøger i 1500-tallets kirkebiblioteker over 1600-tallets lærde samlere til oplysningstidens lejebiblioteker. Meget stof er her samlet i en klar og velstruktureret form, og det konsistente fokus på bibliotekernes praktiske vilkår – såsom opvarmning og åbningstider – er øjenåbnende og forfriskende. Kapitlerne holder en god balance mellem det snævert bibliotekshistoriske og den større samfundsudvikling som bibliotekerne er en del af. Dansk bog- og bibliotekshistorie fremstår som del af et større europæisk hele. Luthers anbefaling af alment tilgængelige biblioteker i større byer, Gabriel Naudé's indflydelsesrige afhandling om bibliotekers indretning og funktion fra 1627 og Francis Bacons betoning af bøgernes plads i det ideelle museum i 1594 får lov at danne bagtæppe.

Særlig kan den mangefacetterede behandling af Universitetsbiblioteket fremhæves. Den samling på 178 bøger som universitetet modtog i 1556 fra toderen Frands Villumsen, 'Frands Tolders Liberi', kan, som Kaaber konstaterer, anses for Danmarks første offentlige bibliotek. Til donationen var der nemlig knyttet den betingelse at samlingen skulle være åben for alle, særlig »fattige Studenter, Præster og Degne« (I, s. 66).

Der tegnes et billede af et bruger-orienteret universitetsbibliotek, »et efter samtidens standarder moderne offentligt forskningsmiljø« (I, s. 70), åbent for professorer og studerende, i modsætning til Det Kongelige Bibliotek der i disse århundreder kun var tilgængeligt for kongen og en snæver gruppe af statens øverste embedsmænd. Kaaber har krydret fremstillingen med konkrete eksempler på låneradfærd, fx Niels Stensens fyldige notater om sin læsning på universitetsbiblioteket og en anonym studenteklage over forholdene på biblioteket i 1707.

Blandt universitetsbibliotekarerne fremhæves Thomas Bartholin (1616-1680), og det havde været oplagt også at vie hans afhandling *De libris legendis* fra 1676, 'Om at læse bøger', mere opmærksomhed. Den lille bog kan vel betegnes som den ældste danske biblioteksvejledning. Den er baseret på syv forelæsninger hvor Bartholin introducerede de studerende til bogvæsen og litteraturhistorie generelt og særligt til Universitetsbiblioteket. Blandt andet løfter Bartholin sløret for sine planer om at udarbejde et stærkt tiltrængt katalog over bibliotekets samlinger, der var vokset betragteligt i 1600-tallet.

Bartholin ønskede tydeligvis at give de unge akademikere overblik over de mange typer af bibliografiske hjælpemidler der efterhånden fandtes på bogmar-

kedet, og hans lille bog er et interessant udtryk for den udbredte oplevelse af 'information overload' i århundrederne efter Gutenberg (jf. Ann Blair: *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, 2011), et aspekt som godt kunne have været tænkt med ind i fremstillingen af bibliotekshistorien.

Kapitlerne kommer i øvrigt vidt omkring. Ikke blot hører vi om Det Kongelige Bibliotek anlagt efter Mazarins forbillede som repræsentativt fyrstebibliotek, træffende karakteriseret som »et kongeligt orkestreret univers« (I, s. 107), om de mange store privatbiblioteker, der ikke bare tilhørte adelen, men i stigende grad også københavnske lærde som Ole Borch og Peder Resen. Vi får også i glimt et indtryk af lokale bogsamlinger knyttet til latinskoler og kirker rundt om i landet. Men her er sporene få.

Det ændrer sig i 1700-tallet. Kaabers sidste kapitel – »Oplysning og patriotisme 1728-1793« – giver et fint indtryk af den spirende læsende offentlighed der kommer til syne i tidens læseselskaber og lejebiblioteker. Et vellykket greb er benyttelsen af de nye adresseaviser som vejviser i hovedstadens bibliotekslandskab. Ifølge Profts vejviser kunne man fx finde seks lejebiblioteker i 1784. Vi taber ikke de større biblioteker af syne – Det Kongelige Bibliotek der nu gradvist åbnede sig, Universitetsbiblioteket og Sorø Akademi – og hertil kom de nye specialbiblioteker der afspejlede oplysningstidens specialisering af videnskaberne.

Herregårdsbibliotekerne ofres særlig opmærksomhed i den indledende vignet om det velbevarede bibliotek på Clausholm. Bogbestanden dokumenterer, som Kaaber iagttager, at »tidens progressive, politiske tanker i høj grad udfoldedes i det absolutistiske samfunds privilegerede klasser« (I, s. 121). Mod slutningen rettes blikket mod et andet herregårdsbibliotek, Johan von Bülow's 'tankefulde have' på Sanderumgaard på Fyn. Her førtes oplysningen ud i naturen, og der trækkes tråde ud i Europa og frem mod romantikken.

Resten af bind 1 dækker tiden mellem 1793 og 1920 og er forfattet af de fire øvrige medlemmer af forfatterkollektivet. I dette lange 19. årh. tager udviklingen fart. Fra fortrinsvis at have været for en lille gruppe akademikere og adelige, finder biblioteker i mange afskygninger – almue- og sognebiblioteker, stiftsbiblioteker, læseselskaber, lejebiblioteker – efterhånden ud til langt flere. Også de videnskabelige biblioteker voksede i antal.

Særlig læseselskaberne kom til at spille en stor rolle også uden for København. Blandt de mest succesrige læseselskaber var Athenæum i København og Fyens Stifts Læseforening. Som ledsagende billeder fra London og Boston dokumenterer, var de et internationalt fænomen, udsprunget af et behov hos et voksende borgerskab for oplysning og litteratur, og de tilbød et socialt samvær som bibliotekerne ikke uden videre gjorde. Til gengæld kostede det penge at være med. Havde man ikke råd til det, stod lejebibliotekerne stadig til rådighed.

Mod slutningen af århundredet tager det statslige engagement i biblioteker og bogsamlinger fart. Statens Bogsamlingskomite stiftedes i 1905. Fire år senere holdt Det Kongelige Biblioteks leder, H.O. Lange, en tale om behovet for et landsdækkende biblioteksvæsen, en tale som »næsten har fået karakter af skabelsesberetning for de danske folkebiblioteker« (I, s. 312). Lange var, som andre af tidens bibliotekspionerer, inspireret af det angelsaksiske biblioteksvæsen og dets 'library spirit', der betonedede sammenhængen mellem demokrati, oplysning og professionelt drevne biblioteker.

Vi er nu fremme ved bind 2, hvis fire store kapitler alle er forfattet i et samarbejde mellem Nan Dahlkild, Jesper Vestermark Køber og Steen Bille Larsen. Det centrale nye i biblioteksloven var at det nu blev defineret som en statslig opgave at sikre alle borgere i hele landet adgang til bøger. Bibliotekerne skulle »udbrede Kundskaber og almindelig Oplysning«, som der stod i lovens § 4 (II, s. 12), og loven blev startskuddet til en forrygende udvikling gennem det meste af det 20. årh. Den forening af oplysning, demokrati og bibliotek som lå bag loven, fik nyt, prægnant udtryk i manifestet *Demokratiets Krav til Bibliotekerne*, udgivet af Frit Danmarks biblioteksgruppe i befrielsesdagene maj 1945.

Men bag bibliotekslovens oplysningsoptimisme gemte der sig både før og efter lovens vedtagelse i 1920 modsætninger og kulturkampe. Med rødder i bogsamlingsbevægelsen fra århundredets begyndelse protesterede en grundtvigsk inspireret fløj mod centralisering og statens indblanding i bogvalg. Heroverfor stod en moderne, centralistisk fløj, personificeret i Thomas Døssing, direktør for det nyoprettede Statens Bibliotekstilsyn, der med stort gennemslag talte den rationelle, værdineutrale oplysnings sag. Det kom også til at handle om skønlitteratur over for faglitteratur, om lødighed og folkeopdragelse.

Disse ideologiske positioner kan følges i forskellige afskygninger op gennem århundredet. I takt med bibliotekernes hastigt stigende udlånstal i efterkrigstiden, bølgede debatten om deres formidlingsopgave. Forfatter – og bibliotekar – Per Højholt langede ud efter underholdningslitteraturens dominans på hylderne (II, s. 174), og det var heller ikke oplagt for alle at tegneserier og grammofonplader hørte hjemme på bibliotekerne. Men på trods af indvendingerne udvidede bibliotekerne gradvist deres kulturtilbud.

De fysiske rammer vies til stadighed opmærksomhed. Biblioteker opførtes i stor stil over hele landet gennem det meste af århundredet, og værket trækker interessante forbindelser mellem arkitektur, funktion og ideologi. Mellemligstidens officielle bibliotekspolitik, præget af oplysningsoptimisme som den var, fik arkitektonisk udtryk i klassicistiske og rationelt indrettede 'videnstempler' efter amerikansk inspiration. Et eksempel er det monumentale Hjørring Centralbibliotek fra 1927. Anderledes minimalistisk i sit udtryk, men ikke mindre ambitiøst,

var Rødovre Bibliotek fra 1970, opført tæt ved både rådhus og indkøbscenter, et kulturcenter med legelandskab til børnene, pladebar og høretelefoner til de unge. Vi hører om ølkasseeksperimentet i Høje Gladsaxe og oplevelsesbiblioteker i det nye årtusind. Kort sagt, bindet bugner af beskrivelser af de mange nye biblioteker, forsknings- og specialbiblioteker såvel som folkebiblioteker, i det ganske land, også i Nuuk og Torshavn, godt understøttet af værkets formidable billedside.

Den stadige vækst og ekspansion fik en ende. Ved årtusindskiftet var antallet af lånere og udlån faldende. Mens der i 1988 fandtes ca. 1100 fysiske folkebiblioteker, var under halvdelen, ca. 500, tilbage i 2008. Kommunale besparelser og politiske prioriteringer spillede en rolle, men overordnet set har digitaliseringen og ændrede medievaner naturligvis været afgørende. Det er omdrejningspunktet for en nuanceret diskussion i bogens sidste kapitler.

Digitaliseringen har ganske vist i mange henseender betydet et stort fremskridt for biblioteksverdenen, og både folke- og forskningsbiblioteker tog tidligt de digitale muligheder til sig. Allerede i 1970'erne begyndte man således at arbejde med elektronisk katalogisering. Men grundlæggende kom internettet med dets lette adgang til information og kulturelle ressourcer til at kaste bibliotekerne ud i eksistentielle overvejelser. Det har heller ikke i de senere år skortet på stemmer i den offentlige debat som har argumenteret for at bibliotekerne efterhånden var ved at overleve sig selv, at internettet var ved at overflødiggøre dem. Men fra biblioteksverdenens side har man ihærdigt argumenteret for at biblioteket fortsat har en væsentlig rolle at spille i det digitale videnssamfund: Det er stedet hvor borgere kan erhverve kompetence til at skelne mellem fake og fakta i den moderne verdens nyhedsstrøm. Og det skal stadig være et sted hvor læselyst fremmes, og hvor livslang læring og demokratisk dannelse understøttes.

Her slutter værket, i en tone af behersket optimisme. Og spændende bliver det nægtelig at følge bibliotekerne fremover. I *Dansk Bibliotekshistorie* har vi nu fået en glimrende fremstilling af historien frem til 2020, på én gang fuld af sjove detaljer og god til at trække lange kulturhistoriske linjer. Det er et væsentligt område af hvad man vel kan kalde dansk oplysningshistorie der her er dækket. Men netop i betragtning af værkets erklærede »sympati for folkeoplysning, kulturformidling og vidensdeling« (I, s. 21) ville det have været interessant hvis andre oplysningsarenaer – tidsskrifter, leksika, uddannelsesinstitutioner – i højere grad var blevet trukket ind. I allernyeste tid har lex.dk fx, ligesom biblioteksbranchen, slået på sin betydning for demokratisk dannelse og bekæmpelse af fake news.

Man kan også savne et større internationalt udsyn i skildringen af historien 1920-2020. For mens der gives et fint indtryk af både den ideologiske og den praktiske påvirkning fra USA i årtierne op til biblioteksloven i 1920, fylder samar-

bejde og samspil – eller blot sammenligning – med nabolandene forbavsende lidt i fremstillingen af de sidste 100 års udvikling.

Naturligvis kan der rettes andre mere detailprægede indvendinger. Her og der forekommer lidt uforståelige gentagelser. Til den fornemme billedside hører generelt udmærkede billedtekster, men det er lidt ærgerligt at de især i 2. bind ofte blot gentager hvad der også meddeles i brødteksten. Billedoplysningerne i bind 1 er heller ikke altid fyldestgørende. Men lad først og fremmest dette værk være varmt anbefalet som en stofmættet og velfortalt beretning om hvad man i branchen selv kalder de danske bibliotekers ‘næsten eventyrlige’ udvikling.

Karen Skovgaard-Petersen

Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe (red.): Danske reformationssalmer i kontekst. København, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2022. Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag. 373 sider. ISBN 9788775330591. Vejl. pris 300 kr.

Anmelderen af denne bog har et habilitetsproblem: Bogen er blevet til i forbindelse med et projekt i hvis rådgivende råd jeg har siddet. Jeg var tilmed inviteret til at bidrage til bogen, men måtte opgive at få bidraget færdigt pga. andre opgaver. Nu er Danmark, for at citere en velkendt samfundstænkter, for lille et sprogområde til at have en ballet, så den frafaldne medarbejder vil ofte fremtræde som et kompetent bud på en anmelder, navnlig til en bog som denne der strækker sig over en større spænd af fagfelter. Nogle vil nu måske mene at jeg til inhabilitetsproblemet har føjet et hybrispøblem ved at antyde at jeg ved noget om hele bogens fagfelt. Det må læseren så dømme om efter endt læsning.

Bogen har sin baggrund i et udgivelsesprojekt som nok må siges at stå helt centralt i dansk sprog- og kulturhistorie i 1500-tallet: Dokumentationen af reformationens salmesang, dvs. en digital edition af de tekstlige og musikalske kilder til salmesangen og dens funktion 1529-1573. Salmesangen har en væsentlig status i de gængse forestillinger om reformationen og opbygningen af danskheden; med Oluf Friis' ord: »Maalet er, at Salmerne skal lyde ikke alene i Kirken, men under alle Dagliglivets Forhold...« (Friis 1945 s. 306). At det lykkedes i høj grad og på ret kort tid, kan vi se af Palladius' beretning om de københavnske ålefiskere der bliver fanget på en isflage (smst.); mens de venter på undsætning, synger de »Nu bede vi den Helligånd«, og senere, da deres skæbne er beseglet, »Med glæde og fred

far jeg nu hen« (Jacobsen 1925 s. 45f)). Det er dog lige så velkendt at højmissen længe beholdt sine traditionelle led, såvel ordinarium (det der skulle synges alle søndage) som proprium (de tekster der hørte til på bestemte dage). Sågar de latinske tekster forsvandt ikke, men bibeholdtes (Friis 1945 s. 315); jo finere kirke, jo mere latin, som man kan se af Kirkeordinansen, men også i landsbykirkerne fortsatte den latinske sang længe. Reformationen står på den måde i et vadested, hvor det nye i liturgien har meldt sig, men hvor det gamle stadig lever videre. Måske er situationen ovenikøbet snarest den at både 'det nye' og 'det gamle' havde eksisteret sammen længe; mange af de klassiske lutheranske tiltag for at befordre fromheden, såsom fællessang og prædiken, havde været gængse i den senmiddelalderlige *devotio moderna* ('moderne gudsdyrkelse'), fx inden for den italienske *laudesi*-bevægelse fra ca. 1200 og fremefter; det var blot ikke blevet inddraget i højmissen (Wilson 1992 passim). Vi kan ikke uden videre projicere den nutidige gudstjenesteform tilbage over reformationsperioden; der er sket adskilligt siden da. Med materialet på hjemmesiden får vi en fremragende mulighed for at tage vadestedets nærmere geografi i øjesyn.

På projektets side med de digitale udgaver *salmer.dsl.dk* finder man for det første de fem første salmebøger: Ludwig Dietz' to salmebøger 1529 og 1536, Christiern Pedersens 'Malmøsalmebog' i 1533-udgaven. Hans Vingaards salmebog fra 1553 og endelig topstykket i kronen: Hans Thomissøns pragtværk af en salmebog fra 1569. For det andet rummer siden de centrale messebøger, Claus Mortensens *Thet christelige messze embede paa danske* fra 1529, *Een handbog som inde holler det hellige evangelische Messe embede*, formentlig udgivet af Oluf Ulrickssøn 1535, Frans Vormordsens *Een ganske nyttelig oc alle sogneprester oc predicanter nødtørtelig Handbog* fra 1539 (idet jeg her citerer trykkenes egne titelblade; på hjemmesiden har alle bøgerne fået moderne titler). Endelig har vi det andet hovedstykke i kodificeringen af den danske lutherske kirkes praksis: Niels Jespersøns *Graduale* fra 1573. Der er fyldige muligheder for at studere både teksterne og melodierne. Dog mangler der én væsentlig kilde til tidens religiøse liv og dets organisation, nemlig kirkeordinansen af 1539 (latinsk version 1537). Den kan man finde digitalt andetsteds [<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/kirkeordinansen-14-juni-1539> og <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius01val-shoot-workid75067>, begge tilgået 3.8.2023], men dens fastlæggelse af gudstjenestens form er central for en del af de problemer som kommer op i forbindelse med fortolkningen af udgivelsens materiale. I den forstand havde det været fint hvis hjemmesiden havde haft et link til denne kilde, selv om den tilgængelige tekst langt fra er editeret efter DSL-sidens høje standard. (I den allerbedste af alle verdener havde både den latinske og den danske version af Kirkeordinansen selvfølgelig-

lig indgået på siden i fuldt editeret stand, men Leibniz har som bekendt levet forgæves.)

Alle teksterne har været tilgængelige før som facsimileeditioner. Vi der kan lide at leve en del af vores liv offline, vil derfor ganske givet beholde facsimilerne på hylderne, men samtidig kan man konstatere at hjemmesiden byder på et sandt festfyrværkeri af ekstra muligheder som en stakkels offlinebog kun kan konkurrere med gennem sin aura af lænestolens evighedshungrende dybder. Af ufattelig stor nytte, såvel for de studerende der har fået lektier for på siden, som for undervisere og forskere og alle andre interesserede, er det gigantiske ordbogsarbejde der ligger bag siden. Når ordbogen er aktiveret, kan man ved at dobbeltklikke på ordene få korte definitioner samt henvisninger til andre digitale ordbogsopslag: Moths Ordbog, Kalkars Ordbog, Gammeldansk Seddelsamling og ODS. Jeg kunne ikke få ordbogsfunktionen til at komme med noget forslag til staveformen *wddragne* (på første side af Dietz 1529); om det nu er det initiale *w* eller bøjningsformen der volder knuder for algoritmerne, får stå hen. De øvrige stikprøver kom som de skulle, og var gode og nyttige.

En lige så interessant baggrundsfunktion finder man i editionen af nodematerialet. Det er tilgængeligt som facsimiler, men også i transskription til (tilnærmet) nutidig standard. Desuden er der også her indbygget en søgemaskine der gør det muligt at søge melodier og melodifragmenter frem. Med tanke på salmemelodiernes vildtvoksende baggrund er en sådan søgemaskine en ekstremt nyttig detalje. Melodierne blev dels hentet fra forskellige katolske kilder, dels fra folkelig sang, både den høviske og den mindre høviske slags. Hvis man er interesseret i at se hvordan en gregoriansk melodi eller en folkemelodi tager sig ud inden for materialet, eller hvis man vil fremsøge konkordanser inden for materialet, kan søgemaskinen levere en mængde forslag og muligheder og på den måde give en betydelig bedre udforskning af materialet end den gode gammeldags meditative ombladrning i lænestolens dyb.

Alle disse digitale muligheder betyder at udforskningen af materialet hjælpes frem på virkelig mange punkter. Mulighederne er allerede antydet i bogen, især i ordforrådsstudierne og de studier der inddrager variation i materialet. Jeg håber i fremtiden vil vise hvilket potentiale der ligger i dette stof.

Den bog som ledsager projektet, er blevet til ved at projektdeltagerne og medlemmerne af det rådgivende råd har bidraget til en bog hvis titel er blevet *Danske reformationssalmer i kontekst*. Der er altid en fare ved at påkalde kontekstbegræbet i en titel. Ubefæstede sjæle kunne eksempelvis håbe på at de fik den essentielle baggrund for reformationens salmesang gennem bogen. De får en hel del, men der er virkelig mange aspekter af den komplekse kontekst som ikke tages op til videre grundig forhandling undervejs.

Fire af artiklerne leverer virkelig fyldig baggrund for væsentlige delaspæker af materialet. Marita Akhøj Nielsens gennemgang af parateksten demonstrerer gennem sin virtuose kobling af de tilsyneladende trivielle paratekst-elementer med det kirkehistoriske forløb et samlet overblik over begivenhederne der fastslår det rum som hele projektet befinder sig i. Noget lignende gælder Konrad Küsters grundige behandling af redaktionsprincipper og organisation af det trykte i salmebøgerne og gudstjenesteregulativerne. Küster sammenholder forordningerne for højmesse i de danske tekster med tilsvarende tekster fra det tysksprogede område og leverer dermed et enestående fyldigt billede af hvordan en tidlig lutheransk højmesse kunne tage sig ud. Især de tyske kilder tegner et billede af en noget nær uforandret højmesse uden megen deltagelse af menigheden. Her er der langt større sprækker i det danske materiale, sprækker som måske ikke kommer ganske til deres ret i Küsters fremstilling. Hvis vi fx tager juledagsliturgien, skal menigheden synges i hvert fald fire sange (før og efter prædiken, efter nadver »Jesus Christus er vor salighed« og til slut »Et barn er født«), og endnu tre steder (introitus, sekvens og før nadver) er der valgfrihed mellem dansk og latinsk sang. Det skal dog ikke skjules at latinen fylder meget i liturgien.

I sin gennemgang af principperne bag omsætningen af nodematerialet i de digitale editioner til praktisk sang giver Bjarke Moe et fascinerende billede af hvordan tidens kollektive sang fungerede. Selv om noderne i originalerne er forsynet med differentiering med hensyn til længde og til dels taktangivelse, argumenterer han meget overbevisende for at der i virkeligheden ligger en mere fri, retorisk orienteret rytmeopfattelse bag nedtegningerne. Hvordan noderne så er blevet håndteret i praksis, kan vi ikke vide enormt meget om; og det er heller ikke Moes emne. Der er mange samtidige og senere beretninger om hvordan kirkesangen har lydt, og de tegner ikke et særlig smukt billede. Når ordet *skråler* senerehen kan bruges om en degn (Wad 1930 s. 74, jf. ODS), kan man se at den officielle leder af kirkesangen heller ikke har nydt de kunstforstandiges tillid. Men disse negative vurderinger fra udenforstående er langt fra det samme som at de der sang, har oplevet det de gjorde, som skrål, tværtimod. Her kunne musketnologiske studier over folkelig kollektiv sang måske bringe os længere.

Den sidste artikel der giver et større perspektiv på baggrunden, er Bodil Ejrnæs' velfunderede gennemgang af salmen som genre, inklusive alle de kringelkroge som genren er løbet ind i. Ejrnæs slutter af med en omhyggelig gennemgang af Luthers brug af Davids salme 46 (45) som forlæg for »Vor Gud han er så fast en borg«. I de tidlige salmebøger fremhæves Luthers tekst gerne som en gendigtning, og det er derfor dybt interessant at se nærmere på hvad der er kommet med, hvad der er udeladt og hvad der er tilføjet. Ejrnæs' gennemgang er både meget fintmærkende og meget nyttig; hun viser hvordan Luther fikserer

på bestemte aspekter af den bibelske tekst, men lader andre og væsentlige sider af teksten ligge.

De øvrige artikler går snarere i dybden med delproblemer eller behandler problemer som står tangentielt til projektets kerne. To bidrag – Roman Hankelns »Overgangen: fire liturgiske kilder i Danmark-Norge 1519-1573« og Árni Heimir Ingólfssons »The Reception of Hans Thomissøn's *Psalmebog* and Niels Jespersen's *Graduale* in Iceland« er interessante ved at vise hvordan det danske monarkis magtinteresser i form af de to officielle gudstjenesteforordninger, salmebogen og gradualet, blev modtaget og hvordan norsk og islandsk gudstjenestepraksis, for så vidt den kan udledes af supplerende håndskrifter og tilskrifter, til dels indoptog dele af det der gik forud. I sit bidrag behandler Dorte Duncker med vanlig sikkerhed ordforrådsproblemer og tilknyttede genreproblemer i salmerne, holdt op mod periodens øvrige versificerede danske litteratur, folkeviserne og den lidt oversete linje af 'danske viser', dvs. viser i håndskrifter og flyveblade som formelt ikke er folkeviser. Salmerne viser sig at have større affinitet til den sidste genre. Simon Skovgaard Boeck tager et meget lille, men litteraturhistorisk væsentligt hjørne af Thomissøns salmebog op, nemlig inklusionen af dele af nogle katolske Rosenkransdigte af Hr. Michael (trykt 1515; om hr. Michaels liv ved vi stort set intet, ud over at han var præst i Odense, og at han skal have fået opfordringen til at digte sine Mariadigte 1496, sml. Pedersen 2023). Artiklen er en karakteristik, ikke så meget af Hr. Michael, selv om der også peges på en del væsentlige sider af hans sprog, som af Thomissøns måde at revidere en tekst på. Simon Skovgaard Boeck kan demonstrere hvordan Thomissøn er en omhyggelig og stilbevidst redaktør, der ikke bare fjerner de mest katolske træk, men også arbejder for at bevare markante sider af den tekst der bearbejdes.

Antologien drejer over i en mere litteraturhistorisk retning med Pil Dahlerups »Renæssancepønitense« og Minna Skaftes »Salmeparafraaser og national propaganda«. Pil Dahlerups artikel behandler stil og indhold i Petrarcas syv pønitensedigte fra 1300-tallet. Det er fint udformet religiøs digtning, og ved reformationens komme var det også relevant for kunstnerisk bevidste mennesker at redde teksterne med videre. Pil Dahlerup viser hvordan Anders Sørensen Vedel oversætter disse tekster og diskret indbygger lutheranske elementer i dem. Berøringsfladen med den egentlige salmesang er ikke stærk, men i et forsøg på at danne et helhedsblik på periodens religiøse brydninger og den måde som ældre tekster er blevet genbrugt på, er teksten fuldt ud relevant. Noget lignende gælder Minna Skaftes Jensens artikel om Hans Jørgensen Sadolins latinsksprogede gendigtninger af Davidssalmerne 127, 133, 47, 20 og 21. Formålet med at gendigte de bibelske tekster på prunkfulde latinske versemål kan synes noget låget i dag, men bestræbelsen på at videreføre den klassiske oldtids raffinerede versekunst i

en gengivelse af det bibelske indhold er også et aspekt af den kulturtilstand som Thomissøns og Jespersens arbejder udsprang af; et forsøg på at forene de bedste træk af den kristne tradition med de bedste træk ved den hedenske oldtid. I dette tilfælde ser man ovenikøbet hvordan Sadolin indfører et dansk-nationalt præg på teksterne med at lade dem alludere til Frederik II's indsats i den nordiske syv-årskrig (1563-70).

Som nævnt indgår der en melodisøgningskomponent i hjemmesiden. Den er udarbejdet af Axel Teich Geertinger, og i antologiens sidste artikel gør han rede for baggrunden for editionerne af melodistoffet ved at pege på tekniske forskelle mellem vore dages notationssystem og datidens. Derefter følger en redegørelse for den tekniske opbygning af søgemaskinlet. Det er tydeligt at det er en vanskelig opgave der er blevet løst i forbindelse med den digitale edition, og der er gode grunde til at gratulere såvel manden der gjorde det, som editionsgruppen som helhed med det interessante resultat. Anmelderen må dog pege på en enkelt detalje som jeg kun vanskeligt kan affinde mig med. Det hedder s. 354 at man skal være opmærksom på »det særlige forhold, at nøglerne i de ældre notationsformer ikke nødvendigvis er oktavspezifiske, sådan som de er det i nutidig notation«. At nøglerne ikke nødvendigvis er oktavspezifiske i den ældre notation, er klart. I Jespersens *Graduale* optræder et par steder »duo pueri«, og fx s. 68 synger de efter en tenornøgle (C4) - for den tid en ret dybtliggende notation der forudsætter et leje som drenge ikke har behersket. Den samme observation kan gøres andre steder i perioden, fx *Piae Cantiones*, der er beregnet for drengene i latinskolerne, uanset at melodierne stort set hele vejen er noteret som alt (C3), tenor (C4) eller baryton (F3). På den anden side er moderne notation bestemt heller ikke altid oktavspezifisk. Noderne til melodierne i så forskellige værker som *De små synger* eller mine gamle udgaver af Bob Dylans sange gengives i almindelig soprannøgle (G2), og hvis man nu har en mandsstemme, forventes man at kunne finde et leje en oktav dybere. Hvis en fremtidig forsker ud fra noderne skulle tro at mr. Bob sang falset, vil vedkommende blive skuffet af den reelle lyd, for så vidt den har overlevet til den tid. Princippet er i virkeligheden ganske enkelt: al notation, i dag som i renæssancen, kan læses i vilkårlig oktav hvis den musikalske kontekst, fx flerstemmighed, ikke tilsiger andet. Så stor var forskellen mellem dengang og nu altså heller ikke. Når de gamle nøgler er bevaret i transskriptionerne på hjemmesiden, vidner det om stor filologisk iver, men ud fra et praktisk synspunkt havde man lige så gerne kunnet bruge vore dages universalnøgle, G-nøglen. Den læses og bruges i praktiske henseender på samme måde i dag som mandstemmenøglerne gjorde dengang. Den løsning der er valgt, er naturligvis fuldt acceptabel og filologisk sund, men sådan set ville der ikke have været noget i vejen for at gå mere pragmatisk til opgaven.

Sammenfattende må man nok konstatere at det drillesyge kontekstproblem hjemsøger bogens titel. Det er kun i fire tilfælde det overbliksskabende kontekstbegreb som bogen kan påberåbe sig. De fleste bidrag falder under det mere lokale kontekstbegreb: problemer som på den ene eller den anden måde er relevante videreudviklinger af projektets faglige hovedproblemfelt.

Har projektet da et fagligt hovedproblemfelt? Ja, i allerhøjeste grad, ville jeg mene.

Det hedder sig gerne at reformationen skabte nye muligheder i den kristnes religiøse liv og betød en frisættelse fra den nedarvede religion. Det filologisk-historisk-musikhistoriske studium af de tilgængelige kilder viser dog at gudstjenestens form var langt mindre revolutionerende end man gerne senere har villet have det til at være. Küster træffer formentlig sagen på kornet med denne bemærkning:

Unter den westlichen Konfessionen, die aus dem 16. Jahrhundert hervorgingen, war das Luthertum die einzige, die als liturgische Gesänge ein Erbe des 15. Jahrhunderts verwaltete. Das wirkt verständlich; denn *aus lutherischer Sicht wurde ja zumindest anfänglich die echte 'Re-Formation' einer einzigen, in sich homogenen Kirche angestrebt* (s. 111, min fremhævning).

Man ville kontinuiteten fordi den var vigtig for hele bevægelsens identitet. Det gav sig udslag i en række teologiske og liturgiske forhold som fx i en calvinists øjne og ører var det rene rod, men set indefra var alting på sin rette plads.

Det kan godt se mærkværdigt ud at den lutheranske reformation bevarede messen så intakt, for i mange kredse, især inden for de områder der senere blev calvinistiske, var der en heftig kritik af messen som sådan. Vi ved at en oversættelse af Nicolaus Manuels »Dialog om den syge messe« var i omløb; ikke blot er der bevaret et tryk af den, men ved en bestemt lejlighed alluderer Hans Tausen til den i en polemik (Friis 1945 s. 270). Men så syg var messen altså heller ikke, i hvert fald ikke når de danske reformatorer havde fjernet det gamle kanon-element (som Manuel nævner *expressis verbis*) og indsat noget nyt der passede med den lutheriske nadveropfattelse. Luthers synspunkt var at messen var grundlæggende rigtigt opbygget og stort set hentet fra 'skriften'. Måske er det derfor Niels Jespersen er så flittig med at henvise til de relevante skriftsteder hvorfra de liturgiske tekster er hentet.

Selv adskillige af de latinske elementer i gudstjenesten fungerede som nævnt videre, hvilket i manges øjne sikkert er meget sært. Til syvende og sidst var kritikken af at folk ikke forstod teksterne i kirken, ganske livlig i reformationsårtierne

og spillede en stærk rolle i polemikken mod katolicismen. Alligevel fastholder kirkeordinansen latinen og lægger en tydelig linje i fordelingen af sprogenes opgave. Der skal anvendes folkesprog, *in casu* dansk hvor det er nødvendigt for at sikre forståelsen, men fx i bispevielser skal der kun tales latin. Måske for at understrege over for borgerne at bispren skam havde en ordentlig uddannelse? Kirkeordinansen er også interessant ved at understrege kontinuiteten med fortiden. Et par steder nævnes det hvordan præsterne i givne situationer skal anvende en bestemt tekst, en bøn eller en salme, hvis titel angives på latin, men det tilføjes udtrykkeligt at den pågældende tekst skal fremføres på dansk (Fx Rørdam 1883 s. 56; 56f; 59; 78; 83). Det er næppe overdrevent at fortolke disse passager sådan at teksterne havde deres identitet uanset sprog, men at forskellige praktiske forhold kunne betinge brugen af enten det ene eller det andet sprog. Et andet sted i ordinansen instrueres hørerne i latinskolen i at overhøre i Luthers lille Katekismus på latin (Rørdam 1883 s. 54f).

Og salmesangen på modersmålet? Som nævnt havde de italienske lauda-sangere været i gang i lang tid, men det var ikke liturgisk bundet, og som fællessang var lauden nok uddød på Luthers tid. Luthers brugsanvisning til salmegenren, først trykt i Johann Walters udgave af flerstemmige salmemelodier, men sidenhen trykt op i Thomissøns salmebog, antyder ikke at salmerne skal bruges i kirken; det nævnes faktisk ikke med et ord. Derimod er salmerne anvendelige som alternativ til de droje folkelige viser der var i omløb: »Und sind dazu auch ynn vier stimme bracht, nicht aus anderer vrsach, denn das ich gern wollte, die jugent, die doch sonst soll vnd mus ynn der Musica und andern rechten künsten erzogen werden, etwas hette, damit sie der bul lieder vnd fleyschlichen gesenge los würde, vnd an der felben stat, etwas heylsamcs lernet, vnd also das guetc mit lust, wie die jugent gepaert, eyn gienge.« (Luthers forord til Johann Walters *Geystliche Gesang Buchleyn*, citat efter Kade 1878. På dansk: 'Og er også udsat med fire stemmer, ikke af nogen anden grund grund end at jeg gerne ville at de unge, som jo ellers må og skal oplæres i musik og andre gode kunster, havde noget, sådan at de kunne lade kærlighedsviserne og de kødelige sange være og i stedet lære noget sundt, sådan at det gode kunne gå ind med glæde, som ungdommen fortjener det.') Var det så fordi brugen i kirkerne var så oplagt at det ikke var værd at ofre ord på, eller var det fordi de firstemmige udsættelser af salmerne egentlig var en genre beregnet til mere eller mindre privat andagt og musikalsk øvelse? Problemet er nærmest uafgørligt for Luthers epoke, selv om firstemmig menighedssang i kirken vitterligt er dokumenterbar fra nyere tid. Og i øvrigt døde de djærve folkelige flerstemmige sange heller ikke ud, men blev fortsat bragt på markedet af gode lutheranske udgivere som Georg Forster og andre, der åbenbart ikke havde læst Luthers forord til Walters udsættelser ordentligt.

Hvad jeg her har skitseret, er måske snarest et program for de problemer som vi kunne forske videre i. Et så omfattende materiale som det der nu er præsenteret på DSL's hjemmeside og i bogen fra projektet, fortjener at blive udnyttet til videre studier, fx tilbageblik til den katolske brug af teksterne eller sammenligning med andet materiale fra Østersøregionen. Helt oplagt er det at kaste et blik på *Piae cantiones*.

Henvisninger

Friis, Oluf: *Den danske Litteraturs Historie*. København 1945

Jacobsen, Lis (udg.): *Peder Palladius Danske Skrifter* (Visitatsbogen). København 1925

Kade, Otto (udg.): *Johann Walther (1496-1570): Wittembergisch Geistlich Gesangbuch*. Berlin 1878

Pedersen, Vibeke A.: Hr. Michaels Mariæ Rosenkrands i *Dansk litteraturs historie* på lex.dk. Hentet 3. august 2023 fra https://dansk-litteraturshistorie.lex.dk/Hr_Michaels_Mari%C3%A6_Rosenkrands

Holger Fr. Rørdam: *Danske kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683, første del*. København 1883, s. 40-133

Wad, Gustav Ludvig: *Breve fra Greve Christian Rantzau til Hans Gram*. København 1930

Wilson, Blake: *Music and Merchants. The Laudesi compagnies of Republican Florence*. Oxford 1992

Henrik Jørgensen

Jonas Nordin (red.): Kodex. Boken i medeltidens Sverige. Lund, Mediehistoriskt arkiv 2022. 604 sider. ISBN 9789198580068. Vejl. pris 235 SEK.

Hvorfor skal *Danske Studiers* læsere orienteres om at der er udkommet en bog om middelalderens svenske bogkultur? Da *Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter* udkom i 2010, affødte det ikke en anmeldelse. Hvorfor da nu? Det er der flere grunde til. Den foreliggende bog har et bredere sigte end forgænger, og den er skrevet af en bredere kreds af forskere. Foruden nordiske filologer (der dominerer 2010-antologien, enkelte går igen) medvirker flere latinister, historikere, en bog-, en kunst- og en musikhistoriker foruden en arkæolog. Det brede sigte gør at flere af bogens kapitler er umiddelbart anvendelige også i dansk sammenhæng. Det gælder fx Patrik Åströms lange og detaljerede redegørelse for

»Bokproduktion – material och teknikker«, Elisabet Göranssons historiske fremstilling af palæografien, Eva Lindqvist Sandgrens og Janken Myrdals to fine kapitler om bogmaleri og figurative motiver heri, Jonas Carlquists tankevækkende overvejelser over »Läsning och användning av böcker« og Anders Winroths informative kapitel om kanonisk ret.

Andre kapitler behandler nok særsvenske forhold, men fordi der gerne viser skyldig reverens for den gennemstrømmende latinitet, og fordi den svenske og danske bogkultur ligner hinanden, og fordi dansk litteratur på en række punkter står i gæld til den svenske, er også disse kapitler nyttige i dansk sammenhæng. Det gælder således Roger Anderssons introduktion, Ingela Hedströms præsentation af den allestedsværende religiøse litteratur, Massimiliano Bampis kapitel om skønlitteratur og krøniker og Elin Anderssons om inkunabler. Det gælder også to små kapitler af Karin Lagergren og Anders Piltz hhv. om musikhåndskrifter og videnskabelig litteratur. Tre kapitler falder i øjnene i en erklæret boghistorie: Alessandro Palumbos om runeskrift, Peter Ståhls om diplomer og Erika Kihlmans om kalendarier. Forklaringen på de to førstes medtagelse fremgår af et forord: »*Kodex* har ambitionen att vara en sammanhållen och vetenskapligt uppdaterad handbok om böcker och skriftkultur i medeltidens Sverige« (s. 9). Til belysning af skriftkulturen er de tusindvis af diplomer uundgåelige, og som vidnesbyrd om en anden tradition end den latinbårne er runerne det naturligvis også. Da forskelle i helgenfejring i kalendarier kan afsløre håndskrifteres proveniens, er det også oplagt kort at præsentere denne tekniske tekst i en boghistorie. Kun ét enkelt kapitel – Lena Strids om læse- og skrivekundskaber – lover mere end det holder.

Bogen kan også tjene som inspiration til lignende studier. Fredrik Charpentier Ljungqvist præsenterer en klyngeanalyse af de svenske landskabslove og Magnus Erikssons landslov. Den antyder nye sammenhænge mellem teksterne og kunne fortjene at gentages med dansk materiale.

Inspiration er der også at hente i Jan Brunius' meget korte kapitel om fragmenter, der bygger på hans årelange forskning i pergamentomslag. Til hans monografi *From manuscripts to wrappers* (2013) henvises der flere steder i bogen. Fragmentologien, et forskningsfelt der har nydt godt af de digitale muligheder, giver forskningen rig mulighed for at korrigere billedet af middelalderens litteratur, læsning og bogkultur sådan som det gengives af de bevarede håndskrifter og bogsamlinger. Den store mængde er i sig selv interessant. Brunius regner med ca. 23.000 fragmenter fra i alt ca. 11.000 forskellige håndskrifter (s. 30). Til sammenligning regner Jonas Nordin i sit kapitel, »Bibliotek och boksamlingar« (s. 476), med at Vadstena klostrets bibliotek, det formentlig største i middelalderens Norden, rummede mellem 900 og 1350 bøger. Tilmed er ifølge Brunius' oversigt (s. 31) 49 % af håndskrifterne ældre end

1300. Der er fire dansksprogede håndskrifter der er ældre end 1300.¹ Fragmenterne vidner altså om en udbredt – og tidlig – bogkultur, på latin.

På samme måde kan Jonas Nordins nævnte kapitel også gerne inspirere til ny forskning. Den grundige redegørelse for bevarede og tabte bogsamlinger ved domkirker og i klostre og brugen af testamenter til vidnesbyrd om håndskriftcirkulation indbyder til lignende studier for Danmarks vedkommende. Med den nylige retrodigitalisering af *Diplomatarium Danicum* og *Danmarks Riges Breve* er også den slags studier lettet betragteligt.

I det hele er *Kodex* en velformidlet, spændende, lærerig og flot illustreret bog. Da den tilmed rummer 11 siders ordforklaringer, kan den meget vel blive en praktisk håndbog. Desværre er langt fra alle termer (og navnlig savnes en del kunsttekniske) optaget blandt ordforklaringerne. Men det kan det omfattende register til dels råde bod på. Hertil kommer at bogen er frit tilgængelig som pdf fra Lunds universitets hjemmeside.

Det omtalte forord præsenterer *Kodex* som »en första fristående volym av en planerad svensk bokhistoria i tre delar«. Der er grund til at glæde sig til de kommende bind, navnlig hvis den brede tilgang med fokus på bog og skriftkultur, den høje faglige standard og det rige illustrationsniveau holdes.

Simon Skovgaard Boeck

Johan de Mylius: Elleskovs mysterier og andre udflugter i dansk litteratur. Odense, Syddansk Universitetsforlag 2022. 325 sider. ISBN 9788740833997. Vejl. pris 239,00 kr.

Måske kender man *Lilien paa Marken og Fuglen under Himlen*, Søren Kierkegaards opbyggelige taler fra 1849. Johan de Mylius indleder sit skrift *Elleskovs mysterier* med at minde om, at astronauten Andreas Mogensen medbragte dem på sin rumrejse i 2015. Mylius' bog drejer sig nu mest om mindre kendte tekster og temaer, med hovedvægt op mod og hen over 1800. Forordet argumenterer energisk for sådanne udflugter i egne af litteraturen, der kan give ny indsigt i

---

¹ Britta Olrik Frederiksen, »Dansksprogede bøger fra middelalderen – i tørre og mindre tørre tal«, *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark. Essays*, red. af Erik Petersen. Det Kongelige Bibliotek, 1999, s. 157.

og udblik over, og især nuancere, det måske kendte. Tekstens budskab er jo, at man ikke skal bekymre sig, men ad en længere omvej bekymrer Kierkegaard sig en del om »digteren«, hvis ophøjede stilling i romantikken som bekendt bød ham inderligt imod, fordi den blev båret frem af *ønsket*. Han er »på ønskets afstand af virkeligheden«. Men virkeligheden skal *villes*. Med billedet af fuglen indskriver Kierkegaard, som Mylius nu dokumenterer, sin romantikkritik i en sammenhæng tilbage til Herders *Volkslieder*-udgave og Arnim og Brentanos *Des Knaben Wunderhorn* (»Wenn ich ein Vöglein wär«). Mylius følger fuglens flugt ad det Staffeldt'ske spor via fantasierotiske digte af Ingemann (»Ønskerne«) og Winther (»Flyv, Fugl, flyv«, som citeres, fordi den i vor tid angiveligt er »så godt som ukendt selv for danskstuderende«), der insisterer på afstandens produktive fastholdelse. Og P.L. Møller (»Længsel«). På vejen tilbage til Kierkegaard passerer Mylius H.C. Andersens »Lykkens Kalosker«, førsteversionen fra 1838, om ønskeopfyldelsens forbandelser, en besk kommentar til et fremherskende romantisk tema. Et afsnit drejer sig jo om Kopistens digterdrøm om at være en fugl. Som bekendt kommenterede Kierkegaard teksten, han kunne mere end Andersen, han kunne »fortælle Eventyret om Skoen som trykker« (om han altså ville).

Den følgende afhandling har lagt titel til bogen. Jens Baggesen sammenflikker på frustrerende vis biografi og fiktion, eksemplificeret ud fra nogle rimbrev til nære venner. Afsæt tages i den poetiske epistel »Min egentlige Genialitet«, stilet til en odenseansk ven, kammerjunker von Bazon, en glad gut med lyst og midler til at sponsorere digteren, der trods en god hyre fra professoratet i Kiel fører sig frem som forhutlet. Også med sideblik til Grundtvigs Baggesen-kritik: at han pjattede med sin genialitet, digtede om vellyst med skønne hyrdinder snarere end om guddommeligt nåde. I samhu med vennen, libertiner i fynsk småformat, som i en fælles parisisk fortid gjorde vel mod »Næstinden« uden grønt lys fra præsten.

Gåden beror på dateringens noneksistente stedsangivelse, Elleskov. Mylius inddrager et rimbrev til Friederike Brun, der netop hedder »Elleskovs Mysterier«, og konkluderer, at talen er om Antvorskov, hvor Baggesen også havde en fin kontakt og i øvrigt kurtiserede vedkommendes datter og således på æstetikervis nød smulerne fra »Kierlighedens Himmel-Bord«. Fru Brun formodedes at være med på noden, hun havde jo dresseret sin datter Ida til at indtage plastiske dansestillinger for sit finkulturelle salonpublikum. Elskov, jo, men æterisk.

Fra de lave danske egne svinger vi os i det følgende essay til Gudhjem, for så vidt som det græske gudehof jo i *Parthenais* (Baggesens på tysk skrevne hovedværk, efter Mylius' formening) er flyttet til Berner Oberland. Et heksameterrepos, der som bekendt skildrer digteren Nordfranks bjergvandring sammen med tre

unge kvinder og hans sluttelige bestigning af Jungfrau-bjerget – i Albrecht von Hallers efterfølgelse. Hallers datter, siden Baggenses hustru, var en af nymferne. Også her blander sig nemlig et forløb hjemlet i biografien med en subtil mytologisering, funderet ikke blot i græcitet, men også i frimureri. Og formelt i videreførelse af J.H. Voss' *Louise* og Goethes *Hermann und Dorothea*. Og åndeligt i trit med Winckelmanns klassicistiske *Nachahmungsforderung*.

Baggesens epos udkom i 1803, udvidet i 1806, revideret i 1819 og på dansk i 1965. Bemærkelsesværdigt nok er 1806-udgaven ligesom Oehlenschlägers *Digte* trykt med antikva, endda med små begyndelsesbogstaver. Altsammen omhyggeligt udredt af Mylius og bragt i relation til digterens »europæiske ambition«, der som adskilligt andet gik i vasken. Det radikale *Kleinschreibung*-eksperiment kan være tænkt som en reverens for romersk-klassisk litteratur eller tværtom som en bekendelse til den franske revolutions lighedsideal (en »omvendt Blixen« derved, at hun jo opfattede 1948-reformen som udtryk for »ren lighedstrang«). Et berømt og interessant paralleltilfælde er Jacob Grimms 1854-fortale til *Deutsches Wörterbuch*. Det kom der som bekendt intet ud af. Hitler gav endda den gotiske skrift en *revival*.

Selve værklæsningen forsøger at holde sig efterrettelig, hvad Goethe senere lod sin homunculus (i *Faust*, 2. del) fordrer: »Das Was bedenke, mehr bedenke wie.« Angiveligt i modsætning til, hvad Anna Sandberg gør i 2015-afhandlingen *En grænsegænger mellem oplysning og romantik*. Eposet er ikke meningstilkendegivelse, men »en medial tiltale, et selv bærende sprog, et andet liv«. Ganske vist går turen ad genkendelige stier, men den går også for Nordfranks vedkommende fra forelskelse og erotisk fascination til »hellig og høj kærlighed i den himmelske Venus Uranias tegn« – og til digterisk indvielse. I fakticitetssammenhængen celebrerer eposet Baggenses dybe kærlighed til Sophie von Haller på et tidspunkt, hvor han var et par år inde i sit andet ægteskab. Med de fiktive navne (Myris, osv.) indskrives teksten sig i den sene oplysnings idyldigtning. Og guderne, de er flygtet ud af Osmannerriget til just denne egn og har menneskeliggjort (borgerliggjort) sig – og indlæst sig i samtidslitteraturen, som nu Schillers »Die Götter Griechenlands«. Modspillet til den høje flugt – tekstens ironi, altså – sørger fristerguderne Eros og Hermes for (for nu ikke at glemme Svimmelen, som H.C. Andersen genbrugte i »Iisjomfruen«). Det aspekt af digtet havde Aage Henriksen, ifølge en afsluttende note, intet organ for.

En anden digter, som Mylius under en *revival*, er førromantikeren C.A. Lund (1763-1833), »den meget afdøde«, som H.C. Andersen i *Vignetter til danske Digtere* (1832) lagde i graven i utide. Andersens vignet refererer en passant til Lunds digt »Landsbyekirkegaarden«, som knytter sig til den engelske tradition med Thomas Grays »Elegy Written on a Country Churchyard« som hovednummeret.

Det Smagende Selskab udskrev i 1783 en konkurrence om et stykke beskrivende poesi om Jægerspris-egnen, hvilket Lund responderede på og høstede laurbær for. »Lunden ved Jægerspris« skildrer Færgelunden, hvor man på den tid opstillede Wiedewelt'ske mindestøtter for »store mænd« og opkaldte en oldtidshøj efter enkedronningen, yndigt og tankevækkende. Mylius konkluderer: »Ingen anden dansk poet fra både før og efter 1800 har givet et så dejligt og levende maleri af Guds natur og sjællandsk sommer på landet.« Digtet lettede karrieren. Lund blev efter langvarige studier præst, senest i Keldby på Møn. Han fik også en plads i Bakkehuskredsen. Knud Lyne Rahbek dedicerede sine *Samlede Digte* til ham, og hustruen klargjorde hans digte til udgivelse (de udkom dog først – i en anden redaktion – efter hans død). Parret aflagde årlige sommerbesøg i præstegården på Møn. I det særegne Bakkehussprog blev Lund kaldt Moenas Flaccus (Møns Horats). Ud over den poetiske samstemthed med de romerske bukolikere orienterede han sig grundigt i græsk oldtidslitteratur og oversatte Theokrits idyller.

Mylius gør tilsidst særlig opmærksom på to digte, som aftrykkes: tankediget »I en stierneklar Nat«, der er »en magtfuld sammenfatning af en hel tidsalders syn på verdens, livets og universets orden og sammenhæng«, og stemningsdigtet »Indvielse til Glæden, i min Løvhytte«, der rummer »essensen af hans lyrik«. Modsat Rahbek, der »gemmer sig bag vedtagne genrer og roller«, sætter Lund »sig selv i spil«, så man »fornemmer hjerteslaget i hans ord og bevæges af hans inderlighed«. Et forslag, altså, til en justering af litteraturhistorien.

Fra Adam Oehlenschlägers fortælling *Eremiten* stammer digtet »Lær mig, o Skov, at visne glad«, der som bekendt (via en digtantologi »for Børn og barnlige Sjæle«) med hjælp fra J.P. Mynster (og Ingemann) har sneget sig ind i salmetraditionen (hvor den stadig residerer: *Den Danske Salmebog*, nr. 537), bl.a. ved at ændre »Min Mester, Lærer« til »Min Herre, Frelser«, altså bort fra den sene oplysningstids frimurer(mester)agtige anstrøg, men trods alt ikke bort fra den tydelige forankring i forestillingen om, at naturen *belærer* om det ekstranaturlige (skaber, frelser, udødelighed). Dybest set agtede Oehlenschläger vel mere på, hvad der stod i Naturens Store Bog, end hvad Den Hellige Skrift ville have menneskene til at tro på; *natura docet*, som det hed. Schelling citeres for at have kaldt Oehlenschlägers livsopfattelse sund og brav, men ikke så dybtstikkende. Hans tyske gendigtning, mere traditionel i sprogbrugen og mere 1700-talssentimental, vel fordi målsprogets forventningshorisont ligesom tilsiger det, inddrages. Læsningen indspinder grundigt og følsomt digtet i et tæt net af traditionsbundne mønstre, med reference endda til den tyske baroklyriker H. Brockes' 5.500 sider om »irdisches Vergnügen in Gott«.

Det Kongelige Teater jubilerede jo samme år, som Treårskrigen brød ud. Henrik Hertz advarede i en »polemisk Comedie« til lejligheden imod at slukke for

»Lyset fra Weimar« – hvilket er titlen på bogens bidrag til den ikke specielt omfattende udforskning af Goethes rolle i dansk litteratur (Mylius anfører en skræmmende mangelliste). »Vi har øst af et Væld, der i Weimar sprang«, var selvfølgelig argumentet (som også efter verdenskrigene). Den litterære guldalder var rigt befolket med beundrere, meningsfæller, efterlignere og kloner, og *Wilhelm Meisters Lehrjahre* fik en hel særdansk flåde af dannelsesromaner i sit kølvand. Forud gik jo imidlertid *Werther*-receptionen, som ikke afficeredes af kancelliets oversættelsesforbud. Rahbeks Darby var en ren paradefigur, hos Ingemanns Varner kulminerer passionen i selvmordet, mens Sibberns Gabriellis klarer sig igennem til samfundsnyttig livsførelse (og i fortsættelsen antræffes som noget nær en Weimar-goetheaner). Mylius noterer i farten det signifikante i, at Mynster i spidsen for den danske kirke kunne beundre den antiklerikalisme, som pikerede andre af tidens etisk stemte, især Ingemann og Kierkegaard. Ellers: Goethe »inkarnerede et livsideal (...) i dets rigeste maksimum, en humanitetens fylde, som hans værker er brudstykker af og spejlinger af«, men også »synliggørelsen af, at digtningen (...) kunne og måtte indtage en førerstilling i samfundet«. Som vidnesbyrd om denne hegemoniske guldalderoplevelse citeres to unge: H.C. Andersen (det er ved sin »mægtige Griben ind i Menneskelivet, at Goethe er og bliver saa stor«) og Kierkegaard (»Goethes Digter-Existens var saa stor, at han fik sin Digter-Tilværelse til at congruere med sin Virkelighed«). Siden dømte de anderledes. Andersen var dog før krigsudbruddet i 1848 lige ved at blive tilknyttet det arvestorhertugelige menageri i Weimar.

Da Steffens havde introduceret romantikken, gik han videre med Goethe. Hvad han sagde, vides knap nok, men Mylius pointerer den »samtidige« påvirkning, som kan ses i Oehlenschlägers *Poetiske Skrifter*, hvor jo fortalen fastslår, at den sande kunstner karakteriseres ved »Harmonien og Ligevægten af Siælekræfterne« og ved den »Circumspection«, der gør enkeltdelene til »Lemmer af det Hele«. Herfra bevæger digterkongen sig via nationalromantik til biedermeier, med Goethes idyl om Hermann og Dorothea som reference. Men i *Poetiske Skrifter* udkastede han også dannelsesromanens treleddede koncept. Genren lod vente på sig, indtil hegemonien ikke mere var selvfølgelig og måtte forsvares. Mylius kan følgelig pege på en forskel mellem *Lehrjahre* og det danske afkom. »Goethes roman er en åben form, hvor [den uformodede] erfaring opsuges og udskilles«, mens målet i vore dannelsesromaner »er givet på forhånd og findes i og med en tilbagevendende, på et højere niveau, ganske vist, men det er til stede i og med begyndelsen, immanent til stede i afsættet«. Finaldeterminisme, kaldte man det engang. Et særtilfælde frembyder Thomasine Gyllembourgs hverdagshistorier. F.eks.læner *Extremene* sig op ad dannelsesromanens trefasede struktur, mens f.eks. *Ægtestand* henter inspiration i Goethes *Die Wahlverwandschaften*.

Mylius følger i al korthed traditionen til dørs. Goethe-affinitet er der knap nok tale om undtagen hos Karen Blixen i den fantastiske fortælling »Digteren«, hvor skildringen af justitsråd Mathiesens møde med olympieren i Weimar passende kan sammenlignes med Oehlenschlägers erindring om sin afskedsaudiens: »Herr Geheimeraad! tillad mig at sige Digteren Goethe for evig Levvel.« Det forbliver ejheller ubemærket, at en række kulturskribenter på den litterære sidelinje har været engageret i »en personlig, ideologisk og kulturkritisk stillingtagen til fænomenet Goethe«: Georg Brandes, Johannes Jørgensen, Vilhelm Andersen, Carl Roos, K.F. Plesner, Vilhelm Grønbech – og Aage Henriksen (»åndelig fadder til en hel generation af yngre litteraturforskere«).

»Sælsomme fortællinger« afhandles over 70 sider – historier altså om overnaturlige hændelser, spøgelse og gengangere, hvad man i dag gerne kalder *fantasy*-litteratur. Over fem sider kæmper Mylius bravt for at udrede handlingen i Thomasine Gyllembourgs hverdags(!)historie »Slægtskab og Djævelskab«, hvori fortiden tilkendegiver sig i hvide ligklæder – blot for at konkludere, at teksten viderefører 1700-tals sentimentalismen: »Følelsernes og lidenskabernes tid, men holdt i tømme af det borgerlige samlivs normer og en almen religiøsitet.« Og dog: på et psykologisk niveau og underbygget af græsk-mytologiske referencer viser teksten fremefter mod en traumatik funderet i barndommen og i den borgerlige families underkastelsesfordring. En guvernantehistorie, altså, overtrukket med lidt græsk-kulturel dannelse og sukret med »mild religiøsitet«.

Mylius regner med to hele romantiske digtere og to kvarte: Staffeldt og Ingemann – og Oehlenschläger og Hauch. Ingemann yndede at fortælle spøgelseshistorier og at skriftliggøre dem. Han troede selvfølgelig på ideernes verden bag den håndgribelige, men også på, hvad han kaldte »de aandelige Phænomeners Verden«, en mulighedsverden, som man kan tilegne sig eller blive sindssyg af at fornægte. Ingemann har selv gjort rede for »Forholdet til det Religieuse, Overnaturlige og Vidunderlige« i sin selvbiografi.

To korte og en længere tekst, ud af ganske mange, analyseres. »Niels Dragon« er en egentlig gyser, henlagt til skeletkogeriet på Frederiks Hospital og spundet over mødet mellem Don Juan og kommandanten. »Familie-Synet« følger et stamhus' historie. Synet dukker vanvidsbefordrende op ved generationsskifterne (på grund af en fejldisposition i en fjern fortid), og hvor Ingemann sideløbende driver kulturkritik, med kronologisk præcision og drøje hug f.eks. til Goethe og Heiberg (og dermed til »Formskærerlauget«) – indtil endelig forløsningen sætter ind, fordi den nye mand er »åndeligt forberedt«. Som kunsthistoriker i Rom har han »gjenvakt Interessen hos Mange for den i de senere Aar tilbagetrængte Idealisme og Romantik i Konsten«. Den tredje analyserede tekst, »Det hemmelige Vidne«, er henlagt til 1816, det år, hvor kongen lovliggjorde eksperimenter à la Franz

Mesmer mod indberetning til Sundhedskollegiet. Altså magnetiske behandlinger, parapsykologi, m.v.

I Vilhelm Bergsøes *Gjengangerfortællinger* fra 1872 er spøgeriet ikke påfaldende og nok også grebet an med ironisk distance, så Mylius hæfter sig i stedet ved, at i hvert fald den »italienske« fortælling rummer impressionistiske stiltræk *avant la lettre*. En epigondigter altså »på vej ind i en ny verden«. I denne træffer man Henrik Pontoppidan, der medtages for et par titlers skyld, hvori det spøger. Men røsterne kommer nu mest indefra, evt. projiceret ud i landskabet i en basilisks skikkelse (eller som et ekko, da Lykke-Per under Alperejsen skyder til måls efter et krucifiks). Også Herman Bangs *Sælsomme Fortællinger* kommer »fra Sjælsens ukendte Egne«, men nu altså forfattersjælens – og på en måde, der ifølge Mylius kalder på en om- eller opvurdering: novellerne er »et grænseoverskridende nybrud i både Bangs egen produktion og set i relation til, hvad der ellers rører sig på samme tid i dansk litteratur«. Uundgåelig i sammenhængen er naturligvis Thit Jensen, der skrev nogle af sine historiske romaner så at sige i samarbejde med hovedpersonerne. Alligevel véd vi, efter Mylius' opfattelse, at de ikke er »rigtige«, men »opfundet til lejligheden«. Det kan man også under en anden vinkel sige om svindelgespensterne i broderen Johannes' Amerika-romaner, som ikke omtales, selvom Mylius runder den spiritistisk-okkulte interesse omkring 1900 og udpeger et par af tidens profeter. Derimod fremdrages Karen Blixens »Et Familieselskab i Helsingør«, hvori de to visne søstre de Coninck får en konversation i stand med deres døde, dog ganske levende bror. Sidste punkt på dagsordenen er Annegret Friedrichsens roman *Porcelænskvinden* (2012), henlagt til Frederiks Hospital, hvor jo Niels Dragon og Søren Kierkegaard på hver sin vis døde.

Den følgende artikel, »Kierkegaard selv eller det opbyggelige i sproget«, problematiserer den standardopfattelse i udforskningen af filosofien, at han med de pseudonyme skrifter listeligen forførte sine læsere ind i det religiøse, mens han i de opbyggelige talte som sig selv, og altså »talte sandt«. Opbyggeligheden er, anfører Mylius, »en fiktiv stemme blandt andre fiktive stemmer i forfatterskabet«, hvilket han underbygger ved at se på sproget og stilen – meget mere håndfast og konkret, end især F.J. Billeskov Jansen og Aage Henriksen har gjort det i betydelige undersøgelser fra 1951 og 1954. Kierkegaard excellerer f.eks. i særprægede og gammelmodige ordformer (*retteligen, herligen, underfundigen, osv.; bestede, beknytte, forskærtse, osv.*). Former drysset hen over teksterne »som sukker, der drysset ud over en portion jordbær«. Og maneren har han vel at mærke, via Mynsters betragtninger fra 1833 over tros lærdommene, fra de bibelske apostelbreve. Konklusionen er altså den stik modsatte af den, som Alastair McKinnon for 50 år siden sigtede imod med *The Kierkegaard Indices*, som i øvrigt er blevet overflødiggjort af online-versionen af Søren Kierkegaards *Skrifter*.

Bogens to sidste afhandlinger fokuserer på Gud og hvad hans er. »Guds litteraturhistorie« har afsæt i tanken om hans uforanderlighed, som jo problematiseres f.eks. af salmebogen som habitat for en ganske omskiftelig Gud. Men hvorom alt er, så hersker der enighed om omskifteligheden i det skabte, nedbrydningen, elendigheden, lidelsen, døden. Altsammen fordrer det et modbillede, en soliditetsinstans, en uforanderlighedsgarant – en Gud, altså. Med Enevælden og Kongeloven reguleres forholdet, så monarken rykker ovenud af ordenen, magten guddommeliggjort og monarkiet eviggjort, mens undersåtterne bliver, hvad Kingo et sted fristes til at kalde livegne, altså absolut forpligtede over for kirken, dog også inde under dens beskyttelse. Konge og dronning symboliseres ved sol og måne.

Hos Brorson og pietismen forskyder gudsbilledet sig fra hersker til fader; den uforanderlige skifter identitet, i hvert fald hvad angår billeddannelsen, der bliver mere »nytestamentlig«. Holberg advarer dog imod, at man løber Gud på døren med småting; man må holde afstand. Brorson beder om, at kongeglansen må bero på fromhed, han antager altså en mulig foranderlighed. Jesus bliver en art Guds-agent, som antræffes i familjerummet, ja, i fødestuen (i »Mit Hierte altid vancker«). Selv Gud Fader mildnes og forskyder sig fra Sinai mod Golgatha. Også mennesket forandres, indskrives i »en proces, som Brorson og herrnhuterne kunne udstanse i en række stationer, vi skal tilbagelægge, gennem omvendelse og kamp til sejr«. Altsammen bragt til mangfoldige udtryk i Erik Pontoppidans pietistiske salmebog, som i tidens fylde, nogle årtier senere, da »et selvbevidst borgerskab under en oplyst, faderlig enevælde« havde konstitueret sig, måtte vige for Guldbergs og Balles salmebøger, der begge sætter Brorson på vågeblus. Den første domineres af den siden oversete Birgitte Boye, på vegne af den genfundne almægtige skaber og opretholder, hvis værk er det bedste af de mulige, og som – støttet af frimurervæsenet – kan udvikle sig mod fuldkommenhed. Den anden, mere entydigt funderet på den borgerlige fornuft, blev af nogle opfattet »som en fad og flad rationalistisk ukristelig salmebog«. Dens kedsommelige belæring lagde, antyder Mylius, låg på eller måske gift for romantikken – den nedkøles, udvandes, biedermeieriseres.

Længere forfølger Mylius ikke »den gensidige spejling mellem de to regimenter, den himmelske og den jordiske«. Dog gør han nogle vigtige randbemærkninger, før han når frem til Kierkegaards rammesættende tale fra 1851 om »Guds Uforanderlighed«, om Mynsters førnævnte *Betragtninger* og især om Ingemanns og Grundtvigs forvaltning af arven efter Brorson. Mynster supplerer de traditionelle gudsegenskaber med »allestedsnærværende«, utvivlsomt som et udslag af ungdomsfascinationen af den tyske romantik i Steffens' aftapning, nu afstandtagende: panteismens allestedsnærværende gud kortsluttede forskellen mellem ondt og godt og afskaffede fri vilje og individuelt ansvar. Til gengæld *føler* Mynster dybt i sin sjæl, at Gud er almægtig.

Det er den inderlige tone, som de romantiske salmister griber fat i. Gud er den kærlige far, der utrætteligt tager sig af menneskebørnene, som i tidens fylde kan flytte ind i hans hyggelige bolig og omgås venner, som ingen sinde mødes skal for sidste gang. Disse ord skrev vennen J. Schiørring, mens Grundtvig selv om »vort Fædreland« skrev linjerne: »Saa frydelig der til evig Tid / Med Venner i Lys vi tale.«¹ Også hos Ingemann er Gud en faderskikkelse, der assisteret af engle gør det trygt og hjemligt for sine børn og ånder dem på øjet, når de græder. Med disse to »er alt sagt og billedliggjort«, hvorfor resten nødvendigvis er stilhed. Men Gud har fået i hvert fald en begyndelse til sin litteraturhistorie.

Endelig: »Se, støvet kan bære!« I jødisk religion er livet som bekendt en af-fære »mellem intet og intet«. I kristendommen er nåden kommet til, muligheden for, at støvet kan bære. Kroppen forstøver, sjælen finder en udvej, forsikres vi om hos Sthen og Kingo. Hos Brorson bemærkes en moderat forvaltning af billedkomplekset, mere moderat end f.eks. i Johannes Ewalds *Adam og Ewa*, hvor Eva ganske vist følelsesmæssigt »higer ud over fornuftens (og Guds) orden« mod det guddommelige udspring. Mennesket har i denne opfattelse under sit fald bevaret en guddomsgnist i sig, som kan holde det på sporet. Hvilket naturligvis udfoldes just i den ode, hvorfra overskriften stammer, den om »Rungstedts Lyksaligheder«, hvori han – med ord fra *Levnet og Meeninger* – som ørnen river sig løs fra »sit tungere Støv« og opstiger mod »de sande Dyders Kilde, de rene Glæders Udspring«. Hvilket også, som i *Parthenais*, indebærer en helliggørelse af driften.

Støvet i denne mening vejres herefter hen, undtagen naturligvis hos den store traditionsforbruger Grundtvig. Mylius har opgjort, at 22 af hans tekster i *Den Danske Salmebog* baserer sig på billedet af mennesket som støv. Men herudover henviser han til det kendte sted i forordet til 1832-udgaven af *Nordens Mythologi* om, at mennesket »er ingen Abekat«, men »en mageløs, underfuld Skabning (...), et guddommeligt Experiment, der viser, hvordan Aand og Støv kan giennemtrænge hinanden (...)\", hvormed Grundtvig indskrives sig i (og af Mylius hermed endegyldigt indskrives i) den brede, udbredte traditionssammenhæng, hvor den kristne forestilling om det gudskabte menneske forbinder sig med den romantisk-idealistiske dannelsesestænkning om mennesket, der skaber sig selv.

Elleskovs mysterier er ikke fri for redundans, men sådan er det jo ofte, hvor videnskabelige artikler finder sammen i en bog. Den er imidlertid en meget ordentlig bog, hvis få fejl især fjæler sig i noterne. Et personregister ville have gjort den

1 En personlig erindring: o. 1970 var jeg hjemme i Højbjerg vært for professor Carl Fehrman fra Lund. Midt på Oddervej, *of all places*, klargjorde han forskellen mellem svensk og dansk litteratur: ingen svensk digter kunne have skrevet versene »Som Hønen klukker mindelig, / Saa Kirke-Klokken ringer; / O kommer, Smaae, nu brat til mig! / Se, hvor jeg breder Vinger.«

mere brugervenlig. Men først og fremmest er der tale om en bog, der placerer sig i en klassisk-humanistisk lærdomstradition, en klog og nuanceret fremstilling af emner og problemkredse set i nye, tildels overraskende belysninger. En bog også om fortrængte, oversete eller glemte emner. Den knytter en forbindelse bagom en omfattende forskningsindsats på H.C. Andersen-området til den i 1991 påbegyndte, uafsluttede litteraturhistoriske fremstilling *Anskuelsesformer*. Mylius anvender beskedent eller koket genrebetegnelsen »udflugter«, ligesom i undertitlen på en lignende, mindre bog, *Litteraturbilleder*, fra 1988.

Aage Jørgensen

Aage Henriksen: Litteraturen og hverdagens virkelighed. Forelæsninger på Københavns Universitet. Udgivet af Stig Toftgaard Andersen. Efterskrift af Erik Skyum-Nielsen. København, Museum Tusulanums Forlag 2021. 407 sider. ISBN 9788763546942407. Vejl. pris 299,95 kr.

At anmelde Aage Henriksens posthume forelæsninger er ikke bare ensbetydende med at vurdere et enkelt værk, det er også at anmelde en institution, for om nogen litteraturprofessor havde Aage Henriksen en status, der rakte længere end blot til en ledende titel på en uddannelsesinstitution. Jeg er så gammel, at jeg var studerende på Nordisk, KUA, mens Henriksen stadig underviste på stedet, men jeg har ikke overværet hans angiveligt legendariske forelæsninger. Dertil var der for meget kultstemning til mit temperament; omvendt kunne jeg ikke drømme om at frakende Henriksen-skolen betydning for dansk litteraturkritik. Aage Henriksen og hans mange elever har været indflydelsesrige, og min klare favorit i selskabet var den forrygende tekstanalytiker Klaus P. Mortensen. Man kan også dårligt undervurdere den betydning, som fx Erik A. Nielsen, Erik Skyum-Nielsen og Poul Behrendt har haft som selvstændige arvtagere, mens jeg har svært ved at se ånden fra Henriksen føres videre nu, hvor alle hans 'elever' (med og uden citationstegn!) er blevet pensionerede. En æra er ved at slutte.

Som Aage Henriksen foretrak litteratur fra det 19. århundrede, er professoren selv i dag et minde om tidligere tiders åndshistoriske litteraturkritik, som er gledet ud til fordel for en række mere formalistisk orienterede litteraturvidenskabelige tiltag eller mere nøgterne teksthistoriske tendenser. Genève-skolen havde, som Jan Rosiek bemærker i sin præsentation af Aage Henriksen i *Spring* nr. 51 (2023), en vis fællesmængde med danskerens hjemmeproducerede Goethe-forankrede eksisten-

tielle litteraturopfattelse, ligesom der er affinitet til Gadamer, hvad der sandelig også fremgår af *Litteraturen og hverdagens virkelighed*, men fra og med strukturalismen, poststrukturalisme, new historicism und so weiter er Aage Henriksen blevet overhalet, hvilket ikke betyder at der ikke er indsigter eller fagligt stimulerende forestillinger om spændingen mellem (fin)litteratur og hverdagsvirkeligheden at hente hos den afvigende hermeneutiker. Nutidens højere lærestalter har heller ikke længere plads til elitære personer, og Henriksens smalle men dybe forskningsprofil harmonerer ikke specielt godt med et moderne omstillingsparat universitet.

Mine overvejelser over bogen og forfatteren falder i flere afdelinger. For det første kan jeg konstatere, at det er kompliceret at forholde sig til fænomenet Henriksen, dels fordi den personlige dimension ikke kan sættes i parentes, dels fordi faglig kritik leveret af litteratur udenfor Henriksen-skolen er tidstypisk afvisende. Personspørgsmålet og den kritiske refleksion bliver filtret ind i hinanden, eller man kunne sige, at den faglige kritik bliver ultimativ, fordi den også virker personlig. Jeg har fundet et lille udvalg af kilder: De to første er eksplicit kritiske, den tredje er derimod både anerkendende og undvigende, mens den sidste er familiær og nær. Den første er dels Jette Lundbo Levy, dels Jørgen Holmgaard og Ralf Pittelkow, som i starten af 1970'erne havde et konfrontatorisk opgør med Henriksen. Den tredje er Niels Barfoed, som i sine seneste erindringer, *Først nu. Livsstykker* (2023) tegner et portræt af Henriksen primært som guru. Den fjerde er indlysende at inddrage, nemlig sønnen Morten Henriksens bog *Bag Blixens maske. Min far, mig selv og månefruen. Samtale med Aage Henriksen* (2010).

For det andet vil jeg liste nogle elementer i Henriksens litteratursyn, der for mig at se kalder på at blive diskuteret. For det tredje, og det står lidt i modsætning til den skeptiske approach, vil jeg forsøge at rekonstruere de bærende idéer hos Henriksen, som de fremstår i forelæsningsrækken, suppleret med forskellige essays og værker som *Kierkegaards romaner* (1954/ 1969), *De ubændige. Om Ibsen, Blixen, hverdagens virkelighed og det ubevidste* (1984) og *Litterært testamente. Seks kapitler om kærlighed* (1998).

Stemningen på lærermøderne på Nordisk, Københavns Universitet, må i 1970- og 80'erne have været mildest talt betændt at dømme efter Jette Lundbo Levys polemiske »Traditionens guru eller drifternes politik«, trykt i *Vindrosen* nr. 6, 1970, der er en lang kritik af Aage Henriksens virke og skrift. Kollegaen karakteriseres som en guru, der ser »bestemte værdier i litteraturen og (vil) danne mennesker ud fra det litterære menneskebillede« (Levy 1970: 59). Hvad værre er, at denne approach er lig med, at læseren »skal underkaste sig deres [:guruernes] magt og magtfuldhed og blive vis«, medmindre man »kan forsage visdommen og se dem udefra som med- eller modspillere i det fælles spil«. Tilsyneladende er der altså en

vis imødekommenhed, men den er behersket, fordi litteraturvidenskabelige principper erstattes af projektioner: »Den fuldstændige indlevelsesmetode, betinget af kritikerens given sig hen til et litterært værk og derigennem til de dybest liggende menneskelige erfaringer, ser uskyldig ud ved den nærhed den frembringer, men den opnår denne autenticitet på bekostning af den kompleksitet af nærhed og fjernhed, som fremkommer ved, at de indre sjælelige erfaringer i et litterært værk samtidig er et forløb i et litterært og sprogligt system« (Levy: 60). Problemet er, at Henriksens intentionalitetslæsninger mangler distance, de mangler sans for det litterære sprog, og de mangler blik for den sociologiske og materielle kontekst; til gengæld anskues det litterære værk primært ud fra en bestemmelse af drifternes hierarkiske ordning:

Der sker en løsrivelse fra almindelige sociale og psykologiske sammenhænge, men skabes en ramme med litterære og mytologiske konnotationer, en ramme som netop er fri for andet end typiske og dynamiske bestemmelser, og som derved kommer til at fungere som mulighed – oplevelsesmulighed – der kan fyldes af den læsende bevidsthed (Levy: 62).

Man kunne komprimere Levys kritik og sige, at hvor Henriksens analyse af kano-niske forfatterskaber sigter efter at pointere en drifternes vertikale organisering, der efterlyser Levy blikket for drifternes sociologiske horisontalitet i den historiske kontekst. Henriksen vil skrive en drifternes *poetik*; Lundbo Levy derimod vil have en drifternes *politik*. Hvis Jette Lundbo Levy virker kompromisløs, er distancen endnu mere udtalt i de to litteraturvidenskabsforankrede Jørgen Holmgaard og Ralf Pittelkows 'dialog' med Henriksen. Året efter Lundbo Levys artikel blev offentliggjort, kunne man i tidsskriftet *Poetik* nr. 4 1971 læse deres artikel »Samfundspleje eller sjælepleje«, der er en analyse af Hans Kirks *Fiskerne*, vel at mærke baseret på en kritik af den udlægning af romanen, som man kunne læse i Aage Henriksens *Gotisk tid* (1971). De to litterater går til stålet og spørger til Henriksens metode:

Som generelt problem i forbindelse med Aage Henriksen står man over for, at han ret konsekvent undlader at oplyse om den præcise oprindelse og beskaffenhed af det begrebsapparat han anvender. Selv om der tilsyneladende ikke er tale om et beskrivelsessystem, som er definabelt og sammenhængende (og hvad der ellers i forskellige videnskabsteorier opstiller som krav), så aftegner der sig alligevel i hans tekster et begrebsapparat, som i forhold til emnet principielt har samme status som et 'videnskabeligt' beskrivelsessystem (Holmgaard og Pittelkow: 2).

Man bemærker citationstegnet omkring videnskabeligt.

Hvis læseren ikke skulle vide det, kan jeg fortælle, at kampen om at opnå litteraturfagligt hegemoni var manifest mellem litterater fra Dansk og Litteraturvidenskab fra og med 1970'ernes, og udfaldet mod Henriksen skal nok også ses i lyset heraf.

Præmisserne og betingelserne for Henriksens litteraturbeskrivelse er mangelfulde, underbelyste – det er det første kritikpunkt i artiklen. Det andet er despekten over for Henriksens tilslutning til dannelsesstanken, fordi den her bliver set som apologetisk over for den gamle hierarkiske orden, en reproduktion af den eksisterende erkendelsesform og dermed den eksisterende samfundsformation. Drifternes poetik har som endemål en tilpasning til traditionen, ikke et opgør med den.

I 1968 var Aage Henriksen blevet professor på Dansk, angiveligt også fordi mange studerende ønskede det sådan. Få år efter var tidsånden blevet splittet og med 1970'ernes materialistiske og strukturalistiske tilgange til litteraturkritik, kom Henriksen i defensiven. Hvad var hans metode og kunne den leve op til kravet om reliabilitet? – sådan lød de anfægtende spørgsmål, og Henriksen kredser selv flere gange i forelæsningsrækken om det metodiske. Man kan så diskutere om svarene imødekommer Holmgaard, Pittelkow og Levys kritik.

Niels Barfoed var i lighed med Jette Lundbo Levy kollega til Aage Henriksen, men i modsætning til Levy mere positivt stemt, hvilket fremgår af et par tekster i *Først nu*. To træk skal fremhæves. Dels at Barfoed leverer et afmytologiserende portræt. Den 'store og mærkelige ånd' overrasker ved at være jordnær og jævnt utilfreds: »Jeg troede ofte, han blev gladere for noget godt, der overgik ham, men sådan var han ikke. Jeg tror ikke engang, Karen Blixen kunne gøre ham glad. Altid lidt nå-agtig« (Barfoed: 35). Udgangen af portrættet har imidlertid en markant drejning: Øjensynlig var Henriksen, når han en sjælden gang røg, en intens cigaretryger, hvilket leder Barfoed frem til følgende konklusion: »Men han havde altid lignet et menneske, der havde truffet nogle fortvivlet uomgørlige valg – eller de havde truffet ham. Jeg ængstes ved at tænke på ham« (Barfoed: 36). Barfoed har diskret undladt at slutte sætningen med et udråbstegn.

Senere dukker Henriksen op i en tekst om danske intellektuelle guruer. Der er tre af slagsen, Aage Henriksen, Peter Seeberg og Villy Sørensen: »Guruen har overtalelsesevne. Overtalelse kan vel at mærke også ske ved tavshed og taktisk fortielse – her var Aage Henriksen om nogen eksemplet« (Barfoed: 53).

Et sidste, længere citat antyder Henriksens karisma og evne til at få elever: »Jeg tror, Aage Henriksen var den af de tre, som var sig sine dragende evner mest bevidst. De spændinger, som udviklede sig fra ham og omkring ham, var ikke til at tage fejl af, og han måtte nødvendigvis vide om dem, eftersom de kunne medføre

sociale problemer. Der var mange, der skulle holdes til ilden eller selv bad om det. Der var dem, der i længden ikke tålte hans stråler og måtte unddrage sig dem, hvis de kunne. Atter andre fik han i en grad videregivet et stort og sammenhængende billede af menneskets indre opbygning og vækstmuligheder, så de vågnede og blev produktive, mere eller mindre i 'i hans ånd', men ikke nødvendigvis og ikke resten af livet« (Barfoed: 54).

Der er utallige litterater, som man (heldigvis) forholder sig til alene gennem deres skrifter. Der er få litterater, som man skal ad den biografiske omvej for at omfatte. Aage Henriksen som person og som litterat hænger angiveligt sammen som to sider af samme sag, derfor har jeg trukket Niels Barfoed ind, og når man læser Henriksen, er det evident, at han selv konverterer sine livserfaringer til litteraturkritik. Et par rammende citater: I kapitlet »På Rungstedlund« fra *De ubændige* hedder det »jeg kom til at opleve hende [Karen Blixen] som mit eget væsens gåde« (Henriksen 1984: 120) og videre i samme ånd, her om litterære værker: »Man siger om visse værker, at de er som spejle, det eneste man kan finde i dem er sig selv« (: 120), hvorfor følgende formulering fra samtalebogen ikke kommer som nogen overraskelse: »Al min erkendelse er et forsøg på at forstå, hvad Karen Blixen har gennemlevet« (Bag Blixens maske: 73). Unikke oplevelser (Karen Blixen der engang forvred et nakkeled på Aage Henriksen med fatale fysiske følger for litteraten) afføder unikke litteraturanalyser, som de færreste (om nogen overhovedet) kan gentage og nå frem til samme resultat.

Det karismatiske fremgår med al ønskelig tydelighed af en af eleverne, Bo Hakon Jørgensens, apologi i *Spring* nr. 51: »Sådan som Aage Henriksen fremstod såvel i tekst som i forelæsning, så var der en kunstnerisk glans over ham, som nogen kaldte 'forførende', andre foragtligt kaldte 'sjælepleje i stedet for samfundskritik« (Jørgensen 2023: 169). Og hvis litteraten kunne spejle sig i Blixen, kunne man med en analogi slutte, at de studerende i lokalet kunne spejle sig i Henriksens talestrøm, hvis vi skal tro øjensvidnet Bo Hakon Jørgensen, hvad jeg er tilbøjelig til: »Han kunne tilrettelægge historier om deres [forfatternes] liv og værk, så de næsten foregik i en selv, og man blev selv til, ved at læse om de store forfattere« (Jørgensen Ibid.).

Jette Lundbo Levy og andre efterlyste et stringent, distanceret litteraturvidenskabeligt begrebsapparat hos Henriksen; man kunne også have anfægtet den personlige forankring, at man ikke kan adskille manden fra det, der skal analyseres. Den personlige litteraturkritik har så at sige det problem, at den partout bliver et personspørgsmål. Den problemstilling accentueres i og med at den erkendelse, som Henriksen promoverer, har en eksklusiv karakter.

Per Øhrgaard taler således i sin anmeldelse i *Kritik* nr. 32 (1974) af Henriksens artikelsamling *Den intellektuelle. Artikler 1964-74* om at kritikerens fokus

på personlighedens vegne resulterer i »en vis isolationisme« (Øhrgaard: 136). Det hedder desuden »håndfast sagt: Aage Henriksens analyser kan true med at tage deres tilflugt til et personligt univers, som ikke er tilgængeligt for andre« (: 138). Jeg vil senere uddybe det aspekt, men det famøse ved at anmelde Aage Henriksen ligger blandt i at et indlæg meget let reduceres til at blive et partsindlæg. Kritikeren deler vandene: Enten er du med (guruen) eller også er du imod. Den dikotomi er ikke den bedste betingelse at bedrive litteraturkritik på. Jeg vil ikke desto mindre forsøge, men først dog en række anfægtende spørgsmål til Henriksens videnskabelige metodik for sådan tænker den akademiske institution: man skal altid teste de analytiske resultater og vurdere om teorierne holder ved nærmere eftersyn.

Lad det være sagt på forhånd: Der er forelæsninger, eller kapitler om man vil, som jeg synes er fagligt givende og vidner om en raffineret sans for strukturelle forhold i litteratur. Der er fx et par Blicher-læsninger som er skarpe og givende. Her inddrager Henriksen, hvad der ellers hører til sjældenhederne, andre litterære analyser, om end det sker lettere skødesløst eller kursorisk.

Helt banalt savner jeg under læsningen en både mere systematisk og bredere tilgang, hvor alternative udlægninger indtænkes i fremstillingen. Det vil styrke argumentationen, vel at mærke i de kapitler der decideret er helliget litterære tekster; i de kapitler, der kredser om det hverdagslige, er horisonten noget bredere, mere inkluderende, om end også her med fokus på kilder der ideologisk og holdningsmæssigt 'svinger' med Aage Henriksen. Det gælder ikke mindst referencen til en af 1970'ernes store akademiske hits, Peter Berger og Thomas Luckmanns *Den samfundsskabte virkelighed* (1966/ 1972), der dukker op mange gange i *Litteraturen og hverdagens virkelighed*, ligesom bogen er helt central i kapitlet »Hverdagens virkelighed« i *De ubændige*.

En forelæsning drejer sig om Villy Sørensen og dennes »Et ukendt træ«, som vitterlig ikke siger Henriksen noget som helst interessant. Spørgsmålet er så, hvem det siger mest om. Brutalt sagt formår Henriksen ikke at se kvaliteterne hos Sørensen, fordi han ikke kan spejle sig i Sørensens ironi. Henriksen er vedvarende optaget af de eksklusive forfatteres gestaltning af motiverede handlinger (og deres beslægtethed med individernes motiverede handlinger), men hvis denne kobling ikke er til stede, står Henriksen af: »Hvis en forfatter ikke på en tilstrækkelig måde vil begrunde over for mig, at hans gåder er værd at løse, lader jeg bare være med at løse dem« (Henriksen i *Litteratur og hverdagens virkelighed* s. 227). Hvordan ville en litterær universitetslærer reagere, hvis en studerende i dag skrev noget tilsvarende som begrundelse for ikke at gå analytisk dialog med teksten?

Jeg har også noteret en anden flothed, som intentionelt er ment som en indrømmelse: om inddragelsen af videnssociologisk og hermeneutisk litteratur hedder

det, »at jeg har gjort, hvad jeg kunne, for at forstå de bøger, jeg kommer til at gennemgå og sammenfatte, men at jeg har måttet afstå fra skaffe mig et autentisk forhold til den tradition, som disse forfattere står i, ikke sådan at jeg ikke som andre har hørt om Kant, Hegel, Husserl og Heidegger før, men jeg har læst dem sådan som de fleste andre, dvs. ikke ret meget, og jeg kommer til at tage dem for pålydende, sådan som der står om dem i bøgerne« (Henriksen 2021:265). En dristig indrømmelse, må man sige. Man kan ikke beskyldte Aage Henriksen for at bluffe, men hvis det går an, at professoren nonchalant har læst i faglitteraturen, hvordan skal man så motivere de studerende til at nærstudere pensum? Ærligheden går kun an, fordi den kommer fra en autoritet, der hviler i sig selv. Og så sætter vi en parentes om en angiveligt deskriptiv læsemåde, der kan identificere tekstens 'pålydende' (men kan man virkelig læse Heidegger for pålydende?). Jeg ser for mig, at mange studerende med denne legitimering af en nonchalant tilgang (»ikke læst ret meget«) vil mene, at de tager teorierne for pålydende.

Min hovedanke er, at det er svært at legitimere en litteraturanalytisk praksis, der står og falder med om forskeren kan spejle sit værdisæt og menneskesyn i en tekst. Det kan gå lokalt, men ikke globalt og som et princip. Man kan ikke undervise i (dansk) litteraturhistorie med det udgangspunkt. Kan man tillade sig at være så eksklusiv, at man næsten udelukkende forsker i fiktive universer (kongerækken af forfattere udgøres af Goethe, Baggesen, Grundtvig, Blixen, Sophus Claussen plus det løse), som man ideologisk og individualpsykologisk er inderligt beslægtet med? Chancen for at teste det tekstanalytiske begrebsapparat og lade sig udfordre af andre tilværelsessyn misser Henriksen, i stedet bevæger han sig elastisk hjemmavant rundt i sin åndelige *comfortzone*. Bevægelsen er introvert, selvforstærkende og en moderne udfordring som Villy Sørensen afvises blankt. Så vidt jeg kan se, kunne Henriksen have fundet inspiration i en af hans kollegers samtidige udgivelser, Jørgen Bonde Jensen, der i 1978 udgav en stor bog om Villy Sørensen *Litterær arkæologi*, og selv om dette værk er læsninger af en anden samling Sørensen-tekster end den samling fortællinger, som »Det ukendte træ« stammer fra, ville det da alligevel være oplagt at gå i dialog med en, der repræsenterer en anden litterær faglighed.

Jeg tror ikke, at Aage Henriksen har gjort grundige studier i Karl Poppers teori om falsifikation. Han håndplukker sit empiriske materiale (okay, det er han ikke alene om!), og i tilfældet Blicher kan det ærgre, at Henriksen ikke inddrager »Sildig Opvaagnen«, der efter min bedste overbevisning må læses som et opgør med den kristendom, som på metafysisk vis efter Henriksens mening dominerer i andre af forfatterens noveller. Det uafklarede, spændingsfyldte, selvmodsigende hos Blicher kommer ikke med, og dermed bliver de to ellers så suveræne Blicher-analyser ikke helt retvisende.

Man ser alt for sjældent, at Henriksen lader sig *udfordre* af anderledes tænkende – eller at han tester sine egne resultater på tekster, som kunne trække i en anden retning. Aage Henriksen taler og tænker fortrinsvis i monolog og kun undtagelsesvis i dialog, hvilket selvfølgelig hænger sammen med det kultiske drag der er over mandens intellektuelle virke.

Jeg vil hævde, at Aage Henriksen ikke just kan karakteriseres som intellektuel nysgerrig, med mindre teorier og forestillingsformerne kan allokeres Henriksens eget tilværelsessyn og individualitetsforståelse. Til gengæld bruger han meget plads på at markere sit territorium, herunder at gentage sig selv, men som bekendt bliver et synspunkt, en udlægning ikke nødvendigvis mere rigtig af at blive repeteret. Mange gange hører vi om fx ‘inspiration’ og ‘detachment’ men snarere som variationer over et tema end en yderligere nuancering af begreberne, hvilket kan hænge sammen med undervisningskonteksten. Redundansen dukker også op, når det er de samme citater fra andre kilder, vi får igen og igen. Jeg er sikker på, at Henriksen har læst flere af Freuds værker, men hvorfor udfolder han så ikke den viden, viser med flere nuancer, hvorfor Freud tager fejl i sin udlægning af det ubevidste, som Henriksen igen og igen vender tilbage til uden, at begrebet står lysende klart i forelæsningerne? I parentes bemærket er Henriksens refleksioner over det ubevidste mere overbevisende formidlet i et langt kapitel i *De ubændige*.

Uklarheder i fremstillingen virker i øvrigt af og til tilsigtede; Aage Henriksen synes på linje med Torben Brostrøm at sværme for den indirekte meddelelse, en Kierkegaardsk arv. Det er med omverdenen, som det er med den litterære tekst: »Den indeholder et budskab, men det kan ikke siges at stå i teksten for enhver. Det gør den kun for dem, som er i stand til i sig selv og ved støtte af kunstnerens eller forfatterens pædagogiske greb at genskabe den verden, som teksten indeholder« (Henriksen 2021: 61). Hvis den pædagogiske strategi er baseret på at ikke alt kommer frem på overfladen, må man forudsætte, at redegørelsen er redelig. Det er den selvfølgelig det meste af vejen, men symptomatisk nok er der et par steder, hvor Henriksens fremstilling tenderer stråmandsargumentation.

I et afgørende kapitel om fortolkningsteori lancerer Henriksen med reference til en yngre sprogkollega, John E. Andersen, en principiel og afgrundsdyb skelnen mellem henholdsvis konstituerende og spejlende tekster (også benævnt som henholdsvis bevidst og ubevidst). De første er de bedste, det sidste er derimod problematiske: »Konstituerende må betyde tekster, som sætter en given mening ind, som et subjekt er ansvarligt for, og som har indflydelse i det omfang, subjektet selv har indflydelse, mens de spejlende vil sige, at tekster uden videre uden hensyn til den bevidsthed, som producerer dem, refererer, optager tilstande i omverdenen, som de så kommer til at give« (Henriksen 2021: 149). Med andre ord er de kon-

stituerende tekster bærer af en autoritet og rummer en fortolkende instans, mens de førerløse spejlende svæver i vinden, samtidig med at de er blot og bart aftryk af det samfundsmæssige – sådan mener jeg, Henriksen opfatter modsætningen, selv om det ikke siges klart. Han anfører et Foucault-citat, der handler om at overflødig gøre ideen om mennesket i forskning og tænkning, og i forlængelse heraf kommer en nødtørftig henvisning til en rivaliserende, ny tradition, nemlig Peter Madsen og Torben Grodal, der angiveligt i *Tekststrukturer* (1974) sammentænker strukturalisme, marxisme og freudiansk psykoanalyse. Jeg er så i tvivl om Aage Henriksen vitterlig har læst modpartens skrift, eftersom han for det første siger, at *Tekststrukturer* er redigeret af Madsen og Grodal, der dog har skrevet de første 230 sider af bogen, mens resten af bogen er et 50 siders uddrag af Propps *Eventyrets morfologi*. For det andet er Madsens og Grodals fremstilling i langt overvejende grad en introduktion til A. J. Greimas' strukturelle semantik og specifikt tematisk og narratologisk tekstanalyse.

I 1970'erne var ideologikritikken i offensiv, Henriksen i defensiv men selv om man er presset, giver det bedst mening at gå nuanceret til værks. Vist lå det i kortene, at ideologikritikken pointerede, at mange (men jo ikke alle) litterære tekster havde en samfundsmæssig indebyrd, men det betød ikke partout, at tekster var de rene afspejlinger. Litteraturen og forfatterne kunne også være korrektiver til det samfundsmæssige, hvad Peer E. Sørensen fx havde vist i *H. C. Andersen & Herskabet. Studier i borgerlig krisebevidsthed* (1973). Man skal være præcis, også når det handler om ens faglige og ideologiske modstandere. Det er Henriksen ikke her, men til hans forsvar skal det med, at det er sjældent, at han beflitter sig med at forholde sig eksplicit til andre traditioner end dem, han selv skriver sig ind. Hvis det ellers er noget forsvar.

Det afgørende spørgsmål er, om Aage Henriksen er en god tekstanalytiker. Det er et malplaceret spørgsmål(!), for selvfølgelig er han det. Udlægninger af Goethes virke og tekster, udredningen af Søren Kierkegaards fiktionstekster, af Sophus Claussens forfatterskab er alle meget givende. Men har Aage Henriksen en fagligt facetteret tilgang til fiktionslitteraturen? Der er det enkle svar – nej, det har han ikke, eftersom det gang på gang er det samme greb, der advokeres for, nemlig kompositionsanalysen, der 'tilfældigvis' går fint i spænd med den individuationspsykologiske approach som Aage Henriksen selv er hjemme i. Med en vis – men også kun en vis – tøven inddrages esoteriske og spirituelle traditioner (frimurervæsenet og Rudolf Steiner fx – se fx i *Litterært testamente. Seks kapitler om kærlighed* (1998)), som ingen andre indenfor litteraturvidenskaben beskæftiger sig seriøst med.

Der er metodisk og teoretisk meget langt fra Rita Felski, Toril Moi, Franco Moretti, Andreas Huyssen og Anders Engberg-Petersen til Aage Henriksen. Er det en uretfærdig sammenligning? Måske. Men det er også symptomatisk, at den sene

Henrik Ibsen og Sophus Claussen er det mest moderne Henriksen finder værd at beskæftige sig med, hvis vi fraregner den usamtidige Karen Blixen, som kritikeren havde denne eksklusive relation til. Og den sublimeringspsykologi, som er et fikspunkt i Henriksens verdensbillede, tilhører det 19. århundredes borgerlige socialkarakter.

Aage Henriksen stoppede sit virke på Nordisk, Københavns Universitet i 1990, så der var da rimelig med tid til at se samtiden i øjnene og lade sig intellektuelt udfordre af den, eller teste om individuationspsykologien nu også sætter sig igennem i andre forfatterskaber end Henriksens foretrukne. Ganske vist hævder han tidlig og sent, at helten Ibsen sammenfatter tendensen i bestemt form i tiden, hvorfor Henriksens kompositionsanalytiske teori blotlægger »en erkendelseskritik af radikal natur«, som det lyder i essayet »Det borgerlige oprør« fra 1974, trykt i *Kritik* nr. 32 (Henriksen 1974: 18) og som der også henvises til i forelæsningserne. I »Det borgerlige oprør« hedder det sammenfattende: »Det er en kendt sag, at disse forfatterskaber [Blixen og Ibsen, ES] i sig selv kan være noget skræmmende og blander tale og tavshed på betænkelig vis, men der er det positive, befriende ved dem, at i dem bliver en stivnet kultur atter flydende. De udspringer af en praksis, som er gennemtænkt liv og hverdag« (Henriksen 1974: 19). Det er på ultrakort form, hovedtanken i hele forelæsningsrækken.

Konkret er *Litteraturen og hverdagens virkelighed* brudt op i fire dele. Forelæsningserne blev afholdt i 1976, 1977, 1978 og 1980, og de fire deloverskrifter lyder »Videnssociologiens religionsbegreb«, »Noveller og hermeneutik«, »Erkendelse og interesse« og et appendiks med titlen »Videnssociologiens religionsbegreb. Introduktionsforelæsninger«. Rækkefølgen er slavisk kronologisk, bortset fra appendikset, der faktisk rummer de allerførste forelæsninger, så jeg har svært ved at se, hvorfor de skal anbringes sidst i bogen. I første del får vi analyser af Thomas Kingo, Blicher, Grundtvig, Sophus Claussen, to forelæsninger om Søren Kierkegaard (såvel *Forførelers Dagbog* som *Frygt og Bæven*), hele to forelæsninger om Henrik Ibsen og det 19. århundrede, samt forelæsninger om henholdsvis »Ubevidsthedsbegrebet« og »Fortolkningsteorier«. I anden del er der to Blicher-analyser (af henholdsvis »Marie« og »Skytten paa Aunsbjerg«) foruden Villy Sørensen-afvisningen og en analyse af Bangs klassiker »Irene Holm«. I tredje del, »Erkendelse og interesse« er der en forelæsning om »Den litterære institutions tilblivelse«, om »Illusionsproblemet«, om »Frimurerrituallet, Rudolf Steiner og Goethes *Das Märchen*«, og den sidste forelæsning peger evident frem mod kapitler i *Litterært testamente*. Endelig er der i denne tredje del af bogen atter to forelæsninger om Ibsen (henholdsvis om »Fruen fra Havet« og »Bygmester Solness«), og jeg overrasker næppe nogen ved at sige, at forelæsningsernes pointer om

den norske forfatter samstemmer i den grad med det lange kapitel om selvsamme forfatter i *De ubændige*.

For inkarnerede læsere af Aage Henriksen er der altså ikke mange nye synspunkter og fortolkninger at hente i den posthume udgivelse. Men den er selvfølgelig vigtig alene af den grund, at den talende er den autoritative professor, og at teksten (der er møjsommeligt transskriberet af udgiveren Stig Toftgaard Andersen) dokumenterer Henriksen som velforberedt og veltalende pædagog. Jeg har svært ved at se for mig andre litterater være så tjekkede som forelæsere som Aage Henriksen, og det er nok en af de andre grunde til studentertilslutningen. Man bliver ledt igennem et kompliceret stof, både med ført hånd og med højt til loftet.

En oplagt grund til populariteten var vel også at Henriksen tilbyder en livsanskuelse og ikke bare litterære øvelser. Men hvad er det så han promoverer? Med det forbehold at jeg har svært ved at følge med, når Henriksen trækker personlige oplevelser med esoteriske kræfter ind – der er ganske enkelt mystiske spor i forfatterskabet, som jeg ikke har gehør for, for nu at sige det diplomatisk – har jeg konstateret, at der er tre indlysende søjler eller dimensioner som er vigtige.

For det første er det i min Henriksen-udlægning signifikant, at Søren Kierkegaards romaner er det historiske udgangspunkt. Det helt centrale greb er her forførelsen. For det andet er der ikke overraskende hele den komplekse teoridannelse om sublimeringen – både som den findes på et individualpsykologisk niveau og som den gestaltes litterært af de bedste, in casu Ibsen og Goethe. For det tredje er der koblingen til det hverdagslige, livsverdenen, der både er »den højeste, underste, eneste virkelighed« (Henriksen 2021: 60), den »hverdagens virkelighed er dér, hvor vi kan opnå, hvad der er at opnå, og det vi kan gøre inde i samfundet, i vores intime liv og i de former, som digterne beskæftiger sig med: dem hvor man på en skjult måde søger sin private tilfredsstillelse under dække af sociale former« (Ibid.). Bemærk glidningen fra beskrivelse af det almene til det afvigende, der repræsenteres af kunsten, litteraturen som både er på linje med hverdagsmenneskets bevidsthed og foran det, i og med at fiktionen kan pointere denne dobbelthed mellem det tilpassede og den private tilfredsstillelse – to forhold der både udgør et hele og en modsætning. En modsætning som Henriksen finder igen og igen gestaltet hos Ibsen. Ovenstående citatet efterfølges nemlig af konstateringen: »Det er det, som jeg hos Ibsen har kaldt de dobbeltmotiverede udsagn, hvor man begrundet det, man vil, med nogle udtryk, som har social gyldighed, mens det, man vil, faktisk er et helt privat formål, svarende til Johannes Forførerens adfærd hos Kierkegaard« (Henriksen 2021: 60).

I min læsning er koblingen tilbage til Kierkegaards forfører afgørende. Det er selvsagt halsløs gerning at rekonstruere hele det spil som Johannes og bag ham

Kierkegaard etablerer for slet ikke at tale om den massive faglitteratur om *Forførelers Dagbog*, men hvis jeg bare holder mig til Henriksen, så er distinktionen mellem den umiddelbare og den refleksive bevidsthed essentiel. Cordelia er objektet for Johannes' eksperiment; hun ledes intetanende frem mod en normoverskridende bevidsthed, men nydelsens umiddelbare domæne kan netop ikke forbindes med den refleksion over nydelsen, som hendes 'voyeur' evner. Det er kun forførelsen, der kan mestre dobbeltbevægelsen: »Refleksionsadfærd er resultat af en viljesindsats og afspejler en intellektuel plan, som tilsyneladende kan udformes helt uafhængig af de emotionelle tilstande« (Henriksen 1969: 18). Relationen mellem subjekt og objekt, forfører og den forførte er asymmetrisk, og det interessante er, at forførelsen udmærker sig ved at kunne trække driften tilbage, at kunne løfte sig op over det fysiske. Der er en diabolisk dialektisk sans hos Johannes, som kan føre mange steder hen.

Det slående er, at hos Henriksen sker der en analogisering mellem den mandlige forfører og den kunstner, der formår at sublimere og på den måde fortælle sandheden om det borgerlige individ. Forførelsen styrer, akkurat som teksten styrer – og et sted lyder den prægnante formulering: »Jeg har ingen metode. Teksten har, og det er den, jeg beskriver. Dvs. en tekst er organiseret, ofte med stor sindrighed« (Henriksen 2021: 360). Hvordan er det, man forfører og hvilke betydningsstrukturer genererer forførelsen? Hvordan kan forførelsen rumme både transcendens og fald? Hvordan kan den fysiske drift transformeres til åndelig energi? Disse spørgsmål er nøglen til Aage Henriksens litteraturvidenskabelige virke. Med og uden mandlig mystik, for hvis vi tager det biografiske udsagn om Karen Blixens hånd på litteratens nakke alvorligt, har forførelsens dramaturgi to fornemme repræsentanter, nemlig såvel Blixen som Søren Kierkegaard.

Sammenfaldet mellem Kierkegaards forfører og Henriksens metode ekspliciteres i følgende parafrase af *Forførelers dagbog*:

Sexologisk beror denne tekst utvivlsomt på en skæbnsvanger illusion. Som forførelsen selv siger med et Ovid-citat: 'Hvad der før var drift, er nu metode'. Den handler om en ekstrem udfoldelse af bevidsthedserotik, en utrolig vidtgående omdannelse af driftsmæssige impulser til forestillingsliv, men ender ikke desto mindre med, at forførelsen, da han har fået den stakkels Cordelia derhen, hvor han vil have hende, kan holde en strålende afslutning og samletriumf på det hele (Henriksen 2021: 48).

Det afgørende er forførelers ekstraviden, at den der trækker i trådene og drifterne har et højere refleksionsniveau og kan efter forgodtbefindende tilføre eller tilbagetrække driftsenergi.

I forelæsningen om akkurat *Forførelers Dagbog* bliver det klart, hvordan forførelsens semantik er kompleks. For det første pointeres magtaspektet og marionetskuespillet. Johannes nyder de »spejlprocesser, som foregår mellem ham og Cordelia. Han ser sin tanke blive kød og blod i hendes væsen. Hun ser sin erotiske kraft synliggjort i hans væsen« (Henriksen 2021: 55). Men dette dukketeater og den forvandling, som den forførte undergår, skaber for det andet ravage i den sociale orden. Forvandlingen af Cordelia rykker den unge pige op med roden og ud af den fælles intersubjektive hverdagsvirkelighed. Pludselig blotter forførelsen et brud på det sociale individ, som aldrig er 100 % integreret. Den forførte manifesterer indre brudflader i den herskende orden; Henriksen taler om

den uhyre omfattende bevidsthedskontrol, som samfundet fordrer af os og som vi lærer at fordrer af os selv, samtidig fremkalder et brud, en udskilt sektion, som ernærer sig af det som Gehlen kalder 'følelsesstød', hvor instinktet bliver nedbrudt og hovedparten af vores adfærd er dikteret af sociale, sproglige, institutionelle ordninger, samtidig med at der udskilles en del af individet, som eksisterer på andre betingelser (Henriksen 2021: 46).

Hvor Henriksens fremstilling af hverdagsvirkeligheden gang på gang pointerer det fælles, retorisk ved hyppig brug af pluralis 'vi' (se fx forelæsningen om »Afslutning på videnssociologiens religionsbegreb«), dér rummer forførelsen en anden og mindre tilpasset, artig historie (et 'følelsesstød'). Forførelsen generer altså en subvirkelighed udenfor den sociale identitet og intersubjektive forestilling om virkeligheden, nemlig »en uden for denne sammenhæng rækkende ikke-socialiseret del af individet« (Henriksen 2021: 45).

Ergo er det interessante for det tredje, at Henriksen bruger en stor del af sine forelæsninger på at kortlægge og beskrive den højeste og eneste virkelighed, hverdagsvirkeligheden, men det er afvigelserne fra den, hullerne i den, som er pointen. Det er forførelsen, og det er den sublime kunst, der løfter erkendelse frem. Den vertikale bevægelse trumfer den horisontale bevægelse. Kierkegaards (og vel også Blixens) forførelse dokumenterer, at den sociale orden og individernes mere eller mindre bevidste tilslutning til 'det sociale nomos': lov og ordensverden (: 188) er en udtalt bestræbelse, som Henriksen bifalder, men forelæsningsernes basale pointe ligger i bruddet med hverdagsvirkeligheden. Et brud der har to former, dels i den forførelse som virkelighedens mennesker udsætter hinanden for, dels i den bearbejdning af de konstitutionelle spændinger mellem bruderfaringer og den sociale orden, som kun de bedste kunstnere formår at gestalte, at kunne gøre »en stivnet kultur atter flydende«, som Henriksen skrev i »Det borgerlige oprør« (: 19). Det er i det, Henriksen omtaler som et lukket betydningsområde, de højeste

og dybeste sandheder om mennesket antydes, i det ubevidste og ikke mindst hvordan det univers gestaltes kunstnerisk.

Her er det afgørende at være opmærksom på den distance til den freudianske psykoanalyse, som Henriksen formulerer. Hvor Freud ser regressionen sejre, ønsker Henriksen (fx på linje med Jung) at pointere det progressive i den regressive bevægelse; at det ubevidste bliver transformeret, ja sublimeret som det sker i den kunstneriske skabelsesproces:

Her står vi over for en spænding mellem to kræfter, som har virket i al humanisme i de sidste 200 år: en frihedsbevægelse, der knytter sig til det, der lider, er undertrykt, forkvaklet og forpint af ikke at kunne udfolde sig, og så den modsatte vilje til at overvinde det menneskelige, at underordne og betvinge en driftsverden for at gøre sig fri til at handle i en mere omfattende forstand (Henriksen 2021: 139).

Hvis man skulle være i tvivl: det er den anden bevægelse kritikeren advokerer for. Han taler således om nytten i en forsagelsesfase i driftsforvaltningen, herunder angiveligt om »den tilbagestrømmende seksualitet, som er basis for så megen kunstnerisk udfoldelse« (: 141). Drifterne skal ikke frisættes, de skal derimod løftes op i anden potens. Bevægelsen er transcenderende, vertikal og sublimeringserfaringen udgår, som det hedder i *Litterært testamente*, fra »en overraskende personlig oplevelse og inddrager det metafysiske univers for at finde en forklaring« (Henriksen 1998: 19).

Paradoksalt nok opererer Aage Henriksen således med et dobbelt sublimeringsbegreb, eftersom sublimeringen på den ene side transcenderer dybt personlige oplevelser (Blixen i tilfældet Henriksen), mens digtningen qua dens kompositionsprincipper, der mimer individualpsykologien, på den anden side formidler »typer og typiske træk« (Henriksen 2021: 190). Det unikke værk rummer forførelsens høje refleksionsniveau, der indbefatter såvel det særegne som det almene; sådan er jeg tilbøjelig til at læse Henriksens beskrivelse af den kunst, der er rundet af Ibsen og Goethe:

Der er tale om en frigørelse til selvstændighed, at skille sig ud af et større legeme, få det på afstand og pludselig kunne se, hvad det er, man hidtil har været indordnet under. Det er befrielsen ved selvherrredømme og suverænitet (...) en frigørelse, som på én gang er en værdifuld fornyelse ved at skabe selvbesiddelse, men samtidig begrænser én i forhold til den verden, som man tidligere var en del af og kun i et begrænset omfang har tilegnet sig som væsen (Henriksen 2021: 192).

Ingen er 100 procent socialiserede; der er altid sprækker i den sociale orden. Omvendt er vejen frem entydig: individet skal kunne sublimere og derigennem opnå selvkontrol. Det program gav mening i den borgerlige kulturs langstrakte etableringsfase. Jeg vil også tro at behovet for at kunne sublimere fortsat giver god mening for en kunstner eller en akademiker. Men jeg har svært ved at se, hvordan Aage Henriksens psykologiske program kan modstå presset fra det som Slavoj Žižek kalder »det obskøne overjeg«, der byder det moderne individ, at 'du må godt følge dine lyster' (drikke cola i en uendelighed, spise flødeboller fra Spangsborg osv.). I en modernitet hvor kødets lyster er synlige overalt, hvor psykosen er ved at have erstattet neurosen som tidens mentale sygdom, som Fredric Jameson overbevisende argumenterer for i *Postmodernism or, the Cultural Logic of Late Capitalism* (1991), bliver Aage Henriksens litteratur- og menneskesyn udfordret eller måske ligefrem i dobbelt forstand esoterisk. Og jeg har svært ved at se, hvordan det meningsfuldt kan appliceres på litteratur efter driftsfrisættelsen er blevet et dogme.

Erik Svendsen

Bidragydere

Benedikt Jager, professor i nordisk litteratur ved Universitetet i Stavanger.

Christian Becker-Christensen, cand.mag., dansk og lingvistik, redaktør.

Erik Skyum-Nielsen, mag.art. i nordisk litteratur, lektor ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Erik Svendsen, lektor ved Institut for Kommunikation og Humanistisk Videnskab på Roskilde Universitet.

Frederik Lyng Vognsen, ph.d., museumsinspektør ved Museum Sønderjylland.

Hans Basbøll, professor emeritus ved Institut for Sprog, Kultur, Historie og Kommunikation på Syddansk Universitet.

Henrik Jørgensen, dr.phil., lektor emeritus i dansk sprog ved Institut for Kommunikation og Kultur på Aarhus Universitet.

Karen Skovgaard-Petersen, dr.philos., direktør ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Ruben Schachtenhaufen, ph.d., akademisk medarbejder ved Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på Københavns Universitet.

Simon Skovgaard Boeck, ph.d., seniorredaktør ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Sune Sønderberg Mortensen, ph.d., lektor ved Institut for Kommunikation og Humanistisk Videnskab på Roskilde Universitet.

Sven Hakon Rossel, professor emeritus ved Institut for Skandinavisk Sprog og Litteratur på Universität Wien.

Valdemar Nielsen Pold, ph.d.-studerende ved Institut for Kommunikation og Kultur på Aarhus Universitet.

†**Aage Jørgensen** (1938-2023), cand.art., lektor emeritus ved Langkær Gymnasium i Aarhus.

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier udkommer med ét bind om året og sendes til medlemmerne af Universitets-Jubilæets danske Samfund.

For kontingentet får medlemmerne efter bestilling desuden tilsendt årets øvrige udgivelser. Medlemsleveringen for 2023 udgøres af

- *Danske Studier 2023*
- Ole Togeby: *Sætningsleddene og deres stilling 77 år efter*
- Den femte konferencerapport fra Selskab for Østnordisk Filologi.

Medlemmer af UJDS har desuden mulighed for at købe tidligere udsendte publikationer til reducerede priser, se ujds.dk/katalog.

Medlem kan enhver blive ved henvendelse til kasserer Simon Skovgaard Boeck, ss@dsl.dk – Gammeldansk Ordbog, DSL, Christians Brygge 1, 1219 København K. Årskontingentet er for privatpersoner kr. 250 (hvortil lægges forsendelsesgebyr).

